

MAGYAR NYELV

110. ÉVF.

2014. TÉL

4. SZÁM

Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában*

5. Egyszerű (implicit) metaforával kifejezett antonomázia aránylag kevés van. A népköltészetben és a (régebbi) szerelmi levelezésben használatos, a tulajdonnevet köznévvvel helyettesítő antonomáziák denotátuma egy bizonyos személy, a szeretett nő: *galambom*, *rózsám*, *kincsem* stb. Ezek főleg megszólításként fordulnak elő. Vannak azonban elevenebb szemléletességű példák is, mint a Kossuth Lajos kapcsán említett *Napsugár* 'Zeyk Sarolta, az agg államférfi plátói szerelme' vagy *Csibe* 'Littkey Erzsébet, az idős Móricz Zsigmond több művének modellje, ihletője'.

A bulvársajtóban Elvis Presley-t, a rockzene legnagyobb, uralkodó alakját egyszerűen *a Király*-nak nevezték. A labdarúgásban, legalábbis Magyarországon, Albert Flórián volt *a Császár*. Ezzel át is térhetünk a sportnyelvre. Egy argentin labdarúgó, Javier Saviola ezt a becenevet kapta (feltehetően nem gyávasága, hanem gyorsasága miatt): *a Nyúl*. Közel harminc éve a mexikói labdarúgó-világbajnokság egyik mérkőzéséről ezzel a hangzatos címmel tudósított az akkori sportnapilap, a Népsport: „Négyszer csapott le *a Keselyű* Querétaróban”. Querétaro a kisváros neve, ahol a mérkőzést játszották, a *Keselyű* pedig Emilio Butragueño spanyol válogatott labdarúgó, aki azon a találkozón négy gólt szerzett. Becenevéhez a hangalaki hasonlóságon (*el buitire* 'keselyű') kívül azért juthatott, mert keselyű módjára csapott le a labdára, a kínálkozó helyzetekre.

6. A továbbiakban a metonímiával vagy szinekdochével kifejezett antonomáziákat mutatjuk be (a szinekdochét a metonímia alfajának tekintve). Gyakori jelenség, hogy a tulajdonnevet melléknévvel vagy melléknévi igenévvel helyettesítik. Ezek képtípus szempontjából általánosító szinekdochék: *a Megváltó* 'Jézus Krisztus', *a Gonosz* 'a Sátán, az ördög' (MORIER 1961: 31). A nagy kezdőbetű azt jelzi, hogy bizonyos fokig ezeket is tulajdonnévnek érzik. További ilyen példák: *a (nagy) sztagirita* 'Arisztotelész' (mert Sztageira városában született), *a törökverő* 'Hunyadi János', *az országépítő* 'Szent István király', *a korzikai* 'Napóleon', *a megvesztegethetetlen* 'Robespierre' (CRESSOT–JAMES 1983: 75). Mindezek tekinthetők tapadásnak is, mert elvonással és azt követő jelentéstapadással kelet-

* A tanulmány első részét lásd Magyar Nyelv 110. 2014: 257–265.

keztek a következő minőségjelzős szerkezetekből: *a megváltó Isten, a gonosz ördög v. démon, a sztageirai (születésű) filozófus, a törökverő hadvezér v. hős, az országépítő király, a korzikai (születésű) hadvezér, ill. uralkodó, a megvesztegethetetlen politikus.*

Napjaink sajtónyelvében egy kissé bizalmas vagy humoros stílusértékben alkalmazzák ezeket a szinekdochékat. A televízió arról tudósít, hogy a miskolci villamoson „mindenkinek, akinek van jegye, ajándékot oszt a *nagyszakállú*”, mármint *a nagyszakállú Téliapó*, a Mikulás (m1 Híradó 2013. dec. 6.). A sportközvetítésekben a tulajdonneveket, feltehetőleg a névismétlődés csökkentésére, népnévvel helyettesítik: „Jól játszik a *holland*” ’Clarence Seedorf holland labdarúgó’, „Adebayort küldi el melegíteni a *portugál*” ’José Mourinho portugál edző’. Ezek az antononimáziák is jelzős szerkezetből rövidültek: *a holland játékos, a portugál edző.*

Megszólító vagy említő használatban mindennaposak a tisztséget, rangot jelölő köznevek tulajdonnév helyett. Régebbi példák: *Felség(ed), Méltóság(od), a kegyelmes* ’kegyelmes úr’, *nem szólt a naccsága* ’a nagyságos asszony’ stb. Ma is előfordulnak a következők: *(a) miniszterelnök (úr) még nem nyilatkozott a kérdésről, Professzor Úr!*, azzal a kéréssel fordulok *Professzor Úrhoz* (kevésbé szervilisen: *a professzor úrhoz*), *hogy...* Mindezek tekinthetők általánosító (species pro individuo) szinekdochénak is.

Megfakult képszerűséggel ma is használatosak levélbeli vagy szóbeli megszólításként a *kedvesem, drágám, egyetlenem* stb. birtokos személyjeles szavak. Ezek is antononimáziák: köznevek tulajdonnév helyett. Ugyanilyen funkciót töltenek be a *kis madárkám, bogaram, kincsem* stb., de ezek nem szinekdochék, hanem metaforák (l. az 5. pontban).

A szépirodalmi stílusban is találhatunk példákat arra, hogy személyek neve helyett közneveket alkalmaznak. Például Victor Hugo A nyomorultak című regényében Marius és Cosette esküvőjének másnapján Jean Valjean felfedi kilétét – egykor gályarab volt, szökött fegyenc –, majd megtörtén távozik. A következő mondatban kettős metonímia van, a tulajdonság neve a tulajdonság hordozója helyett: „A *boldogság* [’Marius’] az ajtóig kísért a *kétségbeesést* [’Jean Valjeant’]” (Hugo 1960. 2: 529). Ezek is antononimáziák, csakúgy, mint azok a metonímiák, amelyeket K. SZOBOSZLAY (1972: 48, 52) idéz Németh László regényeiből: „a *kényelmességük* megértette egymást”; „akart *lelkese*dése még többet hallani”; „de a friss *főlháborodása* azért csak megnyomta jó erősen a csengőt”. A tulajdonnév helyett álló szavak a szereplő lelkiállapotára utalnak.

Metonimikus vagy metonímiaszerű kép úgy is kialakulhat, hogy valamely körülírás összetétellé tömörödik, illetve azt vonnak el belőle. Például Denis Burkitt brit orvost a szakmában *rostember*-nek nevezték, mert ő mutatta ki a rostokban gazdag táplálkozás jelentőségét a vastagbélrák megelőzésében (NEMESI 2009: 105). Ehhez hasonlóan a *könyvember* megjelölést kapta Heltai Jenő novellájának főszereplője, Teofrasztusz mester, a könyvgyűjtő, könyvmoly (l. Heltai 2002). Az előzmény mind a két esetben valami ilyesmi lehetett: *rostokkal foglalkozó ember, könyvekkel foglalkozó ember*, és ezekből vonódott el a *rostember*, illetve a *könyvember* antononimázia.

Szintén körülírásból válhattak összetett szóvá ezek a történeti irodalomból, illetve a sajtóból ismert tulajdonnévpótló megnevezések: *a Vasherceg* 'Wellington', *a Vaskancellár* 'Bismarck' (az Alakzatlexikon szerint 'Metternich', I. K. SZOBOSZLAY 2008: 117), *a Vaslady* 'Margaret Thatcher brit politikus, miniszterelnök' (WALES 1989: 29). Ezekben a *vas* anyagnévi jelző valójában egyeditő szinekdoché: '(nagyon) erős'. Mindezek elvonások a tudatbeli előzménynek tekinthető körülírásokból: *a vasakaratú herceg*, *a vasakaratú kancellár*, *lady*. Nem tévesztendő össze a *gázhercegnő* 'Julija Timosenko' típussal, amelyben az utótag metaforikus. Míg Bismarck valóban kancellár volt, Timosenko csak képletesen *hercegnő*, rátartian büszke viselkedése miatt. Meg kell különböztetnünk a *Vaskancellár* típusától a látszólag hasonló jellegű *Aranycsapat* megjelölést is. Ennek jelöltje, 'az 1950–54, esetleg 1956 közötti, nagy sikereket elérő magyar labdarúgó-válogatott' ugyanis a nagy kezdőbetű ellenére nem tulajdonnév, ennél fogva antonómázia sem jöhet létre. Az *arany* előtag viszont éppen úgy körülírásból rövidült, mint az előbbi példák *vas* jelzője: *aranyat érő* [azaz: 'kiváló'] *csapat*.

Hasonló okokból nem antonómázia a *nemzeti tizenegy* megjelölés sem valamely ország labdarúgó-válogatottjára. A németben összetételle tömörült: *Nationalelf*. Előzménye mind a két esetben körülírás volt: *tizenegy emberből/játékosból álló nemzeti csapat*. De mivel ez a szó szoros értelmében nem tulajdonnév, a *nemzeti tizenegy* sem tekinthető antonómáziának.

Számnevek ilyen szerepben való használatára lásd még: *az aradi tizenhárom* (más ilyenek analógiájára, de helytelenül így is: *az aradi tizenhármak*), *az orosz ötök*, *a francia hatok* (zeneszerzőcsoportok), *a Nyolcak* (festők csoportja Magyarországon a 20. század elején), *a Kilencek* (költőcsoport Magyarországon az 1960-as évek végén) stb. Ezeknek előzménye is valamilyen körülírás lehetett: *a tizenhárom aradi vértanú*, *az öt v. hat rokon törekvésű zeneszerző*, *a nyolc együtt dolgozó festő*, *a kilenc egyszerre jelentkező*, *hasonló meggyőződésű költő* stb. Ennek ellenére az antonómáziák közé sorolásuk vitatható, mert nem tulajdonnevet helyettesítenek, bár közvetve arra utalnak.

Bizonyosan nem antonómáziák viszont azok a 'válogatott' jelentésű szavak, amelyek a sportsajtóban némelyik ország labdarúgócsapatának jelölésére szolgálnak: *a Szbornaja* 'az orosz válogatott' (elvonás a *szbornaja komanda* 'válogatott csapat' jelzős szerkezetből), *a Seleção* 'a brazil válogatott', *a Selección* 'a spanyol válogatott'. Ezek a kifejezések – nagybetűségük ellenére – nem tulajdonnév helyett állnak, ezért antonómáziának sem minősíthetők.

Metonimikus kapcsolat van a sportcsapatok (elsősorban futballcsapatok) voltaképpeni neve és a szurkolók meg az újságírók által rájuk aggatott becézőnevek között. Ezek a „becenevek” (angolul *nickname*) többnyire azokra a címerekre, jelvényekre utalnak, amelyeket a csapat tagjai a mezükön viselnek, illetve magának a meznek a színére, mintájára. A névhelyettesítés alapja ezekben az esetekben a szó legszorosabb értelmében vett térbeli érintkezés: a játékosok a testükön hordják azokat a szimbólumokat és szimbolikus színeket, amelyekkel tréfásan-bizalmasan megnevezik őket.

Az ausztrál labdarúgó-válogatottat egy idő óta így nevezik a nemzetközi sajtóban: *Socceroos*. A szójáték azon alapul, hogy a *soccer* 'futball' szót kontaminálják a *kangaroo* 'kenguru' szóval. A kenguru az ország jelképe, címerállata, a két pajzstartó közül a bal oldali (a másik az emu). Mivel a szójátékot nem lehet magyarra fordítani, a magyar nyelvű sajtóban is az angolos becézőnév van használatban. Nem találkoztam például a *kengurusok* vagy a *Kenguruország válogatottja* formával.

Ugyanígyen képzettársítás alapján nevezik *(a) kivik*-nek az új-zélandi válogatottat, illetve ennek tagjait, sőt átvitt értelemben magukat az új-zélandiakat is. A kivi, ez a fokozottan veszélyeztetett futómadár az ország jelképévé vált, bár címerében nincs benne. Úgy tudom, a közelmúltban megfogalmazódott a szándék, hogy az eddigi nemzeti lobogó helyett egy olyan zászlót vezessenek be, amelyen a kivi is rajta van.

További ilyen példák: a svéd válogatott jelképe és becézőneve a *Tre Kronor* 'három korona' (magyarul így is: *a háromkoronások*); az angol labdarúgó-válogatott játékosai *a háromoroszlánosok* (az Anglia címerében Oroszlánszívű Richárd óta szereplő három oroszlán miatt); a francia válogatott tagjai a mezükön viselt nemzeti jelkép alapján *a gallkakasok*. Labdarúgóklubok, illetve csapataik is kaphatnak ilyen melléknevet. Például az *Ágyúsok* az Arsenal angol labdarúgócsapat becézőneve (mivel az *arsenal* 'fegyvertár'-at jelent).

Az elnevezés alapja máskor a csapat által hordott mez színe vagy mintája: az *azzurrik* 'Olaszország' (nálunk ebben a pontatlan formában honosodott meg a nyelvileg korrekt *azzurrok* helyett); az *Oranje* 'Hollandia' (narancssárga mezük miatt); a *Celeste* 'Uruguay' (a válogatott csapat tagjai égszínkék mezt viselnek); a *kanárik* 'a Norwich City angol klubcsapat', mert mezük színe kanárisárga. A legkülönösebb ilyen elnevezés a *matracosok*. Ezt az Atletico Madridra és játékosaira alkalmazzák annak alapján, hogy a csapat piros-fehér csíkos meze a névadókat a matrac mintájára emlékeztette. Tulajdonképpen elvonás ebből a kifejezésből: *a matraca emlékeztető színű mezben játszó csapat*. A Juventus csapatának az *Öreg Hölgy* mellett van egy másik, mezük színére utaló beceneve is: *a Zebrák* (a csapat többnyire fekete-fehér csíkos mezben játszik). A legegyszerűbb eset az, amikor az egyesület színeinek megnevezése válik becézőnévvé: az FC Barcelona labdarúgócsapata *a gránátvörös-kékek*, a Ferencváros csapatának tagjai *a zöld-fehérek*, az MTK-sok *a kék-fehérek*, az újpestiek *a lila-fehérek* (vagy röviden: *lilák*), a kispestiek *a vörös-feketék* stb. Mindezek metonímiák (térbeli érintkezésen alapuló szóképek) vagy általánosító szinekdochék (az egyénnek a faj, esetleg a fajnak a nem alá történő besorolása útján).

7. Az antonomázia másik fő fajtája a *f o g a l o m f e l i d é z ő* (vö. tanulmányom 2. pontját). Ebben tulajdonnév helyettesít köznevet, pontosabban tulajdonnév válik valamely köznévi tartalom, fogalom hordozójává. Mitológiai alakok, regényhősök, híres emberek stb. neve valamely emberi tulajdonságot, embercsoportot jelöl. Az antonomáziának ez a válfaja nem áll távol a szimbólumtól sem.

Íme néhány közismert példa a fogalomfelidéző antonomáziára: *Adónisz* 'kivételes szépségű ifjú', *Arisztarkhosz* 'pártatlan kritikus', *Herkules* 'nagyon erős ember' (ilyen értelemben csak a latinos névalak használható, a görögös *Héraklész* nem), *Don Quijote* 'becsületes, de a realitásokkal számot nem vető, naiv (idősebb) ember', *Don Juan* vagy *Casanova* 'nőcsábász', *Háry János* 'hazudós, dicsekvő ember', *Harpagon* 'fösvény', *Oblomov* 'lusta, tehetetlen ember, álmodozó', *Quisling* 'kollaboráns, hazaáruló' (a 2. világháború idején a náci megszállókkal együttműködő norvég politikus nevéből). Történelmi személyiségek, feltalálók stb. neve fokozatosan köznévvé válhat, ezt helyesírásuk megváltozása is jelzi: *makadám*, *röntgen*, *dízel*; erre egy érdekes, magyar vonatkozású példát is közöl WALES (1989: 29): *biro* 'golyóstoll' (feltalálójának, Bíró Lászlónak a nevéből). A köznévvé vált tulajdonnevek egy része határozottan pejoratív jellegű: *quislingek*, *pecsovicsek* (Pecsovics a Festetics grófok tisztartója, kormánypárti főkortes volt Szekszárdon az 1830-as években, átvitt értelemben: 'a politikai hatalmat elvtele-nül kiszolgáló személy'; l. TÓTH 1901: 82). Mindezek egyszersmind individuum pro specie színekdochék is. Mondatbeli használatban többnyire határozatlan névelő vagy valamilyen jelző áll előttük: *egy Arisztarkhosz kellene ide; barátunk igazi Don Quijote volt; ez a férfi valóságos Casanova; hát nem egy Einstein az illető*. Az utóbbi példában Einstein annyi, mint 'zseniális ember', vagyis a kijelentés tényleges értelme: az illető gyenge képességű, buta. Az antonómázia tehát a litotész, ill. az eufemizmus funkcióját is betöltheti. A név előtt álló határozatlan névelő vagy jelző azt mutatja, hogy nem magáról a névről, illetve viselőjéről, hanem egy tulajdonságról, egy típusról van szó (vö. MOLINIÉ 1993: 87).

Némelyik antonómázia a befejezett jelentésváltozásig is eljuthat: *Figaro* (Beaumarchais, ill. Mozart hőse) → *figaró* 'borbély'; *Paparazzo* (Federico Fellini *Az édes élet* című filmjének egyik szereplője) → *paparazzo* 'rámenős fotós, lesifotós'; *Kerberosz* (*Cerberus*) 'az Alvilág bejáratát őrző háromfejű kutya' → *cerberus* 'őr', 'portás', a bizalmasabb sportnyelvben 'kapus' is.

Antonomáziának is tekinthető a metonímiának az a válfaja, amelyben egy város, épület vagy utca neve a térbeli érintkezés alapján az ott székelő, működő intézmény vagy személy(ek) jelölőjévé válik. Tipikus példák a napisajtóból: *Moszkva* ['az orosz kormányzat'] *megvétőzza a javaslatot*; *Washington* ['az amerikai kormányzat'] *nem zárja ki a fegyveres konfliktus lehetőségét*; „*Róma* ['az olasz hatóságok'] szerint a banda havonta egytonnányi kábítószer szállított Itáliába” (Népszava 2014. márc. 24. 9), „A közleményben nem álltak ki a *Kreml* ['az orosz kormányzat'] mellett” (Népszava 2014. márc. 28. 9), *még nem döntött a Quai d'Orsay* 'a francia külügyminiszter, ill. külügyminisztérium'. A *Moszkva nem hisz a könnyeknek* filmcímében, egy 1980-ban bemutatott szovjet filmnek a címében a *Moszkva* városnév körülbelül ezt fejezi ki: 'az orosz emberek' (a cím egy orosz közmondáson alapul).

A fogalomhelyettesítő antonomáziának egy másik típusában a földrajzi név az ott történt eseményre vagy valamilyen elvontabb tartalomra, fogalomra utal. Például a *Canossa* név (egy észak-olaszországi vár neve) IV. Henrik német-római császár vezeklő zarándoklata miatt átvitt értelemben 'a megaláztatás helye' lett,

különösen az ilyen állandó szókapcsolatokban: *Canossát jár vki*, *Canossát járát vkivel*. A nevet J. SOLTÉSZ KATALIN metaforának minősíti (J. SOLTÉSZ 1979: 35), szerintem azonban a *Canossa* nem metafora, hanem individuum pro specie szinekdoché vagy egyszerűen metonímia.

Waterloo, I. Napóleon császár utolsó csatájának helyszíne a 'súlyos, megsemmisítő, végleges vereség' jelentést hordozza. Ennek alapján mondhatjuk, hogy *a Hollandia elleni mérkőzés a magyar labdarúgás Waterloo-ja volt*. A magyarság számára ugyanilyen konnotációk fűződnek a *Mohács* névhez. Ez mint metonímia, illetve antonómázia 1526 óta azt jelenti, hogy 'a mohácsi csata', átvitt értelemben 'megsemmisítő vereség', általánosabb jelentésként pedig 'megszégyenülés, megaláztatás'. Ebben az utóbbi értelemben alkalmazta a *Mohács* antonómáziát Ady Endre Nekünk *Mohács* kell című versében 1908-ban. Szepesi András könyvcímében (*Mohácstól Budaörsig*) a magyar történelem két olyan csatáját idézi fel, amelyben a magyar király is részt vett: az egyik király, II. Lajos elesett, a másik, IV. Károly véglegesen elveszítette trónját (és nem sokkal később életét is).

Adynál maradva a *Páris, az én Bakonyom* címben a *Bakony* neve antonómázia e helyett: 'rejtekhely, búvóhely' (ennek a metonimikus képzettársításnak az adja meg az alapját, hogy az erdős, járhatatlan Bakony hegység korábban a betyárok rejtekhelye volt). A két földrajzi név (*Párizs*, *Bakony*) az azonosító értelmezői teljes metafora viszonyában állnak egymással. A lírai én megjelenésével a nyelvi kép négyeleművé, ún. aránytrópusá válik, amelyben a négy tényező közül három explicite jelen van, a negyedik pedig kitalálható. Párizs úgy viszonyul a költőhöz, ahogy a Bakony az egykori betyárokhöz: *Párizs / én* (a lírai én, Ady) = *Bakony / [a betyárok, bujdosó szegénylegények]*. Ami a betyároknak a Bakony volt, az Adynak Párizs, az „ember-sűrűs gigászi vadon”, ahol elrejtőzhet üldözői elől.

Az analógián alapuló metafora típusát egyébként már ARISZTOTELÉSZ is leírta Poétikájában, és a *Dionüszosz pajzsa* 'boroscésze' – *Arész boroscészéje* 'pajzs' reciprok metafora példáján szemléltette (ARISZTOTELÉSZ Kr. e. 4. sz./1974: 49). Ezek azonban nem antonómáziák, mivel nem tulajdonnevet helyettesítenek.

Utolsó példánk Babits verscíme: *Levél Tomiból*. Az ókori Tomi, a száműzött Ovidius tartózkodási helye antonómáziaként 'a száműzetés helyét', illetve magát a 'száműzetést' jelenti. Babits Mihály számára Tomi Fogaras volt, ahol néhány évig középiskolai tanárként dolgozott, elzárva a fővárosi irodalmi élettől. Tomi tehát metonímia (antonómázia) a száműzetés fogalmához képest, míg Tomi és Fogaras között metaforikus viszony van (a két költő hasonló helyzete alapján). A kép tömörségét fokozza, hogy a *Fogaras* név a címben még nem jelenik meg, magában a versben azonban már igen („Egy nagy átok ül Fogarason”).

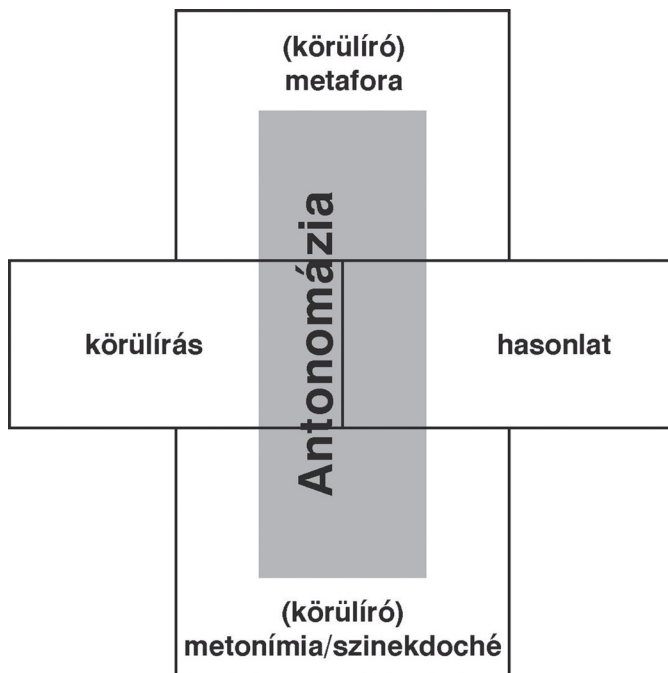
8. Befejezésül megpróbálok állást foglalni a cikkem címében feltett kérdésben: milyen helyet foglal el az antonómázia a nyelvi képek családjában?

A bemutatott példákból az derült ki, hogy az antonómázia fogalma bizonyos tekintetben tágabb a nyelvi képénél, mivel tulajdonnevet körülírással is lehet helyettesíteni, márpedig ez utóbbi nem minősíthető képnek (mert nem tartalmaz átvitt értelmű elemet). Az antonómázia többi fajtája (a metaforával,

metonímiával, szinekdochével, esetleg hasonlattal¹ kifejezett névhelyettesítés) azonban egyúttal nyelvi kép is. Ezeknek a kategóriáknak a viszonyát az alábbi ábrával lehet szemléltetni:

1. ábra

Az antonomázia viszonya más alakzatfajtákhoz

Ennek értelmében az antonomáziát olyan alakzatnak kell tekintenünk, amelynek terjedelme tágabb is, szűkebb is a nyelvi képénél: tágabb, mert a körülírást is magában foglalja, de szűkebb is, mert természetesen nem minden nyelvi kép helyettesít tulajdonnevet.

9. Eredetileg azt terveztem, hogy cikkemet egy rövid áttekintéssel zárom az antonomázia szépirodalmi felhasználásáról. A barokk kor és a romantika műeposzaiban és ezekre való reflexióként a komikus eposzokban és elbeszélő költeményekben a tulajdonnevet helyettesítő vagy kísérő antonomáziák elég gyakoriak voltak. De szórványosan vannak példák jóval későbbi alkalmazásukra is. Mivel azonban ez a tanulmány – témájának fontosságához képest – amúgy is túl hosszúra nyúlt, az antonomáziának a szépirodalomban játszott szerepét egy későbbi írásomban szándékozom felvázolni.

¹ Hasonlattal kifejezett antonomáziával eddig nem találkoztam. De alkothatók ilyen példák: *Don Quijoteként harcolt, Casanova módjára v. módján viselkedik*. Emiatt az ábrán feltüntettem ugyan a hasonlatot, de külön nem tárgyaltam.

Kulcsszók: antonomázia, alakzat, nyelvi kép, körülírás, metafora, metonímia, szinekdoché.

Hivatkozott irodalom és források

- ARISZTOTELÉSZ Kr. e. 4. sz./1974. *Poétika*. Magyar Helikon, [Budapest].
- BALOGH PÉTER 2000. Az antonomázia: kapcsolatok a lexikális és az aktuális jelentés között. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 4. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 35–41.
- BÁRDOSI VILMOS főszerk. 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. A magyar nyelv kézikönyvei 4. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- CRESSOT, MARCEL – JAMES, LAURENCE 1983. *Le style et ses techniques*. Presses Universitaires de France, Paris.
- DÉR KATALIN é. n. *Tropusok és figurák*. <http://elte.latintanitas.hu/cuccok/stilgyak.doc> (2014. 10. 06.)
- FÓNAGY IVÁN 1970. [A]ntonomázia. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., *Világirodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 367–378.
- FRÁTER ZOLTÁN 2012. *Hagyomány, hatás, iszony*. Holnap Kiadó, [Budapest].
- GRÉTSY LÁSZLÓ 2014. Anyanyelvi séták. Az ékesszólás kiskönyvtára 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GROUPE μ 1970/1982. = GROUPE μ (DUBOIS, J[ACQUES] – EDELINE, F[RANCIS] – KLINKENBERG, J[EAN]-M[ARIE] – MINGUET, P[HILIPPE] – PIRE, F[RANÇOIS] – TRINON, H[ADELIN] 1970/1982. *Rhétorique générale*. Éditions du Seuil, [Paris].
- HATVANY LAJOS 1918. Kossuth Lajos Napsugárhoz. *Esztenő* 9: 5–34.
- Heltai Jenő 2002. A könyvember. In: KÖRÖSSI P. JÓZSEF szerk., *A könyvember. Magyar írók novellái (publicisztikai írásai) a könyvről*. Noran, Budapest. 54–61.
- Hugo, Victor 1960. *A nyomorultak* 1–2. Ford. LÁNYI VIKTOR. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 1995. Körülírás? Metafora? Körülíró metafora! In: LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 209–214.
- KEMÉNY GÁBOR 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 14. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR 2004. Újabb szempontok és adalékok a körülíró metafora besorolásához. In: LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk., „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 155–158.
- Krúdy Gyula 1977. A budai bakter. In: BARTA ANDRÁS szerk., *Pókhálós palackok. Válogatott elbeszélések 1894–1908*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 108–110.
- MOLINIÉ, GEORGES 1993. *La stylistique*. Presses Universitaires de France, Paris.
- MORIER, HENRI 1961. *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*. Presses Universitaires de France, Paris.

- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Könyvkiadó Kft., Budapest.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS 2008. *Szónoklattan*. Kalligram, Pozsony.
- RÁCZ JÁNOS 2013. A magyar tenger metafora. *Magyar Nyelv* 109: 448–451.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1988. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1958. A szavak képes értelme: szóképek, képes kifejezések. In: FÁBIÁN PÁL – SZATHMÁRI ISTVÁN – TERESTYÉNI FERENC, *A magyar stilisztika vázlata*. Tankönyvkiadó, Budapest. 76–125.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. A magyar nyelv kézikönyvei 7. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, [Budapest].
- K. SZOBOSZLAY ÁGNES 1972. *A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében*. Nyelv-tudományi Értekezések 77. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- K. SZOBOSZLAY ÁGNES 2008. [A]ntonomázia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. A magyar nyelv kézikönyvei 15. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 114–117.
- Szomorj Dezső 2008. *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTH BÉLA 1901. *Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi [!]*. Második, javított és bővített kiadás. Athenaeum, Budapest.
- UGRY BÁLINT 2014. Utrecht csillaga. *Élet és Tudomány* 69: 304–306.
- WALES, KATIE 1989. *A dictionary of stylistics*. Longman, London – New York.

The place of antonomasia within the family of linguistic images

The aim of this paper is to define the place of the linguistic figure known as antonomasia among the various types of linguistic images. In particular, the author introduces the major types of antonomasia: periphrasis, periphrastic metaphor, plain metaphor, metonymy, and synecdoche. He takes his examples primarily from the language of the media, but he also cites examples from works of fiction. On the basis of a thorough analysis of those examples, he concludes that antonomasia partially overlaps with all kinds of linguistic images and with periphrasis, but cannot be equated with any of them. (Periphrasis, given that it does not involve a figurative element, is not taken to be a linguistic image by the present author.)

Keywords: antonomasia, figure, linguistic image, periphrasis, metaphor, metonymy, synecdoche.

KEMÉNY GÁBOR
MTA Nyelvtudományi Intézet
Miskolci Egyetem

A *csak*hogy kötőszó ürügyén

1. Az efféle szó, mint az „ürügyén”, az olvasóból jogos gyanakvást válthat ki; különösen egy dolgozat címében, ahol is az egyértelműség egyáltalán nem elhanyagolható szempont. Ezért nem árt előrebecsátanunk, hogy az alábbi fejtegetésben magának a *csak*hogy kötőszónak valóságos szerepe van, akárcsak az olyan kérdéseknek, amelyek (az ÉKsz. értelmezésében is) „vele kapcsolatban” vannak. Ez utóbbiaknak azért nyitunk itt teret, hogy a *csak*hogy kapcsán az ellentétes, különösen a *de*, *ám*, *mégis* (stb.)-féle (helyzetükben: utótag élén álló, szerepükben: korlátozó, restriktív) kötőszókról az eddigieknél szélesebb körű eszmecserét kezdeményezhessünk.

Az érvelő szövegek közelmúltbeli (a 70-es évektől kezdődő) vizsgálatai az ellentétes kötőszók szemantikai-pragmatikai szerepét emelik ki (pl. DEME 1971; LAKOFF 1971; GRICE 1975; LANG 1977; VAN DIJK 1982; BÁNRÉTI 1983; RUDOLPH 1996; TOLCSVAI 2001; CSÜRY 2005). Ez a figyelem több, de legalább két szempontból a továbbgondolás igényét ébreszti fel. Egyik az, hogy míg a nyelvtanok koordinatív viszonyításainak kapcsolatos (*és*), valamint választó (*vagy*) fajtáit a klasszikus logika is tárgyalja (RUZSA 1989: 689); az ellentétes viszonyfajtákat – mivel ezek a logika szempontjából nem gondolkodási műveleteket reprezentálnak – figyelmen kívül hagyja. Márpedig az ellentétes – és a velük konstrukciótípusokat alkotó kauzális – viszonyfajták (BÉKÉSI 1986, 1990) a gondolkodás kutatásában, de az iskolai szövegalkotás–szövegértés folyamatának megértésében is fontos szerepet töltenek be.

A másik szempont nem csupán a kötőszót magát, hanem – vele együtt – az általa viszonyított két megnyilatkozás nyelvi-logikai szerepeit is figyelemmel kíséri. Például „a gyönyörű, *de* beképzelt nő”-féle szó szerkezetben a *de* két (jelzői szerepű) melléknév viszonyát reprezentálja. „A nő gyönyörű volt, *de* beképzelt módon viselkedett”-féle megnyilatkozásban pedig – explicit módon – két tagmondatét; illetőleg – ha figyelembe vesszük az adott kultúrában vele kapcsolatban feltehetőleg jelen lévő kollektív vélekedést is – akkor egy konstrukciótípus két tagjának a viszonyából következő konklúziót implikálja: ’ellenszenves benyomást keltett bennünk’ (PETŐFI 1996: 265).

2. A *csak*hogy kötőszó a magyar nyelvtanokban

2.1. Önmagában a *csak*hogy kötőszó nem kívánna különösebb figyelmet, hiszen amit első megközelítésben tudni lehet róla (ti. azt, hogy az ellentétes kötőszók sorába tartozik, valamint hogy a *csak* módosítószó és a *hogy* kötőszó összevonódásából vált önálló lexémává), a történeti-etimológiai, valamint az értelmező szótárakból és az ellentétfajtákat rendszerező magyar grammatikákból már tudhatjuk.

Tanulságos itt felidézni, amit JUHÁSZ DEZSŐ a *csak* módosítószó nyomatékosítást, megszorítást, korlátozást kifejező szerepéről ír: „A módosítószók nyelv-

emlékenként különböző előfordulása tartalmi, műfaji, stiláris tényezők függvénye. Például a BirkK.-ben [...] a *csak*-nak az átlagosnál valamivel erősebb szereplése (5 *csak* + 3 *nëmcsak*) természetes egy tiltó és korlátozó szerzetesi regulákat rögzítő könyvben” (JUHÁSZ 1992: 837). A jelentésértelmezés szempontjából ugyancsak tanulságos a *csak*-nak a *nem* tagadósóhoz fűződő logikai viszonya. RUZSA IMRE levezetésében például a *Nem Pali énekel* mondat úgy szerepel, mint a *Csak Pali énekel* mondatnak a tagadása (RUZSA 1989: 605).

A *csak*hogy kötőszóval kapcsolatban vannak persze további mozzanatok is, amelyekre más összefüggésekben (vagy akár külön-külön) érdemes odafigyelni, s szükség esetén – például a szakfordításban – tovább is kell gondolni. A *csak*hogy ugyanis – keletkezéstörténeti, valamint megjelenési formájában – „magyar” kötőszó. Angolra történő fordításában például az *only* határozószónak helyenként – miként a *csak*-nak a magyarban – lehet ugyan kötőszói használata, de ez a *csak*hogy korlátozó szerepének visszaadásában kevés; a *however* pedig legalább annyira szembeállító, mint korlátozó tartalmú; stb. Az Erdélyi magyar szótörténeti tárbán (SzT.) például az ellentétes szerepű *csak*hogy kötőszó jelentését – román és német megfelelőivel – szembeállító és korlátozó kötőszókkal adják meg: *csak*hogy *azonban*, *de*; *însă*, *dar*; *aber*. Például:

- (1) 1597: *Egy cheótertek nap mütata ket kosar mehet Bodor Janos az eő kertibe, meljeket altal hagítottak volt, chak hogy azt ne(m) latta(m) mikor Altal hagítottak volt.* (Mai értelmezése: 'mutatta, hogy két kosarat áthajítottak a kertjébe [...], csakhogy nem látta, mikor hajították át ezeket'.
- (2) 1721: *Singfalvi (!) Uraimek...ezen a földön mutattak le az hatart az utig, az uton alol hárantolag (!) mutatták az Antalfi Gáttját, és az Csorgott, az mint Sz: Mihalyfalvi Uraimek, csak hogy eo kelmek az Gát helyet nem ott mutattak az hol Sz: Mihalyfalvi Uraimek.* (Mai értelmezése: 'Singfalvi uraimék [...] mutatták az Antalfi gátját, csakhogy ők a gát helyét nem ott mutatták, ahol Szentmihályfalvi uraimék'.)

2.2. A téma értékes tudománytörténeti előzménye HADROVICS LÁSZLÓnak – a szakmában nem eléggé méltányolt – áttekintése a magyar ellentétes kötőszók, köztük a *csak*hogy sajátos szerepéről (HADROVICS 1969: 177–191). Továbbá – szerintünk – ide vágó fontos szempont a *csak*hogy-gyal (amiként a *de*-vel és a *de nem*-mel) viszonyított tagok logikai (deduktív, abduktív) szerepének figyelembe vétele is. (A „logikai”-nak itteni, jelentésszerkezetbeli szerepének értelmezéséről l. BÉKÉSI 1993: 11–24.)

Mindezzel együtt előre kell bocsátanunk, hogy az általunk itt kiemelt két vizsgálati szempontot nem valami explicit módon megnyilvánuló közös jegy, hanem a *nyelvi ökonómia* általánosabb szempontja (vö. BENCÉDY 2001: 137–145) rendeli egymás mellé. Ennek itt két megnyilvánulási területe is van. Egyik a *csak*-kal indított főmondatnak, valamint a *hogy*-gyal beágyazott mellékmondatnak a sajátos viszonya, amelyben a főmondat (állítmányi-alanyi szerkezet) hordozta információ kimondatlan marad (pl. *csak* [az volt a baj], *hogy*...).

Látható, hogy a főmondat szerepű információ kihagyása következtében a mellékmondat főmondati szintre emelkedik, s ott konstrukcióépítő szerepet tölthet be (BÉKÉSI 1986: 79–90): „*csakhogy el van metszve szárnya*”. A nyelvi ökonómia másik megnyilvánulása, hogy a *csakhogy* által viszonyított utótag – a szillogisztikus következtetés konklúziójaként – legtöbb esetben kimondatlan marad: „*csakhogy el van metszve szárnya*” [* tehát nem tud felrepülni] (vö. Arany János: A rab golya).

2.2.1. HADROVICS LÁSZLÓ *csakhogy*-értelmezésének keretéből itt az alábbi megállapításokat emeljük ki:

A témakört HADROVICS a korlátozó ellentét egyik aleseteként, a korlátozó (leszűkítő, megszorító) ellentétet a megengedő ellentét sajátos fajtájaként írja le. Az első és a második mondat szerepét külön-külön jellemzi; az első tagmondat feltételeességét, valamint állító vagy tagadó minőségét fontosnak tartja elkülöníteni. (HADROVICS 1969: 188.)

A *csakhogy* kötőszót a *csak*-kal viszonyított ellentét példasorából választja le. „A *csakhogy* mint ellentétes kötőszó tulajdonképpen két mondat egybeolvadására, ill. a *csak*-ot tartalmazó mondat kihagyására vezethető vissza mint alaphelyzetre” – írja HADROVICS (1969: 190). „Az egyik alaptípus az ilyen mondat: *ez mind nagyon szép, csak az a kár v. baj, hogy nem igaz*. A másik alaptípus: *ez a Pista fiú szakasztott olyan, mint a testvére, csak az a különbség, hogy Pista magasabb*. E két típusban a *csak* és a *hogy* együttes szerepléséből vált ki a *csakhogy*”.

Az itt kiemelt szempontokra más-más helyen térünk vissza, elsőként – megerősítő szándékkal – az itteni harmadikra. Egyértelmű, hogy a *csakhogy* kötőszó a szerkezet második mondatát korlátozó szerepű a k a d á l y ként „jelenti be”. (Az alábbi példát – miként a következők többségét – az MTA Nyelvtudományi Intézete adatbázisának Nagyszótár korpuszából emeltük ki.)

- (3) „Nagyapám apja odarohant a harangtoronyhoz, hogy riadót verjen, *csakhogy a rablók utolérték*, kardjaikkal összekaszabolták, majd ledobták a toronyból.” (Radó György: Életem. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949: 77.)

A Nagyszótár adatbázisának jóvoltából a *csakhogy* használatáról az eddigieknél részletesebb képet alkothatunk. A (4) példa már a lexikalizáció megtörténtét szemlélteti: a *csakhogy* kötőszó után megismétlődik a *hogy* kötőszó, vagyis az író a *csakhogy*-ban a *hogy*-ot már nem érzi külön lexémának.

- (4) „Félúton a vaksetétségben [...] hajtányzörgést, majd beszédet hallottam. Odasettenkedtem, hogy vajjon kik vannak rajta. Ha az én komáim, régi munkatársaim, akkor elmegyek velük. Azok voltak. *Csakhogy az volt a baj, hogy* nem voltak egészen magukban.” (Veres Péter: Számadás. Révai Kiadó, Budapest, 1937: 330.)

A következő példa *csakhogy* kötőszava az „*az (volt) a baj*” szegmentumot már – legalábbis explicit módon – nem tartalmazza.

- (5) „A tengeriföldet, ha egyenes a tábla, nagyon könnyű osztani: ennyi ember, ennyi sor. *Csakhogy* [= csak az volt a baj, hogy] a mi határunkban kevés a szabályos dűlő. Az egyikben vízállás, a másikban szikfoltok vannak.” (Veres Péter: Falusi krónika. Magyar Élet Kiadó, Budapest, 1944: 90.)

Ha érdekelne bennünket, hogy miféle egyéb nyelvhasználati alakulat szerepelhet a *csak* és a *hogy* között, akkor HADROVICS két szempontja mellé fölvehetnénk még például a kontextus narratív, valamint dialogikus jellegének szempontját is.

A narratív szövegben ugyanis az állítmányi szerepű *az* mutató névmás mellett, a *baj/gond/kár* stb. sorában a legbeszédesebb főnévi alany itt az ’akadály’ jelentésű *bökkenő*.

- (6) „Ezen újság tetszett ugyan Simonnak, *csak* [a’ volt a’ bökkenő,] *hogy* odáig gyalogolni kellett, pedig az ő testi alkotása ellenkezett azzal.” (Kisfaludy Károly: Minden munkái 5. Kilián György, Pest, 1843: 135.)

A *bökkenő* a dialógusokban, ahol még az idéző mondat is befér a *csak* és a *hogy* közé:

- (7) „– Hej, koma! mondanék én egyet, kettő lesz belőle: tegyük szert pénz-magra.
– *Csak* [az itt a bökkenő, felelt a varga,] *hogy* én azt a mesterséget egyáltalán nem értem, de még az apám se értette, mert a *hogy* jött a világra, úgy ment vissza, csupán két csizmadiatallérja volt, azt is nekem hagyta.” (Prücsök János: Eredeti népmesék. 2. Heckenast, Pest, 1861: 145.)

A *bökkenő* főnév a mutató névmást meg is előzheti: „a bökkenő csak az, hogy...”. Ebben a sorrendben is megmarad a fej szerepű állítmány hangsúlya, de a kijelentés érvényességét a *csak* kissé lejjebb szállítja.

- (8) „Ma már tudom, hogy Schöpflin Aladárnak ebben is teljesen igaza volt. [...] A bökkenő csak az, hogy a történelem nem egészen úgy igazolta, ahogy Schöpflin elképzelte.” (Vas István: Mért vijjog a saskeselyű? Pallas lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1974: 514.)

A (6)–(8)-ban idézett példákhoz viszonyítva megerősíthetjük HADROVICS eljárását, amelyben a kontextusuktól kevésbé kötött „csak az a *baj/gond/kár*, hogy”-féle esetektől elkülönítette a kötöttebb „csak az a *különbség*, hogy”-féle főmondatot. Jelölhet ez is ellentétet, miként a fenti példákban; a (9)-ben azonban a *különbözik* (vmi vmitől) → *különbség* (vmi és vmi közt) állandó határozója magához vonja a jelentés ellentétes mozzanatát.

- (9) „A szadista éppúgy függ a meghódoló személytől, ahogy ez utóbbi függ tőle: egyik sem élhet a másik nélkül. Csak az a különbség, hogy [= csak-hogy] a szadista parancsol, kizsigerel, gyötör, megaláz, a mazochista

pedig engedelmeskedik.” (Erich Fromm: A szeretet művészete, Várady Szabolcs fordítása. Helikon, Budapest, 1984: 31.)

2.2.2. A *csakhogy*-viszony jelentésszerkezetében HADROVICS kiemeli az első tagmondat (az előtag) *f e l t é t e l e s*, a második tagmondat (az utótag) *f a k t u á l i s* modalitását is (vö. NAGY L. 1992). S ez a szempont az alábbiakban – a fenti példákkal együtt – figyelmünket a logika felé fordítja. Részben a kijelentések modális természetére, részben pedig műveleti (a deduktív, azaz szillogisztikus, valamint az abduktív következtetésekben betöltött) szerepükre.

3. A *csakhogy* kötőszó logikai szerepköre

3.1. Az utótag faktualitása esetünkben együtt jár az előtag feltételességével, e két modális jelleg pedig a szillogisztikus szerepekkel. Előrebocsátjuk, hogy ezekben a minőségekben a *csakhogy* kötőszó részben azonos a *de*-féle kötőszókkal. Az azonosság és a különbség egyértelműen megállapítható. (Először – a **3.1.1.** pont alatt – az azonosságot nézzük.)

- (10) a) „Egy bolond futózápor egyenesen *jót tenne* a világnak. *Elverné* a port, megitatná a kukoricákat. *Csakhogy* ezek goromba felhők. Útonállók, fenyegetőbbek, mint a Zsákos Ember.” (Csoóri Sándor: Nappali hold. Püski Kiadó, Budapest, 1991: 262.)

FELTÉTEL
KONKLÚZIÓ

TÉNY
KIS PREMISSZA

jót tenne, elverné a port, csakhogy ezek goromba felhők

- (11) a) „Remélem, nem nőök tovább. Úgyse férek ki már az ajtón. Jaj, csak *ne ittam volna* annyit. *Csakhogy* ezzel a kívánsággal már elkésett.” (Kosztolányi Dezső: Évike Tündérországbán. Gergely Kiadó, Budapest, 1936: 33.)

FELTÉTEL
KONKLÚZIÓ

TÉNY
KIS PREMISSZA

csak *ne ittam volna* annyit, *csakhogy* ezzel a kívánsággal már elkésett

3.1.1. A *csakhogy* és a *de* szerepazonossága mutatkozik meg az alábbi mondatokban.

- (10) b) *Csakhogy* = csak [az a baj,] hogy *ezek goromba felhők*, ...
De *ezek goromba felhők*,
 (11) b) *Csakhogy* = csak [az a baj,] hogy *ezzel a kívánsággal már elkésett*.
De *ezzel a kívánsággal már elkésett*.

3.1.2. A *de* és a *csakhog*y szerepkülönbsége. Az a vélekedés, miszerint (az egyaránt korlátozó szerepű két kötőszó, a *de* és a *csakhog*y közül) a *de* általánosabb a *csakhog*y-nál, helyeselhető; egyúttal azonban igényli a bizonyítást is, ti. hogy ebben a viszonylatban mit értünk a *de* kötőszó általánosabb voltán.

A *de* kötőszóval modellált ellentétes viszony explicit utótagja a szillogisztikus következtetés *mindhárom* lépéseként szerepelhet: azaz lehet nagy premissza, kis premissza, valamint konklúzió is; a *csakhog*y viszont – szabatos használatban – csupán az explicit kis premisszát viszonyítja az előtaghoz, vagyis csak ebben a szerepében van a helyén. Ez a „helyén való szerep” azt jelenti, hogy az ellentétes utótagként megjelenő explicit kis premissza – mint nyilvánvalót – fölöslegessé teszi a következtetés nyelvi kifejezését, míg a *de* után explicált kis premissza igényli, de legalábbis „eltűri” a belőle (valamint a vele együtt működő nagy premisszából) levont következtetést.

József Attila közismert költeményének alább kiemelt két versszaka a szöveg egész viszonylag önálló része; mondatai mint kijelentések „helytállnak” önmagukért (vagyis a kivett két versszak beépítettsége külön figyelmet nem igényel).

(12) „*Lehettem volna oktató, / nem ily töltőtoll koptató / szegény / legény. //*
De nem lettem, mert Szegeden, / eltanácsolt az egyetem / fura / ura.”

Mivel az – itt jelentésegésznek tekintett – részlet fő viszonya a *de* kötőszóval képviselt ellentét, nincs okunk kizárni azt a feltételezést, hogy itt a *de* kötőszó két kijelentés, vagyis – a rész–egész-viszony alapján – két szillogisztikus következtetés ellentétes viszonyát modellálja, jeleníti meg.

Ha a *de* kötőszó (itt *A*-val jelölt) előtagjával ellentétes (itt *B*-vel jelölt) utótagjának szillogisztikus lépéseit *q*-val (konklúzió), *p*-vel (kis premissza) és *pr*-rel (nagy premissza) jelöljük meg, akkor a – *de* kötőszóval viszonyított – két *deduktív* következtetés lépéseit egymással azonos szinten helyezhetjük el (vö. DORFMÜLLER-KARPUSA 1982: 100–123). A * az adott tétel implicit, ki nem mondott voltának a jele. Az alábbi két ábra tételeinek elrendezése az ellentétes *de* és a magyarázó *mert* egyértelműnek tekinthető helyzetére, szerepére épül. A költeményben megjelenő ellentétes viszony elő- és utótagja egyaránt explicit konklúzió, az ellentétes minőségű utótag igényli a (kis premissza szerepű) megokolást.

(Apr*)	(Bpr*)
(Ap*)	<i>mert</i> (Bp) [...] <i>eltanácsolt az egyetem / fura / ura</i>
(Aq) <i>Lehettem volna oktató [...], de</i>	(Bq) <i>nem lettem,</i>

3.1.3. A *de* kötőszó általános szerepköre. A szillogisztikus lépések szerint itt elrendezett tételsorban az (Aq)-val jelölt előtagot a *de* kötőszó mindhárom explicité tett utótagjával viszonyíthatja (BÉKÉSI 2012).

(Aq) <i>Lehettem volna oktató [...], de</i>	(Bq) <i>nem lettem,</i>
(Aq) <i>Lehettem volna oktató [...], de</i>	(Bp) <i>eltanácsolt az egyetem / fura / ura</i>

(Aq) *Lehettem volna oktató [...], de* (Bpr*) 'ha valakit eltanácsol az egyetem fura / ura, akkor abból aligha lesz oktató.'

3.2. A *csak* kötőszó kis premissza szerepe. A következtetési alaphoz az adott nyelvi megnyilatkozáshoz rendelhető „egyes” és „általános” tudás (meggyőződés, hiedelem, bizonyosság stb.) egyetlen komponenst alkot. (Ami persze ettől még – a gondolkodó egyén nyelvi és valóságismereti tájékozottságától függően – nem mechanikus egység.) A logikában a megnyilatkozás nyelviségének, valamint a megnyilatkozásban megnyilvánuló tényállás megfelelőségének egyértelműen igaznak kell lennie.

A szemiotikában a logikai „egyes”-nek megfelelő kategória ennél differenciáltabb. Jól látható ez PETŐFI S. JÁNOS „komplex jel”-ének első változatában, ahol is a jelölőhöz tartozó „formáció” (Fo) két összetevőre (figurára és notációra) tagolódik, a jelölt oldalát képviselő „sensus” (S) is egy nyelvspecifikus (általános, konvencionális *sensus designatus*; jele: S_d), valamint egy relátumspecifikus (aktuális, egyéni *sensus referens*; jele: S_r) komponensre tagolódik tovább (PETŐFI 1990: 9).

Vagyis a logikai „egyes” a szemiotikában – a következtetési művelet lépéseként – társa, de nem mechanikus társa a logikai „általános”-nak. S hogy ez mennyire így van, az egy komplex nyelvi megnyilatkozás értelmezésében különösen fontos vélekedés. Egy aktuális cselekvés, történés következő lépését – szabatos igényű közlésben – csak egyértelmű akadály állíthatja meg. Például egy madár fölrepülését nem a szemlélő értelmezése, hanem a madár szárnya elmozdulásának ténye, azaz a konstringencia akadályozza meg: „fölrepülne, messze szállna [...], csak *hogy el van metszve* szárnya”.

A *csak* kötőszó itt arra való, hogy az explicit előtag jelentésének feltételes múltban álló komponense – vagyis az (Aq) – a (Bp)-vel képviselt – faktuális modalitású – kis premisszában közölt akadállyal alkosson jelentésszerkezetet. Ez – elvileg – magában foglalhatja az utótag (Bq*)-val jelölt implicit konklúzióját és a (Bpr*)-rel jelölt implicit nagy premisszáját is, a kommunikáció egyértelműségéhez azonban nem szükségesek.

(Aq) *Lehettem volna oktató [...], csak* *hogy* (Bp) *eltanácsolt az egyetem / fura / ura.*
[ezért] (Bq*) nem lettem [oktató],
[hiszen] (Bpr*) 'ha valakit eltanácsol az egyetem fura / ura, akkor abból aligha lesz oktató'

Megjegyzendő, hogy a *de...*, *mert* kötőszóknak itt ábrázolt, *csak* *hogy* értékű jelentésszerkezeti szerepe nem csupán versszövegben fordul elő. Igen gyakori – többek közt – az újságszövegben is, például: „de nem indult meg, mert” = 'csak *hogy*': „Tavaly júliusban még úgy nézett ki, hogy már ősszel elkezdődik az építkezés, *de nem indult meg, mert* [= *csak* *hogy*] többször meghosszabbították a kivitelezési ajánlatok benyújtási határidejét.” (NOL. 2014. 02. 06.)

3.3. A következtetés deduktív és abduktív formája. A (12) példa (Ap*)-vel és (Apr*)-rel jelölt két kimondatlan tétele alkalmas arra, hogy a kettős szillogizmus keretében is értelmezzük a következtetés abduktív formáját (PETŐFI 2008). Amíg ugyanis az utótag (Bpr*)-rel jelölt implicit nagy premisszája minden nehézség nélkül következtethetünk az explicit (Bp)-ből és a (Bq)-ből, addig az előtag (Apr*)-rel és (Ap*)-vel jelölt implicit premisszáinak rekonstruálását a jelentés egész a partnerra bízva (BÉKÉSI 2012: 333–336). A partner ezt itt részben a második szillogizmus explicit eleméből (*az egyetem* kontextusából), másrészt (vö. BALÁZS – H. VARGA szerk. 2008) az elbeszélt tényállásra vonatkozó – kollektív, illetve személyes – tudásából, a konstringenciából rekonstruálhatja (PETŐFI 2009: 55–67). Például így:

(Apr*) Ha valaki egyetemre jár, akkor lehet belőle oktató.

(Ap*) ÉS én jártam egyetemre.

(Aq) TEHÁT Lehettem volna oktató.

A (12) esetében az előtag konklúziója explicit, s ebből, valamint az ellentétes viszony utótagjából az olvasó (saját tudását mozgósítva) maga alkothat feltevéseket a konklúzió következtetési alapjára.

A (13)-ban a kettős szillogisztikus konstrukció mindkét explicit kis premisszáját megkapja az olvasó.

- (13) „Abélard-t [...] ekkor még nem szentelték pappá, nyugodtan megházasodhatott volna, *de* nem akart, mert a törvényes házasság elzárta volna tőle a magasabb egyházi méltóságokat.” (Kulcsár Zsuzsanna: Rejtélyek és botrányok a középkorban. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978: 125.)

(Apr*)

(Bpr*)

(Ap) Abélard-t ekkor még nem... mert (Bp) a házasság elzárta volna...

(Aq)...[tehát] megházasodhatott volna, de (Bq) nem akart,

A szépirodai szövegekben az író azonban többnyire önmagának vagy az esemény cselekvőjének teremti meg a lehetőséget a konklúzió okának kifejtésére; akár ’előre vetett következtetéssel’ (BÉKÉSI 1986: 297–300, 2001: 251–255), akár az explicit konklúziókkal. Így például az alábbi, az Égető Eszter című regényből vett részlet konklúzió szerepű utótagja, a *de nem szólt* le is zárhatná a párbeszédet, ha nem éppen azért volna ott, hogy általa ebben a formában is megjelenhessék a mű fő konfliktusa: „*de nem szólt. [Mert] Tudta, hogy [...] De ez a vendéglátás megint belekavarta volna a József dolgaiba*”.

- (14) „[József (...)] egyszer csak megszólalt] – Szilágyi azt mondja, náluk szűkös vannak. Nem ajánlhatnánk föl mi a kis szobát? Apuka azon az éjjelen benn aludna a patikában. Eszter visszacsavarta kissé a rádiót, mintha szólni akart volna; *de nem szólt. Tudta* [ugyan], hogy a fiának nagy boldogsága lenne ez

a vendéglátás. [...] *De* ez a vendéglátás megint belekavarta volna a József dolgaiba, találkoznia kellett volna többször is Szilágyival.” (Németh László: Égető Eszter. Magvető, Budapest, 1956: 450.)

4. Néhány tanulság

4.1. A jelentésszerkezet konstituenseinek explicit és implicit jelenléte. A jelen dolgozat, miként az első bekezdésben hivatkozott vizsgálatok fejtegetései – utalva KIEFER FERENC alapozó tanulmányára (KIEFER 1981) – mindenekelőtt abban különböznek saját klasszikus előzményeiktől, hogy azok az ellentétes szerkezetnek jobbra csak az explicit, azaz nyelvi eszközökkel kifejezett elemeivel számolnak; az újabbak viszont figyelembe veszik a jelentésszerkezet implicit alkotórészeit is (BÁNRETI 1983). Az ezekkel kibővített vizsgálatnak az az előnye, hogy – többek közt – az ellentétes viszonyfajták mint jelentésszerkezetek „levegőben lógó” explicit tagjainak logikai szerepeit az elemzésben alkalmazott implicit tagok is alátámasztják.

Így például a korábban legbizonyítottabb megszorító/elvárástörő ellentétfajtát (denial of expectation; vö. LAKOFF 1971; BÁNRETI 1983) nem csupán explicit tagjainak viszonyával jellemezhetjük, vagyis: ((Ap) *de* (Bq))-val, hanem ezek implicit környezetével is:

((Ap) *de* ((Bq) *hiszen* (Bp*))), illetőleg
((Ap) *de* ((Bp) *tehát* (Bq*))).

Ha például a (12)-ben idézett Születésnapomra című költemény kiemelt részlete ezzel az explicit kijelentéssel kezdődne: *Jártam egyetemre*, akkor okkal merülne fel az olvasóban, hogy a vers tényleges első soraként megjelenő kijelentés implicit elvárás, amelyet a *de* (Bq) töröl, majd a törlést a (Bp) indokolja:

(Ap) *Jártam egyetemre*,
(Aq*) Lehettem volna oktató [...], *de* (Bq) *nem lettem oktató, mert* (Bp)...

4.2. A *de*-vel modellált jelentésszerkezet tételeinek szintviszonyai

4.2.1. Szinttartó – de nem kontrasztív – a *de*-viszony akkor, ha az ellentétes szerkezet explicit tételeinek logikai szerepe azonos. Ilyet láttunk a (12) példa kapcsán, ahol is a *de* kötőszó tipikusan a két explicit konklúzió közvetlen viszonyaként jelenik meg:

(Aq) *Lehettem volna oktató* [...], *de* (Bq) *nem lettem*...

4.2.2. Az ugyancsak a (12) kontextusában a két kis premissza is azonos szinten látszik állni egymással, s csak azért „látszik állni”, mert az implicit előtag explikálásával együtt járhatna az implicit megengedő kötőszó megjelenítése is:

(Ap*) *Jártam ugyan egyetemre* [...], *de* (Bp) *eltanácsolt az egyetem / fura / ura*.

Ha a viszony előtagja – miként itt – az *ugyan* „utasítására” megengedő szerepet kap, nyilvánvalóvá válik a két kis premissza egymástól különböző modalitása:

(Ap) ’megengedő’, *de* (Bp) ’faktuális’

Ebből a helyzetből így további két kérdés is következik. Egyik a szillogisztikus szerepek modális természete. Nemcsak az utótag kis premisszája lehet faktuális, hanem a konklúziója is. Miért „ragaszkodik” mégis a kis premisszához a megengedés?

Másrészt azt is továbbgondolhatjuk, hogy a korlátozó ellentétet HADROVICS miért sorolta a megengedő ellentét alá. Ez a besorolás a kitett kötőszó esetén magától értetődik, de ha nincs is explikálva a megengedő kötőszó a *de*-viszony előtagjában, a viszony akkor is inkább tekinthető – nem szintaktikai, hanem fontossági szempontból – hierarchikusnak, mint koordinatívna (vö. BÉKÉSI 1986: 121; NAGY L. 2013: 31). És ezt a feltevést a *csakhog*y kötőszónak a *de* kötőszóval azonos viselkedése megerősíti. A megengedő modalitás a kis premissza szerepű kijelentést itt is – vö. (15) – alárendelt pozícióba helyezi, ami által az utótag kis premisszája – fontossági – fölérendelt szerepet kap.

- (15) „[tizenkilenc női beosztottjával van viszonya, és már semmi tekintélyt nem tud tartani, mert hát a főosztálynak mindössze huszonegy munkareje van, de abból egy hím], egy pedig nőstény *ugyan*, *csakhog*y sánta, púpos, süket és félvak is.” (Balla László: Értekezem, tehát vagyok. Kárpati Kiadó, Ungvár, 1973: 85.)

(Ap) egy pedig nőstény *ugyan*, *csakhog*y (Bp) sánta, púpos, süket és félvak is

Ebből a viszonyból levezethető, hogy a jelentésszerkezet mindkét konklúziója – ebben az esetben a *de* kötőszóval – implicit is lehet: ((Aq*), *de* (Bq*)):

(Ap) egy pedig nőstény *ugyan*, *csakhog*y (Bp) sánta, púpos, süket és félvak is, (Aq*) *tehát* vele is lehetett volna viszonya, [de] (Bq*) [emiatt] nem lett

4.2.3. Magától értetődik, hogy a *csakhog*y kötőszó ürügyén a fentiekben fölmerült kérdések és – főként a kérdésekre javasolt – válaszok nincsenek kőbe vésve. A viszonyozók jelentéskonstituáló szerepét sem igen látjuk tisztábban, mint közel negyedszázada (BÉKÉSI 1990: 27). Annyit azért megkockáztathatunk, hogy az ellentétes jelentésvizonyok vizsgálatában a nyelvész „objektivistá” hajlamának kiterjesztését a szemantikai–pragmatikai szempontok erősítik, a logikaiak pedig kordában tartják. A *csakhog*y esetében adott – és esetleg elfogadható – választ is mindenekelőtt a kötőszó szűk logikai szerepkörének, azaz a kis premisszájának köszönhetjük. Reprezentálása – a paradigma egyik tagjaként – ((Aq) *csakhog*y (Bp)).

Kulcsszók: nyelvi ökonómia, dedukció, abdukció, kettős szillogizmus, kis premissza, konklúzió, elvárástörő ellentét, korlátozó ellentét.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA – H. VARGA GYULA szerk. 2008. *Az abdukció logikája, szemantikája*. Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó, Budapest–Eger.
- BÁNRETI ZOLTÁN 1983. *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. Nyelvtudományi Értekezések 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1986. *A gondolkodás grammatikája. A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest
- BÉKÉSI IMRE 1990. Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere. *Szemiotikai Szövegtan* 1: 23–28.
- BÉKÉSI IMRE 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2001. *Osztatlan filológia. Nyelvészeti–irodalmi tanulmányok*. Tiszatáj Könyvek. Tiszatáj Alapítvány, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2012. Implicit nagy premisszák a költői szövegben. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- BENCÉDY JÓZSEF 2001. A nyelvi, nyelvhasználati változások belső hatóerőiről. *Magyar Nyelvőr* 125: 137–145.
- CSÜRY ISTVÁN 2005. *Kis könyv a konnektorokról*. Officina Textologica 13. Debreceni Egyetem Magyar nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- DEME LÁSZLÓ 1971. *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VAN DIJK, THEUN A. 1982. Pragmatikai kötőelemek. In: THOMKA BEÁTA szerk., *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék. 83–90.
- DORFMÜLLER-KARPUSA, KÁTHI 1982. Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen. In: FRITSCHÉ, JOHANNES Hrsg., *Konnektivausdrücke – Konnektiveinheiten. Grundelemente der semantischen Struktur von Texten* 1. Papiere zur Textlinguistik 30. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF – SZÖKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSZKY MIKLÓS szerk. 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRICE, H. PAUL 1975. Logic and Conversation. In: COLE, PETER – MORGAN, L. JERRY eds., *Syntax and Semantics. Speech Acts*. Academic Press, New York – San Francisco – London.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A módosítószók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. II/1. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 815–838.
- KIEFER FERENC 1981. A nyelvi jelentés két fajtája: az implicit és az explicit jelentés. In: FRANK TIBOR – HOPPÁL MIHÁLY szerk., *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- LAKOFF, ROBIN 1971. IFs, ANDs and BUTs about Conjunction. In: FILLMORE, CHARLES – LANGENDOEN, D. TERENCE eds., *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart and Winston, New York.

- LANG, EWALD 1977. *Semantik der koordinativen Verknüpfung*. Studia Grammatica 14. Akademie Verlag, Berlin.
- NAGY L. JÁNOS 1992. Egy szintaktikai szerkezet történetéhez. A *ha ki* kezdetű mellékmondatok. *Magyar Nyelvőr* 116: 448–454.
- NAGY L. JÁNOS 2013. *Kereszteződő jelentések világában*. Szegedi Egyetemi Kiadó, JGYF Kiadó, Szeged.
- PETŐFI S. JÁNOS 1990. Szemiotikai textológia – Didaktika. *Szemiotikai Szövegtan* 1: 7–21.
- PETŐFI S. JÁNOS 1996. Megjegyzések a tömbösödés szövegtani vizsgálatához. In: R. MOLNÁR EMMA főszerk., *Absztrakció és valóság*. JGYTF Kiadó, Szeged. 55–63.
- PETŐFI S. JÁNOS 2008. Az abdukció szerepe a „face to face” kommunikációban és a szöveginterpretációban. In: BALÁZS GÉZA – H. VARGA GYULA szerk. 2008: 15–19.
- PETŐFI S. JÁNOS 2009. Konstringencia. A szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció (tényállás-együttes) szerves egysége mint a szöveg-összefüggőség hordozója. In: PETŐFI S. JÁNOS, *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. (Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához.)* Officina Textologica 15. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. 55–67.
- RUDOLPH, ELISABETH 1996. *Contrast. Adversative and Concessive Relations and their Expressions in English, German, Spanish, Portuguese on Sentence and Text Level*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- RUZSA IMRE 1989. *Logikai szintaxis és szemantika* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA et al. főszerk. 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bukarest–Budapest–Kolozsvár.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Under the pretext of *csakhogy* ‘however’

The paper is based on a previous assumption of the author (BÉKÉSI 1993) claiming that conjunctions of the *de* ‘but’ type, among other possibilities, may represent an opposition between two deductive (syllogistic) conclusions. Departing from that assumption, the paper tries to find differences between two synonymous conjunctions, *de* ‘but’ and *csakhogy* ‘however’, both expressing constraining contrariness. The author argues that, in the presence of similar first clauses (expressing some conclusion), *de* has a general role, while *csakhogy* has a special role. That distinction is recognised via the analysis of numerous examples and is said to consist in the fact that the last clause of a *de*-relationship may represent any one of the three terms of a syllogism, whereas that of a *csakhogy*-relationship, if used adequately, can only be a minor premise.

Keywords: linguistic economy, deduction, abduction, double syllogism, minor premise, conclusion, expectation-deleting contrariness, constraining contrariness.

BÉKÉSI IMRE
Szegedi Tudományegyetem

A moldvai magyarokról és a *csángó* elnevezésről*

1. Már a 20. század elejétől a moldvai magyarokkal foglalkozó legnevesebb nyelvészek – némelyek számára esetleg gyanút keltő optimizmussal – a nyelvjárás-kutatástól, közelebbről a nyelvöldrajztól remélték azoknak a kérdéseknek a tisztázását, amelyek az előző század folyamán halmozódtak föl a csángókkal kapcsolatban. HORGER ANTAL 1905-ben az „összehasonlító nyelvjárás tanulmánytól” (1905: 126); SZABÓ T. ATTILA 1959-ben, a moldvai terepmunka idején, elsősorban magától A moldvai csángó nyelvjárás atlaszától és A romániai magyar nyelvjárások atlaszától, valamint az egész nyelvterületre kiterjedő nyelvöldrajzi összevetés lehetőségétől, tehát a MNyA.-tól; BENKŐ LORÁND 1988-ban tartott, 1990-ben megjelent előadásában már néhány alapvető forrás ismeretében szintén az összehasonlító nyelvjárás-kutatástól („e kérdésben csak a magyar nyelvi összefüggések keretében lehet és szabad mozogni, következésképpen a magyar összehasonlító nyelvjárás-tant szükséges segítségül hívni”; 1990: 19). A néprajzkutatók közül LÜKŐ GÁBOR ismeri föl, milyen fontos tanulságokkal járhat a nyelvi jelenségek, sőt akár egyes szavak földrajzi elterjedésének, tagolódásának ismerete, és ilyen megfontolásból a magyar nyelvöldrajzi munkákat megelőzően saját gyűjtése alapján készíti el nyelvi jelenségeket szemléltető térképlapjait, szóföldrajzi elemzései pedig a tagolt-ság fontos tényeit tárják föl (1936: 72–82). Miután a század második felében a kérdés szempontjából legfontosabb nyelvöldrajzi munkák, a MNyA., a SzNySz., a CsángA. és a RMNyA. megjelentek, a kutatás élt és folyamatosan él azokkal a lehetőségekkel, amelyeket ezek felkínálnak. Néhány fontos következtetést idézett tanulmányában az akkor már rendelkezésére álló forrásokból maga BENKŐ LORÁND vont le, és az ő legalapvetőbb megállapításai be is épültek a magyar dialektológia standardnak tekinthető ismerettárába (JUHÁSZ 2001; KISS 2004).

Nem igazolódott az a nyelvészek körében korábban meglehetősen általános vélemény, hogy a moldvai magyarok végső fokon mind székely eredetűek volnának, még kevésbé az, hogy a csoport egésze vagy akár valamely része idegen eredetű. Az is evidenssé vált, hogy másképp kell(ene) látnunk a belső (tipológiai és földrajzi) tagolódást: a moldvai magyar elsődlegesen nem hármas, hanem kettős tagolódású. Erre a következtetésre jutott BENKŐ LORÁND is, amikor ezt írta: „A Románvásár vidéki és a Bákó vidéki csángóságnak [...] az alapvető nyelvi egyezése e népcsoportoknak föltétlenül közös származására, viszonylag egységes települési folyamatára utal, ezért a továbbiakban a két: északi és déli részleg távolabbi nyelvi kapcsolatainak problematikáját együttesen tárgyalhatjuk” (1990: 23). A már MUNKÁCSI által feltételezett hármasságot mintegy megerősítette YRJÖ WICHMANN és CSÜRY BÁLINT munkássága, SZABÓ T.

* Köszönöm KISS JENŐnek, SZILÁGYI N. SÁNDORNAK és KÁDÁR EDITNEK a dolgozat kéziratával kapcsolatos észrevételeket, kiegészítéseket.

ATTILA pedig – tőle szinte szokatlan gyanútlanysággal – „véglegesként” rögzítette: „ma már világosan látjuk, hogy a moldvai csángó-magyarságon belül [...] három nyelvjárási, sőt – bátran mondhatjuk – ennek megfelelően három néprajzi csoport jelölhető ki”, és fel is sorolja az „északi-csángók”, a „déli-csángóság” és az „ún. székelyes- vagy székely-csángók” településeit annak jelzésével, hogy a nyelvcserre mely fázisában találhatók az egyes településeken élő magyarok (1959/1981: 518–520). A vele készült utolsó interjúban, 27 évvel később, már korántsem ennyire kategorikus: „Meglehetősen hasonlít egymáshoz az északi csángó és a déli csángó nyelvjárás, de merőben elkülöníthető a többi székelyes csángó nyelvjárástól” (1986/1988: 268). A szakmai köztudat mégis a hármasságot kanonizálta, pedig a három csoportra vonatkozó, nem azonos fogalmi kategóriájú megnevezésekben is (*északi, déli, székely*) jól érzékelhetően keverednek a szempontok és a szintek: a tipológiai és a földrajzi szempont, valamint a tagolás (tagolódás) elsődleges szintje és a további szintek.

A nyelvföldrajz révén viszont többszörös, a nyelv minden rész-rendszerére kiterjedő bizonyítást nyert a moldvai magyar nyelvváltozat elsődleges kettős tipológiai tagolódása. Az sem kétséges, hogy ez a tipológiai elkülönülés földrajzilag (területileg) nagyvonalakban korrelál egy Szeret menti és egy, a Szeret jobb oldali mellékvizei mentén, a vízválasztóig tartó földrajzi tagolódással. A tipológiai és a földrajzi megoszlás elsődleges szintje alatt további, dinamikusan változó altípusok és szűkebb területi csoportok különíthetők el mind nyelvi sajátosságokban, mind a területi megoszlásban. Ehhez az alsóbb szinthez tartozik az „északi” és a „déli” megkülönböztetése is. A további belső kapcsolatok és elkülönülések feltárásának szinte beláthatatlan lehetőségeit teremti meg a CsángA. számítógépes változata, amely különböző nyelvi jelenségek korrelatív vizsgálatát teszi lehetővé (BODÓ–VARGHA 2007). A tagolódás nyelvi dimenziója azért fontos, mert a nyelvi jelenségek típusbeli megoszlása minden bizonnyal a legkonzervatívabb, valószínű, hogy csak a nyelvcserre tünteti el teljesen (az sem kizárt, hogy az új nyelvben is ott vannak a nyomai). Más, sokkal inkább változó dimenzióban, HALÁSZ PÉTER társadalom-néprajzi és a településtörténeti alapon különít el további táji-kulturális csoportokat, és arra hívja fel a figyelmet, hogy az időben zajló gyors folyamatok dinamikája új kapcsolódásokat alakít ki a régióon belül és a régióon kívül is (1999: 40).

A tipológiai megoszlás és az archaikus jellegben megmutatkozó különbség kétségtelenné teszi a két moldvai csoport eredetét is, azt, hogy eredetében mindkettő magyar, és hogy a történeti Erdély két magyar nyelvi régiójából erednek, mintegy azokat képviselik: az egyik a saját régiójában is közismerten tagolt székelyt, a másik – egy nagyon korai korszakból – az Erdélyben is archaikusabb mezőségit. (Ez időben meg is előzhette magának a Székelyföldnek a betelepítését, megszervezését; minderről részletesebben: PÉNTEK 2006).

Mindez nem kevés, még akkor sem, ha a nyelvföldrajz alapján feltárt nyelvi tények, a vitathatatlan nyelvi jelenségek és összefüggések nem mindenki számára meggyőzőek. Ezekről nem mindenki szerez vagy vesz tudomást. És maga

a szakirodalom is, még inkább a társtudományok és a „kívülállók” azokban a kérdésekben is többnyire a korábbi véleményeket idézik, ismétlik (néha nyilvánvaló, rosszul értelmezett tekintélytiszteltből), amelyeken a vélemények eredeti megfogalmazói – ha élének – rég túlléptek volna. Nem beszélve arról, hogy a nyelvöldrajz olyan kérdésekben is perdöntő lehet, amire senki nem számított. Ilyen véleményem szerint a *csángó* név etimológiája is.

2. Ebben a korábban is ismert, folyamatosan megerősített alapvető kétféle-ségben mindig gondot okozott a *csángó* név használata, az, hogy kire is kell vonatkoztatni: a moldvai magyarság egészére vagy csak annak egy részére. Kezdetben a helyiek használata alapján a székelytől eltérő csoportot nevezik *csángók*-nak, *csángó* magyaroknak. Így ír róluk a név tudomásunk szerint első használója, ZÖLD PÉTER 1781-ben (*csángó* magyarok), 1841-ben PETRÁS INCZE JÁNOS, majd JERNEY JÁNOS (*csángó-magyar* és *székely-magyar* csoportot különböztetve meg; HALÁSZ PÉTER hivatkozik rájuk: 1999: 33). SZABÓ T. ATTILA már hivatkozott tanulmányában a csángókutatás történetét is áttekintette. Ebben a szemlében elsőként KOVÁCS FERENC útinaplóját említi. KOVÁCS a két évvel korábban tett utazásuk tapasztalata alapján jelzi, hogy míg a székely települések lakosai „nyelv tekintetében az erdélyi székely beszédmódjától miben sem különböznek, addig a csángó magyarok sajátos dialectussal bírnak, mely abban áll, hogy selypeskedő gyermek módjára ejtven ki a szavakat, s helyett mindenütt sze-t, cs helyett cz-t használnak...” (1959/1981: 489).

A 19. század második felében SZARVAS GÁBOR (1874), MUNKÁCSI BERNÁT (1880), majd HORGER ANTAL (1905) nyomán általánossá válik az, hogy mind a nyelvészeti, mind a néprajzi szakirodalom a *moldvai csángó* elnevezést a moldvai magyarság egészére vonatkoztatja, sőt egyre inkább minden erdélyi perem-szigetre, korábbi lakhelyüket elhagyni kényszerült csoportokra (gyimesiekre, hétfalusiakra, bukovinai székelyekre, dévai – szintén bukovinai – székely telepésekre stb.). A székelyföldi székelyek is a moldvai magyarság egészét tekintik *csángó*-nak, a köznyelv is leginkább ezt a szélesebb (vagy szinte parttalanná vált) jelentést ismeri és használja. TÁNCZOS VILMOS mindezt így magyarázza: „A Moldvában zajló asszimilációs és akkulturációs folyamatok egyre inkább egy-bemossák a hagyományos népi kultúrában, nyelvben, történeti tudatban stb. rejlő kulturális különbségeket, úgyhogy a székely eredetű népesség, amely korábban egyáltalán nem tartotta magát csángónak, mintha magára nézve ugyancsak elfogadni látszana a csángó megnevezést” (1999: 7–8).

A nyelvöldrajzi kutatások tanulságaként 1986-ben SZABÓ T. ATTILA már úgy látja: „az igazi *csángó* név erre a két körzetre [ti. az északira és a délire] vonatkozik” (1986/88: 268; kiemelés tőlem, P. J.). BENKŐ LORÁNDnak ezzel egybehangzó, határozott álláspontja nyomán a magyar dialektológia megkísérli ugyan a visszatérést az eredeti (pontos és szűk) használathoz, ez azonban egyelőre nem befolyásolja a szakmai nyelvhasználat egészét, még kevésbé a köznyelvi használatot (JUHÁSZ 2001: 307).

A moldvai magyarok önelnevezésében a kettősséget és az elkülönülést kétségtelenül a *székely* és a *magyar* név jelölte. A *csángó* ez utóbbiakra vonatkoztatott, helyi használatú, külső megnevezésként, gúnynévként jött létre. Erre a kolozsvári tanszék archív anyagából ilyen lejegyzett adatok idézhetők: *Ezek a faluk isz min magyarak ultak* (Szabófalva). | *A Szereten túl Ploszkocény magyar falu* (Pusztina). | *Nem tartjuk magunkat csángóknak, magyarok vagyunk* (Jenekest). Első ismert használatában és a 19. század első felében – mint láttuk – a híradások, leírások szerzői jelzőként használják, mint a *székely*-t is: *székely magyar, csángó magyar*. Aztán egyre inkább kiterjesztett jelentésben a tudományos, szaknyelvi használatban főnévként, népnévként terjedt el. A kérdés azonban az, szükség van-e egyáltalán a szakmai, tudományos használatban a *csángó* névre.

3. A szemantikai bizonytalanságon és következetlenségen kívül ez azért is meggondolandó, mert – noha kénytelen-kelletlen maguk a moldvai magyarok is elfogadták – a név külső megnevezésként, gúnynévként született meg: stigmatizáló, pejoratív, külső szemléletből ered, amely – bizonyos használati körben – végig megtartotta lebecsülő, lesajnáló jelentését. Az ötvenes évekbeli tapasztalatai alapján SZABÓ T. ATTILA így ír erről: „mind a régebbi, [...] mind pedig a székelyes- vagy székely csángó csoporthoz tartozó csángóság csak húzódozva vállalja, ha ugyan egyáltalán vállalja, e nevet, úgy tehát, hogy a kérdezősködőnek az az érzése: a moldvai magyarság a *csángó* népnevet lebecsülő jelentésűnek tekinti” (1959/1981: 520). KÓSA LÁSZLÓ is ezt írja a NéprLex. *csángó* szócikkében: „A ’csángó’ név általában gúnynévnek számít.” Ezt állapította meg PÁVAI ISTVÁN is a 90-es évek első felében végzett, éppen erre irányuló vizsgálatai alapján (1999). És ennek felismerését tükrözi az is, hogy az 1990 után indult *Csángó Újság* megváltoztatta az elnevezését *Moldvai Magyarság*-ra (ma is ezen a címen jelenik meg).

Más jellegű, de szintén az általánosan kedvezőtlen megítélés körébe tartozik, hogy a kezdeti leírások (ZÖLD PÉTER, GEGŐ ELEK, JERNEY JÁNOS, KOVÁCS FERENC) és a 19. századi nyelvészeti vélemények is (SZARVAS GÁBOR, MUNKÁCSI BERNÁT) negatívan ítélik meg a székelytől eltérő csángó csoport nyelvhasználatának néhány feltűnő sajátosságát: gyermeki jellegét hangsúlyozzák (selypességét, a kicsinyítő származékok használatát stb.), a későbbiek a „romános” jellege miatt marasztalják el (mindezekről és a kapcsolódó nyelvi ideológiákról l. BODÓ 2013: 65–68).

Noha a nyelvcseré, az asszimiláció alapvető folyamatai bizonyára jórészt függetlenek a nyelvi ideológiáktól, annak semmiképpen nem lehetett kedvező, erősítő hatása, hogy általánossá vált a moldvai magyarok számára külső, sértő megnevezés használata, és az sem, hogy nyelvhasználatukat stigmatizálták, azt éreztették velük, hogy az ő beszédük „korcs”, nem igazi nyelv (és ebből gyakran önstigmatizálás, önsajnálattá lett). Az 1990-es években ebben a témában végzett terepkutatása során PÁVAI ISTVÁN „meglepő”-ként ugyan, de még mindig „a »csángózás« eléggé határozott és egyöntetű elutasítását” tapasztalta (1999: 80).

Ez azonban közvetlenül nem nyilvánulhatott meg, azért sem, mert a közösségnek a legújabb időkig nem volt saját értelmisége. TÁNCZOS VILMOS tényként állapítja meg, hogy „Ez a szó [ti. a *csángó*] mindkét csoport számára (értsd a két moldvai történeti csoportot) a se ide, se oda nem tartozót, illetőleg a románságtól és a magyarságtól egyaránt eltávolodottat jelenti, s ugyanakkor magában hordozza az elfajzottság, keveredettsé, tökéletlenség pejoratív jelentéstartalmát is” (1999: 8). A moldvai magyarságon belül tehát fokozatosan eltűnt az éles oppozíció a teljes egészében pozitív *székely* büszkeség és a negatív *csángó* lenézettség között, és áthelyeződött a *moldvai csángó* és a *székelyföldi székely*, illetve más, külső csoportok közé. (Érdeemes felfigyelni arra is, hogy ahol hiányzott ez a közvetlen *székely/csángó* oppozíció, pl. a hétfalusiak esetében, ott a *csángó* megnevezés már eleve pozitív volt; l. KÖNCZEI 2009: 59.)

A szakmai, értelmiségi diskurzus kettőssége egészen nyilvánvaló és ellentmondásos: a többnyire a moldvai csángók érdekében folyó, az ő megmentésüket célzó törekvések és diskurzusok már-már elfogadhatóvá tették számukra a sértő megnevezést, most pedig a hamis román eredet-szemlélet kényszerűvé tette annak igazolását, hogy ők mégis *magyarok*, és hogy a nyelvük is *magyar*. Bármennyire furcsa és ellentmondásos, ezekben a gyakran konjunkturális értelmiségi, politikai diskurzusokban nem a *moldvai magyar*-nak, hanem a *csángó*-nak van jobb, (fonetikailag is) feltűnőbb hangzása, romantikája, mítosza (minderről részletesebben: PÉNTEK 2013, a hétfalusiakra vonatkoztatva: KÖNCZEI 2009: 49–60).

4. Mindezek miatt osztom PÁVAI ISTVÁN másfél évtizeddel ezelőtt kifejtett véleményét, hogy a *csángó* név etikai és szemantikai meg gondolásból szaknyelvi használatra alkalmatlan (1999: 80), és nem okulva az ő példájából, hogy ezt reménytelenül teszem, figyelmébe ajánlanám a szakmabelieknek, hogy nélküle szövegei(n)k pontosabbak és tárgyilagosabbak lennének. És noha magam ebből a meg gondolásból már jó ideje lehetőleg kerülöm a használatát, akaratlanul is ráterelődött a figyelmem egy szintén vele kapcsolatos, láthatóan megoldatlan kérdésre, az eredetére. A szófejtést általában mindenki nyelvtörténeti kérdésnek tekinti, ezért többnyire tartózkodom attól, hogy ilyen témában véleményt nyilvánítsak (kivéve, ha általam is tanulmányozott kontaktusjelenségekről van szó). Így a *csángó* név eredete sem foglalkoztatott különösképpen. Az viszont talán még a nem nyelvész laikusnak is feltűnhetett, hogy nincs megnyugtató magyarázata. Annak ellenére nincs, hogy ennek is – mint sok más kérdésnek is a moldvai magyarokkal kapcsolatban – könyvtári irodalma van. És volt már akkor is, amikor GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS az EtSz. három *csángó* szócikkét összegezte, még több a TESz. szerkesztésekor. Külön irodalma született Erdélyben a kérdésben 1979-ben kialakult vitában, amelyet MURÁDIN LÁSZLÓnak egy olyan újságcikke váltott ki, amelyben a magyar etimológiai szakirodalomban kanonizált véleményt fejtette ki (a kérdés viszonylag teljes összefoglalására l. TÁNCZOS 2011: 121–124). Nyelv-

történeti alapon véleményem szerint nem is lehet megmagyarázni az eredetét. Szinte véletlenül jöttem rá, hogy ebben is a nyelvöldrajz és a szociológiai szemlélet nyújtja a logikus megoldást. Ezt próbálom meg kifejteni a továbbiakban.

Ha megkíséréljük rekonstruálni, hogy hol keletkezett a *csángó* megnevezés, csak azt feltételezhetjük, hogy Moldvában, a moldvai magyarok körében: moldvai magyarok mondták moldvai magyarokra, egyik csoport a másikra. Nem az idegen utazóktól származik, nem is a székelyföldi székelyektől, sem a moldvai magyarok környezetében élő románoktól vagy cigányoktól. Azt is tudjuk, hogy a székelytől feltűnően eltérő csoport nevéként született meg, az ő gúnynévüként. A velük érintkező, velük keveredő, és az eltérésre felfigyelő, saját székelységükre mindig büszke moldvai székely csoport tagjai használták azokra, akik valamiben feltűnően mások voltak, mint ők. Nem egy igazi népvételt kellett találniuk, hiszen azt ők is láthatták, hogy azok is magyarok: magyarul beszélnek, magyarnak tekintik magukat, sőt a környezetük is annak tekinti őket (*unguri* a románok megnevezése szerint). Talán az sem véletlen, hogy az első hiteles adat a névre vonatkozólag 1781-ből van, ZÖLD PÉTER latin nyelvű levelében (közli KOVÁCS 1870/2004: 58).

Az eddigi szófejtési kísérletek is éppen akörül forogtak, elsősorban annak megítélésében tértek el, hogy mi lehetett, mi volt az a feltűnő eltérés, miben állt az a másság, amely a Moldvába került székelyeknek alapot adott egy ilyen gúnynév használatára az ott élő, ott talált magyarokra. Az EtSz. – elsősorban HORGER nyomán – a beszéd mód, a beszéd hangzásának különösségét emeli ki, a TESz. az életmódot, a peremhelyzetet tekinti ilyen lehetséges különösségnek: egy régi *csángó* ígére hivatkozva etimológiailag a 'kóborló' jelentést tekinti eredetinek, és azt írja, hogy mindaz, ami a beszédre, a beszéd hangzására vonatkozó jelentés „egy eredetibb vagy általánosabb 'a helyestől, az egyenestől eltérő' jelentésből érthető”. Ez az eredetinek tekintett 'kóborló' jelentés a helyzet és a helyzetet tekintve teljesen valószínűtlen. Szerintem nem véletlen, hogy a szó első említése éppen 1781-ből való, abból az időből, amikor Madéfalva után nagy tömegben érkeztek székelyek Moldvába és telepedtek meg az ott élők szomszédságában vagy mentek aztán tovább Bukovinába. Azt mindenképpen képtelenség feltételezni bármilyen nyelvtörténeti támogatással, hogy az éppen földönfutóvá vált, idegen környezetbe került székelyek az ott élőket illetik egy olyan gúnynévvel, amely 'kóborló'-t jelent. Azt ma már nehéz volna kideríteni, hogy maga ez a feltételezett vagy éppen kreált etimológiai jelentés hogyan függ össze az elcsángálás, a számkivettség, a peremlét néha heroizált, mindenképpen romantikus ideológiájával: az etimológiai jelentés táplálta az ideológiát, vagy az ideológia befolyásolta azt, hogy a szó eredetére vonatkozó többféle hipotézis közül éppen ezt kanonizálta a nyelvészet?

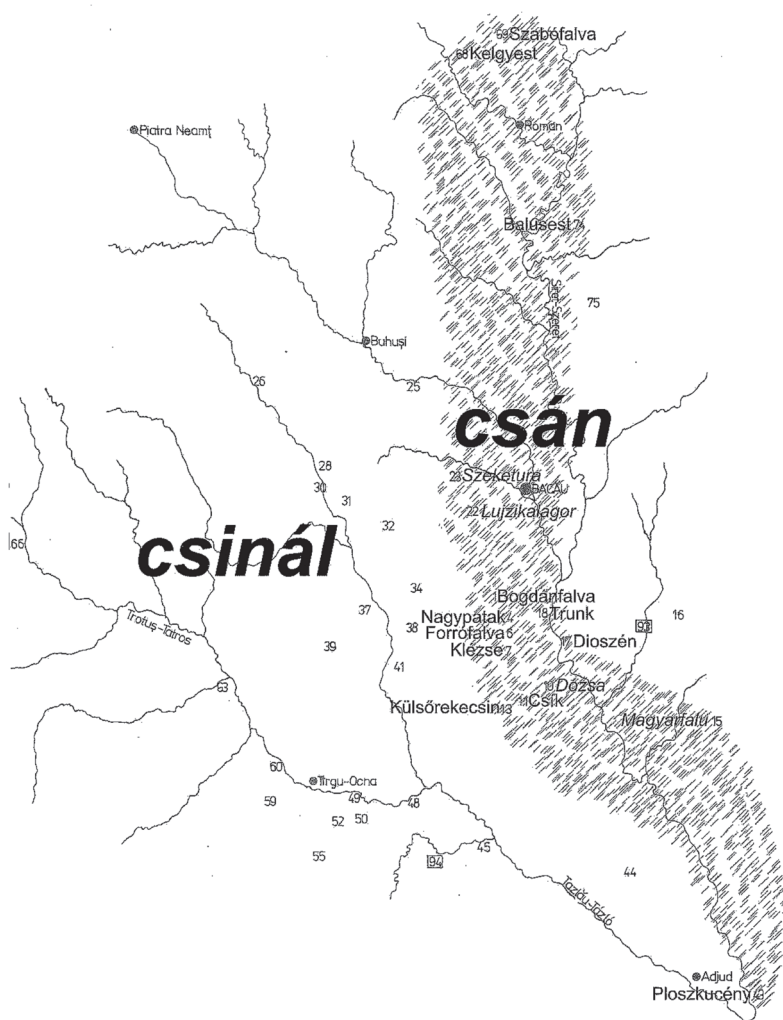
Az ott élők, azok, akiket a székelyek ott találtak, feltűnően másképpen, más nyelvváltozatot beszéltek, sokféle különösséggel. Tőlük kellett némi fölényrel, ironiával elhatárolódní, és egészen természetes, hogy erre egy nyelvi jellegzetességet választottak. (A nyelvjáráskutatók jól ismerik azt a jelenséget

– esetleg saját szülőfalujukból is –, hogy a helyi közösség kellő nyelvi öntudattal, szólásokkal, rigmusokkal gúnyolja ki a szomszéd falu vagy vidék eltérő beszéd-módját; több példát említ erre VÉGH JÓZSEF: ŐHA. 36–37). De mi lehetett feltűnő, gúnynévként megjeleníthető jelenség Moldvában a székelyekétől eltérően beszélő magyarok beszédében, a beszéd hangzásában? Nyilván több minden. Már évekkel ezelőtt – a szótári anyag alapján, amellyel folyamatosan dolgozom – fel kellett figyelnem a hiperonimákra, elsőként a moldvai magyarok leggyakrabban használt szavára, a *csinál* igére. Fel is dolgoztam, és publikáltam is az erre vonatkozó anyagot (PÉNTÉK 2007). Úgy találtam, hogy a hiperonimák természetes velejárói a kétnyelvűségnek és a nyelvcsereének, következményei a nyelvfelejtésnek, folyamatos pótlói és pótlékai a lexikális hiányoknak, és így jelölői (markerei) is ezeknek a folyamatoknak. A kétnyelvűségben a második nyelvből származó, közös szemantikai többletek vannak, és ezek megkönnyítik az „átjárást” a két nyelv között, ugyanakkor eszközei a nyelvközi szemantikai kiegyenlítődésnek. Az igei hiperonimák – és éppen a *csinál* – gyakran részei a szintén kontaktusjelenségeként értékelhető analitikus szerkezeteknek. A *csinál* igenek ilyen szemantikai többlete az említett dolgozatomban példákkal bőségesen adatolt ’lesz, keletkezik’, a ’szül’, a ’terem, növel’, a ’süt, főz’, a ’valamivé, valamilyenné tesz’, a ’művelésre alkalmassá tesz <földet>, irt’, ’vmi előidéz, vmit megold’, ’vmilyen rituális, kultikus műveletet végez’, gyakoriak a vele alkotott (analitikus) visszaható szerkezetek, használatos fatikus köszönéspótlóként is stb. A szemantikai többlettekkel vele jár a szó gyakoribb használata, és – a moldvainak a székelytől eltérő részében más esetekben is jellemzően – a szó hangalakjának megrövidülése.

Mindezt figyelembe véve véleményem szerint a *csángó* szó eredetének megoldása a CsángA. 185. térképlapján van: a *csinál* és a *csán* földrajzi megoszlása teljesen egybeesik az általános, székely és mezőszéki megoszlással. Ezzel egybehangzó a RMNyA. 3263. térképének moldvai adatai: a *csinál* ige a székelyben és a moldvai székely(es) részében, Pusztinán, Diószegen: *csinál*, a moldvai nem-székelyes pontjain: Szabófalván, Bogdánfalván: *csán* (és csak itt!). Tehát a moldvai székelyek azt találhatták, azt találták elsődlegesen feltűnőnek a másik csoport beszédmódjában, nyelvük hangzásában, hogy ők a *csinál* szót *csán* változatában használták. Azaz a csángókat azért nevezték (csúfolták) *csángó*-nak, mert leggyakoribb szavukat – tőlük és más magyar csoportoktól eltérően – nem *csinál*, hanem *csán* alakban használták, ilyen értelemben folyamatosan *csánogtak*.

1. ábra

A *csinál* ~ *csán* megoszlása a CsángA. 185. térképlapja alapján

Az ÉrtSz. szerint a **nog* szóvégre ma két mintánk van összesen a magyarban, és mindkettőnek van hangkivetéses *-ó* képzős alakja: *inog* : *ingó*, *donog* : *dongó*, vagyis ebbe beleillik a *csánog* : *csángó* (a melléknévi igenévi alak itt is lehetett esetleg *csánogó*, vö. *az alattunk inogó híd*). A *g* elem elfogadhatóan levezethető a gyakorításból (a moldvainak erre az archaikusabb változatára köztudomásúan az is jellemző, hogy a kicsinyítő származékokkal párhuzamosan a gyakorító alakok is gyakoribbak). Igaz, a mai nyelv a szavajárási szavakat *-z* és *-l* képzővel igésíti (*anyázik*, *suksüköl*), így szavajárási szóként a *csán*-nak is *csánozik*, *csánol* volna ma az igei származéka. Ha viszont a hangutánzó szavak igei alakját nézzük, akkor

ott *zümmög*, *csattog*, illetve *csobog*, *makog*, *csoszog*, *kotyog*, *morog*, *robog*, *suhog*, *csipog*, *csepeg* stb. alakokkal találkozunk. Ezekből hangalakilag a második minta releváns számunkra (CVC + Vg), jelentésánál pedig ezen belül is azok, amelyek emberi beszédre (is) vonatkoznak, pl. *makog*, *hebeg/habog*, *dadog*, *kotyog*, *morog* stb. (ezek nagyon kevés kivétellel mély hangrendűek és -og végűek). Ebbe a sorba természetesen tagolódik be a *csánog* alak is. Ez tehát szavajárási szó helyett a hangutánzó szóból alakult igei mintát mutatja, ami még inkább beleillik abba az elképzelésbe, hogy ezt a székelyek a másik nyelvváltozatban megszólalók beszédének egy gyakori hangzámintája alapján hozták létre, azt gúnyolva.

Noha a név eredetének ez a magyarázata arra semmiképpen nem alkalmas, hogy forrása vagy további táplálója legyen bármilyen, a moldvai magyarságra vagy más csoportokra vonatkozó ideológiának, a bemutatott tények alapján számomra nem kétséges, hogy a *csángó* szavajárási név, ragadványnév, gúnynév, valóban származékszó, szerkezete nem szokatlan a magyarban. Hangutánzóként, hangfestőként is felfogható, és részben ez volt a forrása az etimológiai szakirodalom eddigi bizonytalankodásainak.

Ebben a véleményemben az is megerősít, hogy más példák szerint is az ilyen jellegzetesen külső, gúnyosnak szánt népnevek (exonimák) gyakran (a ragadványnevek körében is jól ismert) szavajárási nevek. A moldvai magyarokkal helyzetükben is sok hasonlóságot mutató észak-olaszországi *mokenek* (szintén külső) neve szinte kísérteties analógiája a *csán* > *csángó*-nak. *Mocheno/moken* nevüket (saját nevük: *bersntoler sproch*) abból eredeztetik, hogy a szintén igen gyakran használt, szintén 'csinál' jelentésű *machen* igeit ők *moken* változatában használják (PIATTI 1996: 56, idézi HOPPA 2013: 139). A *digo* a TESz. magyarázata szerint úgy lett az olaszok pejoratív neve, hogy számos magyarnak volt alkalma hallani velencei olaszoktól az ő gyakran használt *digo* szavukat, amelynek jelentése: 'mondom; hé! hallja csak!'. A szótár más analóg példákat is említ, azt is, hogy a németben nyelvjárási használatban a *parlewuh* 'francia ember' jelentésű (< fr. *parlez-vous* 'beszél-e <franciául>'). SZILÁGYI N. SÁNDOR kollégám hívta fel a figyelmemet arra, hogy szintén szavajárási névvel a maoriak a franciákat *wiiwii*-nek hívják (< fr. *oui, oui* 'igen, igen'). Ő egyébként eredetében hasonlóként értelmezte a románoknak a magyarokra használt sértő, gúnyos szavát is, a *bozgor*-t (SZILÁGYI N. 1997/2003). Ebbe a jelenségkörbe tartozik az is, hogy a katonáskodással vagy más módon magyar környezetbe került románokra a magyarok mondták azt pejoratív névvel, hogy *nustyu* (< r. *nu știu* 'nem tudok <magyarul>').

Kulcsszók: moldvai magyar, csángó, nyelvföldrajz, belső tagolódás, a moldvai magyarok eredete, a *csángó* név etimológiája, hiperonimák, a *csinál* ~ *csán* megoszlása, szavajárási név.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1990. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 188. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- BODÓ CSANÁD 2013. A moldvai magyar nyelv felfedezése. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – KÁDÁR EDIT szerk., „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*” Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 63–72.
- BODÓ CSANÁD – VARGHA FRUzsINA SÁRA 2007. *Jelenségterképek a moldvai csángó nyelvjárás atlaszából*. CD-ROM. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest.
- CsángA. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA szerk. 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HALÁSZ PÉTER 1999. Új szempontok a moldvai magyarok táji-etnikai tagozódásának vizsgálatához. In: POZSONY FERENC szerk., *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkhben*. A Magyarságkutatás könyvtára 23. Teleki László Alapítvány, Budapest. 33–53.
- HOPPA ENIKŐ 2013. Az olaszországi moken kisebbség nyelvi helyzete. *Kisebbségkutatás* 22/4: 137–156.
- HORGER ANTAL 1905. A csángó nép és csángó név eredete. *Erdélyi Múzeum* 22: 65–80, 125–137.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A moldvai nyelvjárási régió. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 307–314.
- KISS JENŐ szerk. 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KOVÁCS 1870/2004. Kovács Ferenc Útinaplója. In: VESZÉLY KÁROLY – IMETS FÜLÖP JÁKÓ – KOVÁCS FERENC, *Utazás Moldva-Olághonban – 1868*. Csíkszereda, Státus Kiadó.
- KÖNCZEI CSILLA 2009. *Kulturális identitás, rítus és reprezentáció a Brassó megyei Háromfaluban. A borica*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- LÜKŐ GÁBOR 1936. *A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolata az erdélyi magyarsággal*. 2. kiadás. Néprajzi Füzetek 3. Budapest.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ŐHA. = VÉGH JÓZSEF 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁVAY ISTVÁN 1999. Etnonimek a moldvai magyar anyanyelvű katolikusok megnevezésére. In: POZSONY FERENC szerk., *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkhben*. (A Magyarságkutatás könyvtára 23. Teleki László Alapítvány, Budapest. 69–82.
- PÉNTEK JÁNOS 2006. A belső tagolódás kérdése a moldvai magyarban a szóföldrajz alapján. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 50: 29–52.
- PÉNTEK JÁNOS 2007. A *csinál* ige a moldvai magyar nyelvjárásban. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. aug. 22–24*. Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 207–210.
- PÉNTEK JÁNOS 2013. „Mi lesz itten velünk, ezekkel a magyarokkal?” (A moldvai magyarok nyelvi önképe az előző század ötvenes éveiből). *Székegyföld* 17/9: 155–170.
- PIATTI, SALVATORI 1996. Palù – Palae. *Frammenti di storia Comune di Palù del Fersina*. Istituto Culturale Mochèno-Cimbro. 56.

- RMNyA. = JUHÁSZ DEZSŐ szerk. – MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt. 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1959/1981. A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek* 5. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 482–527.
- SZABÓ T. ATTILA 1986/1988. Szabó T. Attila vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvtudományról. *Magyar Nyelv* 84: 258–270.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1997/2003. Bozgor. In: SZILÁGYI N. SÁNDOR, *Miegymás. Közéleti írások*. Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár. 713–717.
- TÁNCZOS VILMOS 1999. A moldvai csángók lélekszámáról. In: POZSONY FERENC szerk., *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. (A Magyarországtudományi könyvtára 23. Teleki László Alapítvány, Budapest. 7–32.
- TÁNCZOS VILMOS 2011. *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

On Moldavian Hungarians and the ethnonym *csángó*

Fundamental documents of Hungarian linguistic geography published in the second half of the twentieth century, in particular, An Atlas of the Moldavian Csango Dialect and An Atlas of Hungarian Dialects in Romania, as expected, made it possible to clarify some fundamental issues with respect to Hungarians living in Moldavia. It became clear that, in accordance with the bipartition known previously, the dialect of an archaic group of Moldavian Hungarians exhibited typological correspondence with the Mezőség dialect spoken in Transylvania, as members of that group had originally come from that territory, whereas a larger group was related to the Székely both in dialect and in origin. The ethnonym *csángó* had originally been an external, and pejorative, name for the archaic group but, as time went by, its use spread onto the whole group (and even to other Hungarian groups living in an edge situation or in language islands) both in professional and popular usage. On account of its semantic vagueness and offensive overtones, the present author does not recommend the use of that term in professional contexts. With respect to the etymology of the term, again on the basis of linguistic geography and sociolinguistics, he claims and proves that the name *csángó*, earlier claims to the contrary notwithstanding, is an external name, a catchphrase-based cognomen coming from the Székely and based on the fact that the archaic group, unlike the Székely themselves, used the most frequently occurring, hyperonymous verb *csinál* ‘do’ in a variety pronounced as *csán*. Pejorative exonyms of similar provenance and history are not unknown in the literature; see, for instance, names like *Moken* ‘an ethnic group in Thailand’, Hungarian *digó* ‘Italian’, or Maori *wiiwii* ‘Frenchman’.

Keywords: Moldavian Hungarian, linguistic geography, internal grouping, origin of Moldavian Hungarians, etymology of the ethnonym *csángó*, hiperonym, distribution of *csinál* ~ *csán* ‘do’, catchphrase-based cognomen.

PÉNTÉK JÁNOS
Babeş-Bolyai Tudományegyetem

A Bodrog-alsóbüi rováslemlék számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete

1. Bevezetés. Az írások fejlődése régóta komoly kutatás tárgya. Ennek oka valószínűleg az, hogy az emberi gondolkodás fejlődése tükröződik a fennmaradt írásemlékekben, amelyek jelentős része olvasatlan. A ma még kérdéses olvasatú írásemlékek egyike a Bodrog-Alsóbü pusztaán talált 900 körül készült fújtatócsődarab felirata. A felirat írástörténeti összefüggései miatt jött létre az Eötvös Loránd Tudományegyetem okleveles nyelvész-dialektológus docense és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem okleveles villamosmérnök-jogász docense közötti kutatási együttműködés, mivel a szükséges vizsgálatok részben a bölcsészettudományokba tartozó történeti nyelvészet, részben az alkalmazott informatikai tudományokba tartozó számítógépes paleográfia területére esnek. A számítógépes paleográfia olyan alkalmazott informatikai terület, amely érintkezik a nyelvtörténettel, a fonetikával, a történelemmel és a régészettel.¹ A számítógépes paleográfiában a mérnöki gyakorlatból ismert alkalmazott matematikai módszerek, mint például a topológiai modellezés (HOSSZÚ 2015: 2017–2031) vagy a klaszteranalízis (HOSSZÚ 2014: 142–158) hasznos segédeszközök az írásfejlődés-elemzés során (HOSSZÚ 2010a: 5–21).

A székely-magyar rovás és Kárpát-medencei rovás grafémáinak hangértékét az egyezményes magyar, a többi írás grafémáinak hangértékét az adott írás esetében szokásos nemzetközi hangjelöléssel jelöljük.

Az alábbiakban használt paleográfiai kifejezésekre l. HOSSZÚ–ZELLIGER 2014: 188. A graféma egyik fontos jellemzője az átbetűzési érték, más néven transliteráció, ami egy adott írás betűinek egy másik írás betűivel való helyettesítése. A helyettesítéskor használt átbetűzési érték a vizsgált írás grafémáinak hangértékére utal, de nem fejezi ki azt pontosan. Az átbetűzést < > közötti átlóbetűvel jelöljük. Míg a hozzátvetőleges hangértéket kifejező átbetűzési értéket elsősorban a bölcsészettudományba tartozó paleográfia használja a grafémák azonosítására, addig a grafémákat topológiai jellemzőik alapján megkülönböztető grafémanevet főleg a számítógépes paleográfia alkalmazza. Megjegyzendő, hogy a grafémanevekben található jelző (pl. NYITOTT) minden esetben a graféma alakzati tulajdonságaira utal, és nincs összefüggésben a graféma hangértékével. Ezt az elnevezési rendszert az is indokolja, hogy egy grafémának több hangértéke is lehet. A korai arámot *k. arám*, a birodalmi arámot *b. arám*, a protorovást *pr.*,

¹ Ahhoz, hogy ezen tudományterületek képviselőivel történő szakmailag megalapozott szintű eszmecsere lehetővé váljon, szükségessé vált a közös nyelv kialakítása. Ezért a szerzőpáros számítógépes paleográfiával foglalkozó tagja a nyelvészet alapfogalmainak legalább részleges megismerése érdekében magyar nyelvtörténetet hallgatott egy félévig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán, majd több mint egy féléven keresztül az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Ezenkívül rendszeresen konzultált a régészettel, valamint a magyar és a török nyelvészet vezető képviselőivel, közülük is kiemelkedően sokat VÁSÁRY ISTVÁN egyetemi tanárral.

a steppei rovást *sr*, a Kárpát-medencei rovást *kmr*, a székely-magyar rovást pedig *szmr*: alakban rövidítjük.

A középiráni írás család tagjai a pártus és a középperzsa írások. Ez a felosztás összhangban van a középiráni nyelveknek SKJÆRVØ általi felosztásával, amely szerint ezek egyike a pártus nyelv, a másik a középperzsa (SKJÆRVØ 2009). A középperzsa írások csoportjába tartozó írások: feliratos pehlevi, zsoldáros pehlevi, könyves pehlevi, zend stb.

2. Grafémák összehasonlító topológiai analízise. Egy írás grafémaalakjainak forrása lehet más írásokból való átvétel, egy létezőre épülve egy új létrehozása, vagy ezek vegyítése. A grafémaalakok eredetének meghatározására egy modellezési eljárást fejlesztettünk ki, amelynek lényege az, hogy ha azonos grafémaalak található két különböző írásban, akkor feltételezhető, hogy egyik a másiktól átvette, és nem egymástól függetlenül hozták létre azokat. Kidolgoztuk egy graféma átvételének konjunktív feltételeit (1. táblázat). Pl. a lyk $\diamond <\kappa(?)>$ (ADIEGO 2007a: 764) hangértékében és alakzatilag is megfelel a szmr. $\diamond K /k/-$ nak, azonban a történelmi és a földrajzi eltérések kizárják a kettő közvetlen kapcsolatát (a Kis-Ázsia délnyugati részében használt lyk írás utolsó emléke Kr. e. 330-ból való, míg a szmr. első emléke Kr. u. 900 körüli).

1. táblázat

Egy graféma átvételét igazoló konjunktív feltételek

Feltétel	Leírás
Alakzati hasonlóság	Az átdadó és az átvéví írások megfelelő grafémaalakjai azonosak, vagy a különbségük ésszerűen magyarázható.
Hangértékbeli kapcsolat	Az átvéví írás grafémájának hangértéke azonos az előd graféma hangértékével, vagy különbségük nyelvészetiileg igazolható.
Történelmi-földrajzi tények	A történelmi és földrajzi tények igazolják, vagy legalábbis nem zárják ki a kapcsolatot az átdadó és az átvéví írás között. Az átvétel általában egymás mellett vagy együtt élő csoportok között történt.
Típusazonosság	Az átdadó és az átvéví írás azonos típusú, pl. mindkettő hangjelölő.
Motiváció	Kétnyelvűség, politikai befolyás vagy kulturális hatás szükséges egy graféma átvételéhez.

Ha az 1. táblázatbeli feltételek mindegyike teljesül, akkor az átdadó írás megfelelő grafémaalakja az átvéví írás vizsgált grafémaalakja elődjének tekinthető. Megjegyzendő, hogy a gyakorlatban ezek a feltételek sokszor csak megszorításokkal teljesíthetők. Több átvételi lehetőség közül azt tekinthetjük a legvalószínűbbnek, amelyre a feltételek leginkább teljesülnek. Ez egy modellezési elv, amely az érintett írások közötti legegyszerűbb kapcsolatokat igyekszik megtalálni, ezért ezt *minimális entrópia elv*nek nevezzük, ahol az entrópia (rendezetlenség foka) a modellezésben tett megszorítások számára és mértékére vonatkozik. A minimális entrópia elv alapján, ha az írások közötti kapcsolatokra többféle feltételezés van, akkor ezek közül azt fogadjuk el, amelyik az ismert írás- emlékek alapján az 1. táblázatbeli feltételeket a lehető leginkább kielégíti.

A minimális entrópia elv a WILLIAM OCKHAM angol skolasztikus filozófus (kb. 1285–1348) által gyakran használt elvnek, az ún. Ockham borotvájának (másként „a takarékoság törvénye”, latinul *lex parsimoniae*) alkalmazása. WILLIAM OCKHAM törvénye eredetileg így hangzik: „Pluralitas non est ponenda sine necessitate”, azaz ’A sokaság szükségtelenül nem tételezendő’, ami azt jelenti, hogy a versengő elméletek közül azt kell előnyben részesíteni, amelyik a legegyszerűbb magyarázatot kínálja a kérdéses dologra, vagyis a legkevesebb feltételezésre épül.

3. A Bodrog-alsóbüi rovásemlék ismertetése. Az 1. ábrán látható agyag-fúvóka-töredéket 1999. március 24-én a Somogy megyei Bodrog falu határában folyó ásatáson találta MAGYAR KÁLMÁN régész (MAGYAR 1999). Ezen a helyen a középkorban Bő falu állt (középkori latin betűs írással *Bew*), jelenleg pedig Alsóbü-pusztá. A lelet 5,5–6 cm átmérőjű, tipikus fúvókátöredék (GÖMÖRI 2000: 168).

1. ábra

A Bodrog-alsóbüi agyag fújtatócsődarab
(MAGYAR 2001, fénykép: Lantos Miklós)

GÖMÖRI JÁNOS, az MTA Ipartörténeti Bizottságának titkára szerint az alsóbüi vasolvasztó műhelykomplexum kiterjedése 24×16 méter, ez legalább 3 vagy 4 műhelyrészt, ezen belül 15–20 műhelybővítési periódust foglal magában, és hozzávetőlegesen 16–20 évig használhatták. A rovásírásos leletet feltehetően a 10–16. évek között készítették. Összesen 42 vasolvasztó kemencét és 2 kenyérsütő kemencét tártak fel. Ezek nem egyszerre működtek, egy-egy vasolvasztási periódusban 2–3 kohó üzemelt. Évente csak egy-két hónapig folyhatott vasolvasztás. GÖMÖRI szerint a téli fagyok kártétele miatt minden évben valószínűleg új kohót kellett építeni. A Pogányvölgyi-vízfolyás közelében, feltehetően erdős területen olvasztották a vasat. A nyersanyag piros színűre pörkölt hematitos (Fe_2O_3) érc, a fűtőanyag pedig tölgyből készített faszén volt. A rovásírásos agyagfúvóka-töredéket 1999. március 24-én a 11–12. kohók előtt, az ún. B műhelyrész feltöltésében találták. A vasolvasztás fontosságát mutatja, hogy a 10. századi kohászokra utaló *vasas* név többször előfordul az oklevelekben (GÖMÖRI 2000: 165, 168, 171).

Számos hajdani helységről tudunk Bodrog környékéről, amelyek neve szintén a vasművességgel kapcsolatos, pl. *Vasad* (*Vasas*) (ma az Öreglakhoz tartozó Vasadpuszta közelében), *Kovács* (*Kovácsi*) (ma Pusztakovácsi) (GÖMÖRI 2000: 194; MAGYAR 2009: 119).

Az Árpád-kori kohók esetében ritka, hogy a fűvókák tölcserés vége az olvasztás során épségben maradjon, az Alsóbűn feltártak közül is csak néhány maradt épen (GÖMÖRI 1999; GÖMÖRI 2000: 167). A rovásírásos fűvókadarab felületén lévő jelek ujjkormök lenyomatai (ERDELYI 2000: 93; GÖMÖRI 2000: 168). Ez magyarázhatja, hogy a feliraton olyan grafémák vonalai is íveltek, amelyek a többi rovásemléken egyenesek.

Az alsóbüi műhelykomplexum különböző részein vett mintákon végzett C14-es (^{14}C) vizsgálatokból – mintavételi helytől függően – 1σ konfidenciaszinttel, azaz 68,3% valószínűséggel a 717–728, 752–879 és 713–846, míg 2σ konfidenciaszinttel, azaz 95,4%-os valószínűséggel a 682–922, 927–951 és 673–905 közötti időszakok adódtak (GÖMÖRI 2000: 170, 185). GÖMÖRI a 10. század első felére keltezi a kohóműhelyt, hivatkozva arra, hogy a szintén elvégzett archeomágneses kormeghatározás a 10. század elejére mutat, a C14-es vizsgálat alapján történt keltezésnek pedig legkésőbbi értékei mutatnak erre a korszakra (GÖMÖRI 2000: 171).

VÉKONY GÁBOR régész szerint (hivatkozva MAGYAR KÁLMÁN és M. HROTKÓ ZSUZSANNA egyetértő véleményére) a felirat a peremre kifutó, és a $\diamond$ jel után az egykori, hullámos perem látszik, amelyen törésnek és törés utáni kopásnak nyoma sincs (VÉKONY 2004: 26), ebből következően a felirat szerinte egy szóból áll. Ezzel szemben GÖMÖRI JÁNOS véleménye az, hogy a felirat párhuzamos a peremmel és a jelenlegi utolsó jel után még lehettek írásjelek (GÖMÖRI–MAGYAR 1999: 299; GÖMÖRI 2000: 168–169).

A felíratra VÉKONY adott először olvasatot (VÉKONY 1999a: 226–229, 1999b, 2004: 25–39), amelyet részletesen ismertetni fogunk. A fűvókacső fényképén a rovásfelirat alatt látható további jelek VÉKONY szerint nem tartoznak a felíratához (VÉKONY 2004: 26). A felirat RÁDULY által adott olvasata /honak/ 'Ho [nevű kohász]nak' (RÁDULY 2008: 5–7). Ezt az olvasatot nem tudjuk elfogadni, mivel a felíraton jobbról az első jel közepén látható a szmr. θ F-re jellemző két átlósan keresztező rövid vonal (1. ábra, jobb oldali kép), így a $\mathfrak{H}$ H-nak nem, csak θ F-nek feleltethető meg. A fűvókacsővön található felirat olvasatának meghatározásához szükséges a felíratban szereplő jelek írástörténeti kapcsolatainak áttekintése, amivel a következőkben szintén foglalkozni fogunk. Kutatásaink során VÉKONY olvasatát javítottuk, a módosított olvasatot is bemutatjuk.

4. Vékony Gábor olvasata

4.1. A jobbról első θ jel minden kétséget kizáróan a szmr. θ F /f/ graféma (VÉKONY 2004: 26–27). A jobbról második $\mathfrak{J}$ jel alakra azonos az /o/ hangértékkel ismert szmr. grafémával. Ugyanakkor VÉKONY szerint ez a graféma a korai időkben /u/-t is jelölt. Erre példának a Bolognai rovásnaptárban szereplő $\mathfrak{A}\mathfrak{O}\mathfrak{Y}\mathfrak{A}\mathfrak{A}\mathfrak{I}\mathfrak{A}$ és $\mathfrak{A}\mathfrak{O}\mathfrak{O}\mathfrak{A}\mathfrak{A}$ neveket hozza fel (SEBESTYÉN 1915: 43, 46; SÁNDOR 1991: 98, 142). Az előbbi olvasata szerinte lehet /pilátus/ is, nem csak /pilátos/, ahogy az a felíraton

szereplő Ǿ O alapján következhetne. A /pilátos/ olvasat nyíltabbá válást (/u/ > /o/) feltételezne, amire van is adat (*Pilatos*: WeszprK., NádK., DöbrK.), a /pilátus/ olvasat esetén pedig példa lenne az Ǿ O graféma /u/ hangértékére. Hasonlóan a szintén a Bolognai rovásemlékben található 𐌱𐌰𐌱𐌰/𐌱𐌰/ márkos/ szó esetében lehetséges a /márkus/ olvasat is (VÉKONY 2004: 28).

VÉKONY szerint a szmr. Ǿ O szoros kapcsolatban van a kmr. 𐌱 NYITOTT O-val, amelynek hangértéke szerinte /o/ és /u/ (VÉKONY 2004: 151, 154). Magát a 𐌱 NYITOTT O-t a pártus 𐌱 WAW /u, õ, û/-ból származtatja (VÉKONY 2004: 155). Az általunk végzett összehasonlító topológiai analízis alapján a kmr. 𐌱 NYITOTT O valószínűleg a b. arám 𐌱 WAW /u, õ, û/-ból származik, míg a szmr. Ǿ O valóban a pártus 𐌱 WAW leszármazottja lehet. A kelet-európai rovásírásokkal távoli rokonságban álló türk 𐌱 O /o, u/ szerintünk szintén b. arám eredetű (vö. b. arám 𐌱 WAW) (HOSSZÚ 2013b: 109–110). Az eddigiekből látható, hogy a szmr. Ǿ O-val rokonságban álló minden betű /o/ és /u/ hangértékű, ezért elfogadható feltételezés, hogy a szmr. Ǿ O-nak lehetett /u/ hangértéke az /o/ mellett.

4.2. A jobbról harmadik 𐌱 jel összetett grafémaalak, ún. ligatúra, vagyis összerovás. Ilyen összerovásra a korai időkben mindig a helytakarékoság érdekében került sor. VÉKONY a 𐌱 jel alsó részét tekintette az 𐌱 N és az 𐌱 A ligatúrájának és /ná/ hangértékkel értelmezte (VÉKONY 2004: 29–30). A 𐌱 jel felső részét jelentő önmagában álló ferde vonalról VÉKONY feltételezte, hogy a felirathoz tartozik, ha nem is egy betű részeként, de az alatta lévő ligatúrát jelző írásjelként „mater lectionis”-nak tekintette, amely azt jelezné, hogy alatta ligatúra van (VÉKONY 2004: 26). Ilyen jelre azonban nincs adat a rovásírások köréből.

A jobbról negyedik jel nyilvánvalóan a 𐌱 K /k/, amint azt VÉKONY megállapította (VÉKONY 2004: 25–39). A fentiek alapján VÉKONY olvasata /fúnák/ (VÉKONY 1999b: 30–31). Ez az olvasat azonban több ponton is ellentmondásban van a magyar nyelvtörténet által feltárt adatokkal. A szó töve ugyanis biztosan */fuβ/ volt, amelyben a /β/ úgy tűnt el, hogy egyúttal megnyújtotta az előtte lévő magánhangzót (BENKŐ L. 1980: 72–76). 900 körül a /fú/ alak még elképzelhetetlen. Ezen túlmenően az Ǿ jel olvasata azért sem lehet /ú/, mert a 9–10. században az /ó/ és az /ú/ még nem létezett a magyar nyelvben (BÁRCZI 1958: 82).

KOROMPAY KLÁRA rámutatott, hogy az óhajtó-feltételes mód jelen idejű toldaléka egyes szám első személyben következetesen *-nék* és nem *-nák/-nék* volt még mély magánhangzót tartalmazó veláris igék esetén is (vö. E. ABAFFY 1991: 144, 2003: 338). Ezen nyelvészeti indokok alapján a /fúnák/ olvasat nem fogadható el.

5. A grafémaleszármazási modellezés alapján javasolt új olvasat

5.1. Az egyes grafémák topológiai eltérésének minimalizálásával grafémaleszármazási láncokat (4. táblázat) alakítottunk ki (HOSSZÚ–ZELLIGER 2014: 201; HOSSZÚ 2015: 2025). Ezek összegzéséből meghatározhatók egy vizsgált írás lehetséges elődírásai. A grafémaalakok topológiai eltérésének minimalizálásával nem tudjuk teljes biztonsággal minden részletében meghatározni egy graféma fejlődési láncát, vagyis azt, hogy melyik írásból és milyen körülmények között történt egy-egy grafémaalak átvétele, de azt igen, hogy melyek a vizsgált graféma lehetséges elődei. A sr., kmr., szmr. és a türk írásemlékekben használt grafémák vizsgálatából

arra az eredményre jutottunk, hogy a ma ismert rovás és türk grafémák két forrásra vezethetők vissza. Az egyik forrást a Kr. e. 7–4. században használt föníciai, ógörög és anatóliai (lyk, lyd és kár) grafémák jelentik. A vizsgált rovás és türk grafémák ezekben a lehetséges elődírásokban a jelzett intervallumban használható megfelelő grafémákkal alakilag és hangértékben megegyeznek, vagy nagyon közel állnak azokhoz. Ebből adódik a feltételezés, hogy egy steppei nép a Kr. e. 7–4. században a felsorolt írások használati területe közelében vehette át ezeket a grafémákat. Ebből a korból két olyan steppei népet ismerünk, amely kapcsolatba kerülhetett ezen írások használóival, ez a kimmer és a szkíta.

A kimmerek és a szkíták a Kr. e. 7. században uralmuk alatt tartottak kis-ázsiai, illetve Kaukázustól délre fekvő területeket, ezért elképzelhető, hogy ebben az időszakban történhetett a jelzett írásokból vagy azokkal rokon valamelyik írásbeliségből a grafémák átadása. A szkíták a Kr. e. 8. században tűntek fel a Kaukázustól délre. Az asszír ékírásos emlékek tudósítanak az *askuza* vagy *iskuza* népről az Urmia-tó (Irán) vidékén II. Szargon (Sarrukín) király idejében (VÁSÁRY 2003: 32). Kr. e. 676-ban a szövetséges szkíták és manneik megtámadták Asszíriát (GYÖRFFY–HARMATA 1997: 148). Kr. e. 614–612-ben II. Küaxarész (Uvaksatra) méd uralkodó a babilóniaiakkal együtt legyőzte az akkor már szövetségben álló asszírokat és szkítákat, a médek kiszorították a szkítákat a Kaukázuson túlról. A szkíták egy része elmenekült Lydiába, akiket Alyattész, Lydia királya nem adott ki a médeknek (Hérodotosz 1.73–74). Lydia ekkor már magában foglalta az ógöröghöz nagyon hasonló írást használó hajdani Kária területét. A kimmerek a Kr. e. 7. században elfoglalták a kis-ázsiai Phrygiát. Ezek az adatok arra mutatnak, hogy mind a kimmereknek, mind a szkítáknak voltak kulturális kapcsolataik Kis-Ázsia irányába, így elvileg volt lehetőségük a kis-ázsiai (anatóliai) írásbeliségek átvételére.

A 2. táblázat néhány rekonstruált korai rovás grafémát ismertet, a valószínű elődjükkel és a korábbi publikációkban ismertetett írásemlékekben igazoltan fennmaradt valószínű utódaikkal (VÉKONY 2004; HOSSZÚ 2012, 2013a, 2013b; HOSSZÚ–ZELLIGER 2014). Az így létrejött, általunk *protorovás*-nak nevezett írást csak a modellezésből ismerjük. A 2. táblázatbeli grafémaalakok nagy része a MNAMON adatbázisból való, az ógörög betűkkel kapcsolatos adatok döntően JEFFERY-től (1961), az anatóliai írásokkal kapcsolatosak ADIEGO-tól származnak (2007b). A pártus betűk alakjai AKBARZADEH-től valók (2002). A pr. *ʎ/*g vagy *k/ kialakulásával kapcsolatban feltételeztünk egy valamikor bekövetkezett /k/ > /g, γ/ zöngésülést.

2. táblázat

Néhány protorovás graféma, valószínű elődje és emlékekkel igazolt utódai

Előd	pr.	sr., kmr., szmr., türk
föníciai (Büblasz, Kr. e. 5–4. sz.) 𐤆 <hē> /h/	*ʎ /*h/	sr. 𐤆, 𐤆 HEGYES CH /h/, kmr. 𐤆, 𐤆 HEGYES CH /χ/
görög (korai) 𐀀 VAU /u/	*ʎ /*β/	sr. 𐀀 NYITOTT V /β, b-, v-/ , kmr./ szmr. 𐀀 NYITOTT V /β, v/
kár 𐤄 <i>, lyd (Kr. e. 7–4. sz.) 𐤄 <y>	*D, *ʎ /*y/	kmr. D BEZÁRT J /j/, szmr. 𐤄 LY /ly/
görög (korai) (Kr. e. 7. sz.) 𐀀, 𐀁, (Kr. e. 4–1. sz.) 𐀂 THÉTA /tʰ/	*ʎ, *ʎ, *ʎ /*f/	szmr. 𐀀, 𐀁, 𐀂, 𐀃 F /f/

Előd	pr.	sr., kmr., szmr., türk
föníciai (Büblösz, Kr. e. 11–10. sz.) 𐤍 <mēm> /m/	*𐤍 /*m/	sr./kmr. 𐤌 NYITOTT M /m/, szmr. 𐤌 M /m/
föníciai (Büblösz, Kr. e. 5–4. sz.) 𐤌 <semka> /s/	*𐤌 /*z/	kmr. 𐤌, 𐤌 NYITOTT Z /z/, szmr. 𐤌 Z /z/
lyk (Kr. e. 500–334/333 után) 𐌆 <κ(?)>	*𐌆 /*k/	szmr. 𐌆 K /k/
föníciai (Abu Szimbel, Kr. e. 590) 𐤌, (Büblösz, Kr. e. 5–4. sz.) 𐤌 <qōp> /q/	*𐤌 /*q/	kmr. 8 ÍVES Q <q>, szmr. 𐤌 CH /χ/, 𐤌, 𐤌 KÖZPONTI U /u/
kár (Mylasa, Hyllarima, Szakkara) 𐤌, (Kaunos) 𐤌 <ś> /ç/?	*𐤌 /*š/	kmr. 𐤌, 𐤌 BEZÁRT S /s/, szmr. 𐤌 BEZÁRT S /s/
görög (Kréta, Szikinosz, Phrygia) 𐌆 KHI <kh>	*𐌆 /*k/	kmr./szmr. 𐌆 NYITOTT K /k/
kár (Hyllarima, Szakkara) 𐌆 <τ> /tš/	*𐌆 /*č/	szmr. 𐌆 C /c, cs/
lyk (Kr. e. 500–334/333 után) 𐌆, 𐌆 <q> /k/ (MELCHERT 2008: 48–49)	*𐌆 /*g vagy k*/	sr. 'I' HÁRMAS GH /g, γ/, kmr. I HÁRMAS GH /γ/, türk 𐌆, 'I', 'I', 𐌆, 𐌆, 𐌆, 𐌆 <g>

A rekonstruált pr. grafémaalakok az előírásokban a Kr. e. 7–6. században léteztek, ezért a pr. kezdete ez az időszak lehetett. A végét pedig az jelenthette, hogy a steppei népek Közép-Ázsiában átvettek b. arám és középiráni grafémákat, és az írásbeliségükben ezek a grafémák váltak meghatározóvá. Ezt a rovás és türk írásokban kimutatható nagyszámú b. arám és középiráni eredetű grafémaalak bizonyítja (HOSSZÚ 2012: 31–32, 42–43). Ezek az írások a Pártus Birodalomra utalnak, így ez az átvétel a Kr. e. 3. – Kr. u. 3. század folyamán történhetett. P. O. SKJÆRVØ szerint a b. arám írás nagyrészt változatlan maradt Iránban az akhaimenida (Kr. e. 549–330), a szeleukida (Kr. e. 330– kb. 210) és a pártus (Kr. e. 210 – Kr. u. 224) korszak korai részében (SKJÆRVØ 1996: 516–517). Ha a steppei népek a Pártus Birodalommal való évszázados kapcsolat során vettek át betűket, akkor indokolt, hogy miért jelennek meg a rovásgrafémák között mind a b. arám, mind a pártus írás grafémái. A pártus írásbeliség átvételével alakulhatott ki Közép-Ázsiában az általunk steppei rovásnak nevezett írás, amely magába foglalt pr. grafémákat is (pl. 𐌆, 𐌆 HEGYES CH /h/, 𐌆 NYITOTT M /m/). Ez az írás sokáig fennmaradt a Kazár Kaganátusban, innen származik a legtöbb ismert sr. íráslelék. Amint azt számos íráslelék igazolja (VÉKONY 2004, HOSSZÚ 2012), az eurázsiai steppén használt steppei rovás leszármazottja a Mongólia területén és Közép-Ázsia keleti részén használt türk írás, valamint a Kárpát-medencében használt Kárpát-medencei rovás. Véleményünk szerint a székely-magyar rovás a kmr. közvetlen leszármazottja, bár jó néhány szmr. graféma nem található meg a fennmaradt (kevés számú) kmr. íráslelkekben. Megjegyzendő, hogy a rekonstruált pr. grafémák többsége a Kárpát-medencei rovásban és a székely-magyar rovásban maradt fenn, vagyis úgy tűnik, hogy a pr. legnagyobb mértékben Európában, ezen belül is a Kárpát-medencében hatott a steppei népek írására.

A Bodrog-alsóbüi feliraton látható grafémák mindegyike csak a székely-magyar rovással írt feliratokon szerepel, így a feliratot szmr. íráslelkeknek tekintjük. Bár Bodrog környékéről nincsen Árpád-kori székelyekre vonatkozó adatunk, de ettől még élhettek ott székelyek (FODOR 1999: 32; VÉKONY 2004: 38–39).

5.2. A feliraton jobbról a harmadik ʒ jel szerintünk nem két, hanem három betűből álló ligatúra, amelyik a 1 NYITOTT V, az ʒ N és az 1 A összerovásaként keletkezett. Az eredeti (vagy csak szándékolt) alakja ʒ, mint /βná/ ligatúra lehetett annak ellenére, hogy a feliraton lévő ʒ jel függőleges ívelt vonala nem éri el a ligatúrát alkotó 1 NYITOTT V /β/ rövid ferde vonalait. Észrevettük, hogy 1. a kérdéses önmagában álló ferde vonal felső csúcsa egy vonalban van a töle jobbra álló – tehát az írásirányt tekintve azt közvetlenül megelőző – két betű (ʒ és ʈ) felső csúcsával, továbbá 2. ez a ferde vonal párhuzamos az alatta lévő ligatúrábeli 1 A felső ferde vonalával. Ezek a tulajdonságai pedig éppen megfelelnek a 1 NYITOTT V alakjának, amelynek két ferde vonala minden rovásemlékben párhuzamos.

Feltételezzük, hogy a felirat készítője a feliraton szereplő szót valószínűleg a többi általa készített fűvókacsőre is felírta, erre utal az, hogy a szöveget láthatóan gyakorlott kézzel rótták a puha agyagba (VÉKONY 2004: 25). A felirat első három grafémája (1ʈʈ) egyvonalban van, de a harmadik betű (1) írása közben nyilvánvaló lett, hogy ligatúra alkalmazása nélkül a /fuβnáʈ/ szó nem férne rá a fűvókacsőre. Ezért a készítő a 1 NYITOTT V alsó ferde vonalát meghosszabbítva egy ʒ /βná/ ligatúrát képzett belőle. Érdemes megfigyelni, hogy az első három graféma (1ʈʈ) mindegyike esetében a mellékvonalak sokkal halványabbak a fővonalaknál. Szintén feltűnő, hogy az ʈ O függőleges fővonala sem ér el a felső ferde vonaláig, hasonlóan a rá következő – feltételezésünk szerinti – ʒ /βná/ ligatúrához. A szmr. emlékei között több példa is található arra, hogy a betűket alkotó vonalakat nem kötötték össze. Ilyen a Nikolsburgi ábécé (NÉMETH 1934) és ilyen a nemrégiben közismertté vált, 1776 és 1785 között feltehetően Énlakán készült, a Patakfalvi család tulajdonát képező bibliába írt kétoldalas szöveg, amely a székely jog egyik jellegzetes jogintézményét, a fiúlányságot írja le (TISZA et al. 2009). Ez a rovásemlék „Patakfalvi-biblia” néven vált közismertté. 2010-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán megvédett diplomamunka igazolta, hogy a szöveg tartalomilag hiteles, megfelel a 18. század végi székely jognak (HOSSZÚ 2010b: passim; vö. HOSSZÚ 2012: 233). Megjegyzendő, hogy az elvégzett klaszteranalízis alapján a Nikolsburgi ábécé és a Patakfalvi-biblia között szoros összefüggés mutatható ki (HOSSZÚ 2014: 153). A Patakfalvi-biblia léte és kapcsolata a Nikolsburgi ábécével azt igazolja, hogy a 15–18. századig terjedő időszakban a kéziratban terjesztett és ezért meghatározó jelentőségű Rudimenta (TELEGDI /1598) nevű rovástankönyvtől független szmr. hagyomány is létezett Székelyföldön.

Lehetséges, hogy a 1 NYITOTT V függőleges vonalának felső része napjainkban azért hiányzik, mert eleve sekélyebben volt bekarcolva és a használat közben lekopott. Érdemes emlékeztetni arra, hogy ezt a fűvókacsövet ténylegesen használták a vaskohóban, amit igazol a felületén látható, vasolvadékból származó pötty (VÉKONY 2004: 25), lásd az 1. ábrán lévő képek közepén lévő sötétebb foltot.

A Bodrog-alsóbüi emléken a ʒ /βná/ ligatúra ʒ /ná/ része az első három betűhöz képest lejjebb csúszott, és az írásirány is enyhén lefelé fordult. Ezután a felirat készítője számára már csak egy betű, a ʈ K rovása volt hátra, amely kissé távolabb került a többitől. VÉKONY szerint ennek az volt az oka, hogy a ʈ K betűnek bőven jutott hely, így a felirat készítője mintegy „kihúzta” a sorvéget a fűvókacső pereméig (VÉKONY 2004: 26).

Így a fűvókacsövön található rovásfelirat rekonstruált alakja $\diamond\mathfrak{z}\mathfrak{z}\mathfrak{z}$, ami ligatúrák nélkül $\diamond\mathfrak{D}\mathfrak{D}\mathfrak{z}$ alakú lenne. A feliratnak a vonalhiányok feltüntetésével, de egyébként tipizált rovásbetűkkel való átírásából látszik (3. táblázat), hogy mindegyik betű esetében vannak vonalhiányok, amelyek akár a kopásból, akár abból adódnak, hogy egy puha agyagba körömmel nehéz szép kivitelezésű betűket készíteni.

3. táblázat

A Bodrog-alsóbüi rovásemlék javasolt átírása tipizált rovásbetűkkel

Az írásemléken látható felirat a vonalhiányok feltüntetésével	A rekonstruált felirat
$\diamond\mathfrak{z}\mathfrak{z}\mathfrak{z}^*$	$\diamond\mathfrak{z}\mathfrak{z}\mathfrak{z}^*$

5.3. A rekonstruált pr. grafémák közül tegyünk egy rövid kitérőt a $*\mathfrak{f}/\beta/$ hangértékére. A $*\mathfrak{f}/\beta/$ végső soron a föníciai $\mathfrak{f}$ WAU $/u/$ -ból származik. Ha a föníciai betű leszármazottaira tekintünk, akkor földrajzilag elkülönülve, kelet és nyugat irányában lényegesen eltérő fejlődésnek lehetünk tanúi. Kelet felé a leszármazási sora a következő: k. arám $\mathfrak{f}$ WAW $/u/ >$ b. arám $\mathfrak{f}$ WAW $/u, \bar{o}, \bar{u}/ >$ pártus $\mathfrak{f}$ WAW $/u, \bar{o}, \bar{u}/$, s ezzel eljutottunk a szmr. $\mathfrak{f}$ O elődjéhez. Nyugat felé történt terjedése során a föníciai $\mathfrak{f}$ WAU $/u/$ az ógörög Υ ÜPSZILON $/u/$ -ban (WOODARD 2008: 15–17) és a $\mathfrak{f}$ *VAU $/u/$ -ban öltött testet. Ez utóbbi betű az ókori Görögországban, Kis-Ázsiában és Itáliában egyaránt használatos volt, lásd a lyd $\mathfrak{f}$ V $/v/$ (MELCHERT 2004: 602–603) betűt, valamint az euboiai görög $\mathfrak{f}$ DIGAMMA $/u/ >$ etruszk $\mathfrak{f}$ VE $/f, v/ >$ latin $\mathfrak{f}$ F $/f/$ leszármazást. Számunkra az ógörög $\mathfrak{f}$ VAU $/u/$ az érdekes, amelyről feltételezzük, hogy eljutott a steppei népekhez a rekonstruált protorováson keresztül, és megjelent mind a steppei rovásban, mind a Kárpát-medencei rovásban. A Kárpát-medencei rovásban való megjelenésére példa a Szarvasi tütartó rovásfeliratában (VÉKONY 2004: 164) és a Nagyszentmiklósi aranykincs kétnyelvű felirataiban (HOSSZÚ–ZELLIGER 2014: 197–201) való előfordulása.

A Bodrog-alsóbüi felirat keletkezési idején még megvolt nyelvünkben a $/\beta/$, azonban a szmr. emlékek túlnyomó többsége a 14. század után keletkezett, így érthető, hogy a $/\beta/$ hangot jelölő betűvel nem találkoztunk ezekben. Azonban felmerülhet a gyanú, hogy a korai szmr. emlékekben nincs-e mégis valamilyen nyoma a korábban nagyon is gyakori $/\beta/$ hangot jelölő betűnek. Az alábbiakban két példát is bemutatunk, ahol sikerült ezt a betűt azonosítanunk.

5.4. Közismert, hogy a Bolognai rovásnaptár (röviden Botnaptár) az állandó időpontú keresztény ünnepeket tartalmazza (SEBESTYÉN 1915: 40). SÁNDOR KLÁRA kutatásai nyomán már régen világossá vált, hogy a Marsigli-kéziratban található rovásemlék egy 1450 és 1572 között készült botnaptár másolata (SÁNDOR 1991: 47). SÁNDOR maga is felvetette a botnaptár korábbi eredetét (SÁNDOR 1991: 77), VÉKONY pedig kifejezetten feltételezte, hogy az állandó keresztény ünnepeket rögzítő 1092-es szabolcsi zsinat után készülhetett a botnaptár eredetije, amit azután az új állandó ünnepekkel bővítve többször lemásoltak (VÉKONY 2004: 106–107).

A másolások során részben modernizálták is, ez lehet az oka, hogy a 15. századra nem maradt egyértelmű példa a 1 NYITOTT V-re a botnaptárban. Véleményünk szerint közvetett bizonyíték mégis van a 1 NYITOTT V hajdani botnaptárbeli használatára. Ez a naptárban szereplő 𐌶𐌵 'Ince' név, amely szerintünk a 1 NYITOTT V maradványát őrzi, amint ezt a következőkben kifejtjük.

SÁNDOR megállapította, hogy a 𐌶𐌵 /incē/ név hibás (SÁNDOR 1991: 86). A hivatalos katolikus naptárban ugyanis az ennek a névnek a botnaptárbeli helyén (január 22.) a *Vince* név szerepel. SÁNDOR feltételezi, hogy a latinról magyarra fordításkor összetéveszthették *Vincensius* név magyar megfelelőjét az *Innocentius* magyar változatával. Ezenkívül felveti annak a lehetőségét, hogy abban az időben, amikor a rovásnaptár eredetijét írták, még nem volt jele a /v/-nek a székely-magyar rovásban, s erre például hozza a rovásnaptárbeli *István* és *Szilveszter* neveket, ahol szintén hiányzik a /v/ jele. Végül elképzelhetőnek tartja azt is, hogy egyszerűen a /v/ jele valamelyik másolásnál maradt le (SÁNDOR 1991: 79 és lábjegyzet).

Bár tökéletes biztonsággal nem lehet megmondani, hogy mi történhetett, azonban a *Vince* > *Ince* névcserét valószínűtlennek tartjuk. Tekintsük ugyanis a MARSIGLI-kéziratban szereplő 𐌶𐌵 alakot. Ha feltesszük a névcserét, ez azt jelenti, hogy tudatosan írták le az *Ince* nevet rovással. Ekkor viszont a szókezdő 1 J /i, j/ használata szükségtelen volna, mivel a korai rovás helyesírásnak megfelelő írásmód az 𐌶𐌵 /ncē/ lenne. Másrészt az is valószínűtlen, hogy egy feltételezett hajdani 𐌶𐌵𐌴𐌹 /vincē/ alakból egy teljes betűt (𐌴 V) kihagytak volna. Ehelyett azzal értünk egyet, hogy valószínűleg nem volt jele a /v/-nek az eredeti ős-botnaptárban. Ez VÉKONY-nak a Botnaptár 12. századi keletkezésére vonatkozó állítását (VÉKONY 2004: 106) erősíti, hiszen ez az az időszak, amikor a /v/ hang egyáltalán nem volt még általános, hanem helyette a /β/ hangot használták, amiből idővel /v/ vagy /b/ lett. Ezt a folyamatot mutatja többek között a latinból átvett keresztény nevekben a /v/ > /β/ helyettesítés, majd a /β/ > /b/ hangváltozás, amelynek eredménye pl. a *Valentinus* név magyar változata, a *Bálint*.

Véleményünk szerint a Marsigli-kéziratban található 𐌶𐌵 íráskép legvalószínűbb rekonstrukciója a 𐌶𐌵𐌹 /βncē/, ahol egy 1 NYITOTT V /β/ szerepel. A név elején a /v/ helyett a /β/ hajdani használatának oka az lehetett, hogy eredetileg az átvett *Vincensius* név első mássalhangzója a magyarban a /v/ akkori hiánya miatt /β/ lett (E. ABAFFY 2003: 303). Amikorra a /β/ eltűnt a magyar nyelvből, a feleslegessé vált 1 NYITOTT V /β/ rovásbetű nyilván szintén kikopott a gyakorlatból. Ezért a rovásnaptár másolója talán már nem ismerte a 1 NYITOTT V betűt, így könnyen vélhette a hozzá hasonló 1 J /i, j/ betűnek és azt másolta át.

SÁNDOR több esetet is meghatározott, amikor a MARSIGLI-kéziratban egy írásképből egy rövid segédvonal hiányzik (SÁNDOR 1991: 99, 115). Így egyáltalán nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a 𐌶𐌵 alakot véletlenül 𐌶𐌵 alakban másolták. Véleményünk szerint lehetséges, hogy azért nem húzták meg a 1 NYITOTT V /β/ második ferde vonalát, mert a másoláskor már nem ismerték ezt a grafémát. Márpedig a másolásnál minden esetben történik egy interpretációs lépés, vagyis a botnaptáron lévő jeleket nyilván igyekeztek az általuk ismert szmr. grafémaalakoknak megfeleltetni, esetünkben ez az 1 J /i, j/ lehetett. Ez a 1 > 1 csere meg-

történhetett a botnaptár 15. századi másolatának elkészítésekor, hiszen a szintén ebből a korból származó Nikolsburgi ábécé (NÉMETH 1934) alapján a 1 NYITOTT V /β/ már ekkor sem lehetett közismert, de lehet, hogy csak a botnaptár 1690-ben történt lemásolásakor következett be (MARSIGLI 1744). Ahogy egyik ismert szmr. ábécében sem, úgy a MARSIGLI-kéziratban található ábécében sem szerepel a 1 NYITOTT V, vagyis ezt a betűt 1690-ben a kézirat készítői biztosan nem ismerték.

5.5. A 1 NYITOTT V /β/ késői használatára találtunk egy példát a Székelydályai falfeliraton. Erre a rovásemlékre 1992-ben BALÁZS ÁRPÁD és FERENCZI GÉZA (FERENCZI 1994), majd 1995-ben BENKŐ ELEK hívta fel a figyelmet (BENKŐ E. 1996a). A rovásemléket többek között GYÖRFFY GYÖRGY és HARMATTA JÁNOS vizsgálta (GYÖRFFY–HARMATTA 1997: 152). A felirat valószínűleg 1400 körüli (BENKŐ E. 1996b: 31–33; ERDÉLYI–RÁDULY 2010: 94). A Székelydályai felirat egy részlete kinagyítva a 2. ábrán látható.

2. ábra

A Székelydályai felirat részlete

Bal oldalon BENKŐ ELEK 1996-ban készült rajza (BENKŐ E. 1996b: 31–33), jobb oldalon pedig RÁDULY JÁNOS 2000-ben készült rajza (RÁDULY 2000a: 5, 2000b: 4) látható. Vegyük észre, hogy mindkét rajzon megjelenik a 1 NYITOTT V alakja. A 1 NYITOTT V jelcsoport egy lehetséges olvasata /^eszt*nd^oβ/ 'esztendő'.

5.6. A 20. század első harmadától számos tudós azt állította, hogy a szmr. 1 A eredetije a korai cirill A volt (NÉMETH 1917–1920: 31–44; MELICH 1925: 153–159). Felismertük azonban, hogy a korai cirill A nem hasonlít jobban a szmr. 1 A alakjára, mint a többi uncialis A betű, ilyen például a Bezae Kódexből az A (PARKER 1992). A szmr. 1 szára a szmr. írásemlékekben szinte sohasem ferde, szemben az uncialis A-val, amelynek a leghosszabb vonala mindig ferde. Ezek alapján az a véleményünk, hogy a szmr. 1 őse nem lehet az uncialis A, ebből adódóan nem lehet a korai cirill A sem. Először arra gondoltunk, hogy az előd a kmr. 1 VIL-LÁS A volt (leszármazása a 4. táblázatban látható) és talán csak az 1 kialakítása során igyekeztek az uncialis latin A-hoz hasonlóvá tenni egy felső ferde segédvonallal. A szmr. 1 Z nyilvánvalóan a kmr. 1 NYITOTT Z-ből, a szmr. 1 M a kmr. 1 NYITOTT M-ből keletkezett, mindkettő egy-egy függőleges vonal hozzáadásával. Ezekkel analóg eljárás lenne az 1 A létrehozatala a 1, 1 VILLÁS A-ból. Ezen módosítások mindegyike zárt grafémaalakra való törekvést mutat. Ezt a feltételezést erősíti VÁSÁRY ISTVÁN véleménye, aki szerint a szmr. legkorábbi változata a grafémaalakok egységesítéséből keletkezett (VÁSÁRY 1974: 159–171). Ezzel a leszármazási renddel feltehetnénk, hogy a szmr. 1 A örökölte a kmr. 1, 1 VILLÁS

A-tól annak hangértékeit is, így az 𐌹 A graféma hangértéke az /ä/, /e/ és /ë/ lettek volna (VÉKONY 2004: 149, 164; HOSSZÚ 2012: 133, 125; HOSSZÚ–ZELLIGER 2014). Mindezek az Alsóbüi felirat egy /fűnēk/ olvasatát támogatták volna. Megjegyzendő azonban, hogy a szmr. 𐌹 A betű /e, ë/ hangértékére nincs adat a későbbi szmr. írásemlékekben.

A protorovási rekonstrukciója (2. táblázat) alapján a rovás grafémák elődjeként kis-ázsiai írásokkal is számolhatunk. Ennek alapján merült fel, hogy a szmr. 𐌹 A az ógörög (Kr. e. V. századnál nem később) 𐌹 ALFA /a, ā/ grafémából is eredhet, amely a pr. és a kmr. írásokon keresztül hagyományozódhatott. Az ógörög származtatás elfogadása esetén a /fűnēk/ olvasathoz fel kellene tételeznünk, hogy a szmr. 𐌹 A valamikor felvett egy /é/ hangértéket, talán a 𐌹 VILLÁS A /ä, e, ë/ analógiájaként.

2014-ben SZENTGYÖRGYI RUDOLF az Alsóbüi felirat olvasataként egy diftongusos megoldást, a /fuβnāik/ alakot javasolta. Ebben az esetben a palatális illabiális félhangzó /j/ a feliratban jelöletlen lenne, ami megfelel a korai rovás írásszabályoknak (HOSSZÚ 2013a: 94). Ez az olvasat írásfejlődési szempontból azt jelenti, hogy a szmr. 𐌹 A-ról nem kellene feltételezni, hogy valaha felvett volna /é/ hangértéket.

A diftongusos megoldásban a rövid, illabiális /ä/ a szótó hangrendjéhez igazodna, azonban elvileg mind a diftongusos (/āj/), mind a monoftongusos (/é/) olvasat lehetséges, nyelvtörténeti szempontból mindkét magyarázat elfogadható. A rovásfelirat javasolt olvasata az eddigiek alapján /fuβnāik/, esetleg /fuβnēk/, mindkettő jelentése 'Szeretném fűjni [a tüzet, hogy megolvassza a vasat]'.

Az eddigi lehetőségeket figyelembe véve, az ógörög 𐌹 ALFA /a, ā/ alakváltozathoz történő származtatás és diftongusos olvasat igényli a legkevesebb feltételezést, ezért a minimális entrópia elv alkalmazásával a /fuβnāik/ olvasat a legvalószínűbb lehetőség. A Bodrog-alsóbüi felirat grafémáinak leszármazása a 4. táblázatban látható.

4. táblázat

A cikkben szereplő rovásgrafémák egyszerűsített leszármazása

föníciai 𐤀 <'ālep> /' / > ógörög 𐌹 ALFA /a, ā/ > pr. > kmr. > szmr. 𐌹 A /ä/
föníciai 𐤀 <'ālep> /' / > k. arám 𐤀 <'ālap> /ʔ / > b. arám 𐤀 <'ālap> /' , ā, ē / > pártus 𐤀 <'ālap> /a, ā / > sr. 𐤀 ÍVES A /a, ā, ä / > 𐌹, 𐌹 VILLÁS A /a, ā / > kmr. 𐌹, 𐌹 VILLÁS A /ä, e, ë/
föníciai 𐤁 <wāu> /u / > k. arám 𐤁 <wāw> /u / > b. arám 𐤁 <wāw> /u, ō, ū / > pártus 𐤁 <wāw> /u, ō, ū / > sr. > kmr. 𐤁 NYITOTT O /o, *u / > szmr. 𐤁 O /o, u/
föníciai 𐤂 <wāu> /u / > ógörög 𐌺 VAU /u / > pr. > sr. 𐌺 NYITOTT V /β, b-, v- / > kmr. 𐌺 NYITOTT V /β, v / > szmr. 𐌺 NYITOTT V /β/
föníciai 𐤃 <tēt> /t / > ógörög 𐌸, 𐌹, 𐌺 THĒTA /tʰ / > pr. > kmr. > szmr. 𐌸, 𐌹, 𐌺, 𐌺 F /f/
föníciai 𐤄 <nūn> /n / > k. arám 𐤄 <nūn> /n / > b. arám 𐤄, 𐤅 <nūn> /n / > pártus 𐤄 <nūn> /n / > sr. 𐤄 N /n / > kmr. 𐤄 N /n, ny / > szmr. 𐤄 N /n, ny/
föníciai 𐤅 <qōp> /q / > ógörög 𐌾 KOPPA /k / > lyk 𐌾 <κ(?)> > pr. > sr. 𐌾, 𐌾 BEZÁRT Q /q / > kmr. > szmr. 𐌾 K /k/

6. Befejezés. A fűvókacsövön látható székely-magyar rovásfelirat javasolt olvasata /fuβnāik/, amelynek jelentése 'Szeretném fűjni [a tüzet, hogy megolvassza

a vasat]’. Ez az olvasat és az ennek alapjául szolgáló 𐌲𐌹𐌸𐌰 ~ 𐌲𐌹𐌸𐌰 átírás mind paleográfiai, mind nyelvészeti szempontból megfelelő, továbbá szemantikailag illeszkedik a régészeti lelet eredeti funkciójához. A Bodrog-alsóbüi feliratot az első székely-magyar rovás írásemléknek tekinthetjük.

Kulcsszók: Bodrog-alsóbüi fűjtatócső-töredék, Kárpát-medencei rovás, ótörök rovás, protorovás, steppei rovás, számítógépes paleográfia, székely-magyar rovás.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igei személyragozás. In: *TNyt*. I: 122–159.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: *MNyt*. 301–351.
- ADIEGO, IGNACIO-JAVIER 2007a. Greek and Lycian. In: CHRISTIDIS, A.-F. ed., *A History of Ancient Greek. From the Beginnings to Late Antiquity*. Cambridge University Press, Cambridge – New York. 763–767.
- ADIEGO LAJARA, IGNACIO-JAVIER 2007b. *The Carian language*. Koninklijke Brill NV, Leiden.
- AKBARZADEH, DĀRIYŪŠ 2002. *Katibe-hā-ye Pahlavi-ye aškāni* (Párti). (Parthian inscriptions 2.) Pazineh Press, Tehran.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ ELEK 1996a. A székely rovásírás korai emlékei. *Magyar Nyelv* 92: 75–80.
- BENKŐ ELEK 1996b. A székely rovásírás. A legújabb kutatások. *História* 18/3: 31–33.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövege emlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI ISTVÁN 2000. Az alsóbüi rovásfelirat. *Turán* 3/5: 93.
- ERDÉLYI ISTVÁN – RÁDULY JÁNOS 2010. *A Kárpát-medence rovásfelíratos emlékei a Kr. u. 17. századig*. Szerk. ERDÉLYI ISTVÁN. Masszi Kiadó, Budapest.
- FERENCZI GÉZA 1994. A székely rovásírás ma létező emlékei Székelyudvarhely környékén. In: *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Első (Székelyudvarhelyi) Övezeti Történésztalálkozó Előadásai és Iratai*. Szerk. CSIHÁK GYÖRGY. Ungarisch Historischer Verein Zürich, Budapest – Zürich. 69–84.
- FODOR ISTVÁN 1999. Vélemény a bodrog-büi rovásírásleletről. *História* 8: 31–32.
- GÖMÖRI JÁNOS 2000. Az avar kori és X–XI. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 14: 163–218.
- GÖMÖRI JÁNOS szerk. 1999. *Traditions and Innovations in the Early Medieval Iron Production* (Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban). Sopron–Somogyfajsz, 30th May 1997 – 1st June 1997 (1997. május 30. – 1997. június 1.). Dunaferri–Somogyország Archeometallurgiai Alapítvány – MTA Veab Iparrégészeti és Archeometriai Munkabizottság, Dunaújváros–Veszprém.
- GÖMÖRI JÁNOS – MAGYAR KÁLMÁN 1999. Az 1999. évi ásatás Bodrog-Alsóbü vasolvasztó műhelyében, rovásírásos agyagfűvő. In: GÖMÖRI szerk. 1999: 212–225.
- GYÖRFFY ISTVÁN – HARMATTA JÁNOS 1997. Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében. In: GYÖRFFY GYÖRGY főszerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 145–162.
- Hérodotosz = Herodotus, *The Histories* 1–4. Fordította A. D. Godley. Harvard University Press – W. Heinemann, Cambridge–London. 1920–1925.
- HOSSZÚ GÁBOR 2010a. Az informatika írástörténeti alkalmazásai (Meghívott plenáris előadás). In: CSERNY LÁSZLÓ szerk., *Informatika Korszerű Technikai Konferencia 2010. március 5–6. (IKT 2010)* Dunaújvárosi Főiskola Informatikai Intézet, Dunaújváros. 5–21.

- HOSSZÚ GÁBOR 2010b. *A székelj jog megjelenése egy rováslemlékben*. Diplomamunka, kézirat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Budapest.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2012. *Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems*. Second, Extended Edition. Rovas Foundation, Budapest.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2013a. The Rovas: A Special Script Family of the Central and Eastern European Languages. *Acta Philologica* 44: 91–102.
- HOSSZÚ GÁBOR 2013b. *Rovásatlasz*. Milani, Budapest.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2014. Mathematical Statistical Examinations on Script Relics. In: V. BHATNAGAR ed., *Data Mining and Analysis in the Engineering Field*. Information Science Reference, Hershey, PA. 142–158.
- HOSSZÚ, GÁBOR 2015. A Novel Computerized Paleographical Method for Determining the Evolution of Graphemes. In: M. KHOSROW-POUR ed., *Encyclopedia of Information Science and Technology, Third Edition*. Information Science Reference, Hershey, PA, 2017–2031.
- HOSSZÚ GÁBOR – ZELLIGER ERZSÉBET 2014. Többszövegű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv* 110: 188–206.
- JEFFERY, LILIAN HAMILTON 1961. *The local scripts of archaic Greece*. Clarendon Press, Oxford.
- MAGYAR KÁLMÁN 1999. Előzetes jelentés a Bodrog-Bü-i X. századi vasolvasztó műhely régészeti kutatásáról. In: GÖMÖRI szerk. 1999: 209–211.
- MAGYAR KÁLMÁN 2001. *Szent István államszervezésének régészeti emlékei*. Segesdi Önkormányzat, Kaposvár–Segesd.
- MAGYAR KÁLMÁN 2009. A somogyi középkori vasművesség (kovácsművesség) emlékei. In: NAGY ZOLTÁN – SZULOVSKY JÁNOS szerk., *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely. 119–148.
- MARSIGLI, LUIGI FERNANDO 1744. *Description du Danube. Contenant des observations géographiques, astronomiques, hydrographiques et physiques*. Hága.
- MELICH JÁNOS 1925. Néhány megjegyzés a székelj írásról. *Magyar Nyelv* 21: 153–159.
- MELCHERT, H. CRAIG 2004. Lydian. In: ROGER D. WOODARD ed., *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. University Press, Cambridge. 601–607.
- MELCHERT, H. CRAIG 2008. Lycian. In: ROGER D. WOODARD ed., *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge University Press, Cambridge. 46–55.
- MNAMON = *Antiche Scritture del Mediterraneo. Guida critica alle risorse elettroniche*. Pisa: Scuola Normale Superiore, section Laboratorio Informatico per le Lingue Antiche (LILA), <http://lila.sns.it/mnamon> (2014. 02. 01.)
- MNYt. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- NÉMETH GYULA 1917–1920. A régi magyar írás eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* 45: 31–44.
- NÉMETH GYULA 1934. *A magyar rovásírás*. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/2.) MTA, Budapest.
- PARKER, DAVID C. 1992. *Codex Bezae: An Early Christian Manuscript and its Text*. University Press, Cambridge.
- RÁDULY JÁNOS 2000a. A székeljűdályai rováslemlék olvasatához (1). *Népűjság* (Marosvásárhely) július 15. 52/163: 5.
- RÁDULY JÁNOS 2000b. A székeljűdályai rováslemlék olvasatához (2). *Népűjság* (Marosvásárhely) augusztus 5. 52/181: 4.
- RÁDULY JÁNOS 2008. Beszélő rováslemlékek. Adalékok rovásírásunk ismeretéhez. Hoppá Kiadó, Marosvásárhely.

- SÁNDOR KLÁRA 1991. *A Bolognai Rovásemlék*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 2.) József Attila Tudományegyetem, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged.
- SEBESTYÉN GYULA 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. MTA, Budapest.
- SKJÆRVØ, PRODS OKTOR 1996. Aramaic Scripts for Iranian Languages. In: DANIELS, PETER T. – BRIGHT, WILLIAM eds., *The World's Writing Systems*. Oxford University Press, New York – Oxford. 515–535.
- SKJÆRVØ, PRODS OKTOR 2009. Middle West Iranian. In: G. WINDFUHR ed., *The Iranian Languages*. (Routledge Family Series.) Routledge, London – New York. 196–278.
- THELEGDI, IOANNIS /1598. Rudimenta, *Priscae hunnorum linguae brevibus quaestionibus ac responcionibus comprehensa opera et studio*. Ars Libri, Budapest, 1994.
- TISZA ANDRÁS – RUMI TAMÁS – SÓLYOM FERENC – KOSZTA PÉTER 2009. *A Patakfalvi Bibliában található rovásírás megfejtése*. [http://unitarius.eu/Patakfalvi-Biblia/in\[-\]dex.htm](http://unitarius.eu/Patakfalvi-Biblia/in[-]dex.htm) (2009. 09. 01.)
- TNYt. I. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- VÁSÁRY ISTVÁN 1974. A magyar rovásírás. A kutatás története és mai helyzete. *Keletkutatás* 2: 159–171.
- VÁSÁRY ISTVÁN 2003. *A régi Belső-Ázsia története*. Balassi Kiadó, Budapest.
- VÉKONY GÁBOR 1999a. A székely írás legrégebb emléke Bodrog-Alsóbü vaskohászati műhelyéből. In: GÖMÖRI JÁNOS szerk. 226–229.
- VÉKONY GÁBOR 1999b. 10. századi székely felirat a Somogy megyei Bodrog határában. *História* 8: 30–31.
- VÉKONY GÁBOR 2004. A székely írás emlékei, kapcsolatai, története. Nap Kiadó, Budapest.
- WOODARD, ROGER D. 2008. Attic Greek. In: UŐ ed., *The Ancient Languages of Europe*. Cambridge University Press, Cambridge. 14–49.

Computational palaeographic relations of the Bodrog-Alsóbü rovash relic and a reading attempt

This article presents a new approach to deciphering the earliest known Székely-Hungarian rovash relic, the clay twyer from Bodrog-Alsóbü (Hungary). The proposed method combines the results of linguistics and computational palaeography. Each symbol of the inscription on the clay twyer fragment can be interpreted as a rovash grapheme, a conclusion derived from genealogical ties rooted in ancient Phoenician, Greek, Anatolian, or Aramaic graphemes. The proposed reading attempt was compared with former ones, and the correctness of the new one was proved. Furthermore, a reconstruction of the ancestor of the Székely-Hungarian Rovash script, the Proto-Rovash script, is presented with its descendant graphemes.

Keywords: Carpathian Basin Rovash, clay twyer fragment from Bodrog-Alsóbü, computational palaeography, grapheme, Old Turkic script, Proto-Rovash, Steppean Rovash, Székely-Hungarian Rovash.

HOSSZÚ GÁBOR
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

ZELLIGER ERZSÉBET
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Az -ó/-ő képzős igenévi jelzős alakulatok helyesírásáról – korpusznyelvészeti alapon

1. Az írásgyakorlat és a helyesírási szabályok által meghatározott norma közti eltérések korpusznyelvészeti elemzése számos tanulsággal szolgálhat mind a helyesírással foglalkozó alapkutatás, mind a nyelvi tervezés számára. E tágabb kutatási területen belül a nagyméretű korpuszokba foglalt szövegek kvantitatív elemzése különösen alkalmas lehet arra, hogy az írásbeli magyar nyelvhasználat minél nagyobb részére nézve helytálló, pontos választ kapjunk számos lényeges kérdésre. A helyesírás tervezése szempontjából ilyen kérdés például, hogy mely helyesírási szabályok által lefedett jelenségek terén áll fenn jelentős mértékű ingadozás a szabályozás által helyesnek, illetve helytelennek minősített írásváltozatok között, tehát mely pontokon különösen bizonytalanok a nyelvhasználók abban, hogy melyik írásváltozatot kell alkalmazniuk. Ugyanígy hasznos lehet azt is megvizsgálni, hogy mely pontokon távolodik el leginkább az írásgyakorlat a normától, más szóval mely szabályokat sértik meg a nyelvhasználók a leggyakrabban.

Ugyan ebben az értelemben a korpuszokon végzett kvantitatív helyesírási vizsgálatok egyrészt roppant tanulságosak volnának, másrészt a kutatható anyag is viszonylag könnyen és tömegesen elérhető a magyar nyelvű weben, meglepő módon – legalábbis tudomásunk szerint – nincs példa ilyen jellegű publikációkra a magyar nyelvészeti szakirodalomban. A helyesírási norma betartásának kérdéseit általában anyanyelv-oktatási és szövegírói tapasztalatok kapcsán, anekdotikus módon szokták felvetni, azaz egyéni példákra vagy jobb esetben kisebb adatgyűjtésekre, jellegzetesen iskolai felmérések eredményeire támaszkodva (a számos idevágó írás közül vö. BENYHE 2004; SZÖKÉNÉ–SZÖKE 1987).

Erre tekintettel jelen tanulmányban arra vállalkozunk, hogy egy jelentős méretű korpusz alapján elvégzett elemzés formájában demonstráljuk a kvantitatív korpuszvizsgálatokon alapuló helyesírás-kutatás hasznosságát. Az itt ismertetett esettanulmány egy konkrét szabály követésével, illetve az attól való eltérésekkel foglalkozik: arra összpontosítunk, hogy miként ingadozik az előtagként -ó/-ő képzős igenevet (pl. *élő zene, törlesztőrészlet*), illetve ilyen fejű összetételt (pl. *rovarölő szer, vendéglátóegység*) jelzői funkcióban tartalmazó alakulatok írásgyakorlata.

2. A vizsgált kérdéskör választását az indokolta, hogy egyfelől úgy véltük, a helyesírási szabályzat vonatkozó pontja korántsem periferikus, azaz aránylag gyakori jelenséget ölel fel. Az utóbbi sejtésünket – ahogyan azt az adatok kvantitatív elemzéséből alább látni fogjuk – a korpusz meg is erősítette. Másrészt előzetes megfigyeléseink alapján a szabály alkalmazásában egyéb helyesírási kérdésekhez képest különösen nagy fokú bizonytalanságra számítottunk még a helyesírásukra fokozottan odafigyelő professzionális szerzők esetében is. Úgy gondoltuk, ez a bizonytalanság nem pusztán abból fakad, hogy a szövegezők hiányosan ismerik

a vonatkozó szabályokat, hanem maguknak a szabályoknak a bonyolultságából, nehezen értelmezhető voltából, és ebből következő rossz alkalmazhatóságából ered.

Kiinduló feltételezéseinket a téma szakirodalma is alátámasztani látszik. A külön- és egybeírás ingatag voltára már maga az AkH. 1984 95. pontja (42) és az OH. (90) is utal, de fontos problémaként jellemzik ezt a helyesírással, illetve anyanyelv-pedagógiával foglalkozó szakemberek és a leíró nyelvészek is (FÁBIÁN 1984: 394; MISAD 2004: 188; MÁRTONFI 2011: 69; NÁDASDY 2004: 79; ANTALNÉ 2009: 129 stb.). E tekintetben olyannyira nagy az egyetértés, hogy LACZKÓ és MÁRTONFI a különírás és egybeírás témájával foglalkozó vitaanyag nyitómondatában egyenesen így fogalmaz: „Köztudott tény, hogy a magyar helyesírás legneuralgikusabb pontja a különírás és az egybeírás problémaköre” (LACZKÓ–MÁRTONFI 2004: 141). Ezen belül is kiemelt helyet foglalnak el az -ó/-ő képzős igenévi jelzőt tartalmazó összetételek és szó szerkezetek. Helyesírásukat az OH. szerzői a külön- és egybeírás „talan egyik legnehezebb kérdéskörének” vélik (113), amire egyébként már az OH. megjelenése előtt külön is felhívták a figyelmet: „Az -ó/-ő képzős melléknévi igenévi előtaggal rendelkező szerkezetek helyesírási szabályainak megfogalmazása feltétlenül átgondolást igényel a bizottság részéről, s ennek alapján a szótári rész egyes példáinak rögzítését is újra kellene gondolni” (LACZKÓ–MÁRTONFI 2004: 150).

Ugy tűnik tehát, hogy itt a helyesírási szabályzat egy olyan pontjának a megfogalmazásával, értelmezhetőségével kapcsolatban merülnek fel aggályok, amely pont egyébként különös fontosságú, ugyanis az általa tárgyalt összetétel-, illetve szó szerkezet típusnak mind az előfordulási gyakorisága, mind pedig az írásmódját illető bizonytalanság mértéke jelentős. Tanulmányunkban a rendelkezésünkre álló empirikus adatok alapján ez utóbbi tényezőket – a kifejezéstípus gyakoriságát és az ingadozás mértékét – próbáljuk meg minél pontosabban számszerűsíteni, hogy tisztábban láthassunk abban a kérdésben, objektíven nézve milyen súlyú problémával állunk szemben.

3. Az -ó/-ő képzős igenévi jelzős alakulatok helyesírását az AkH. 1984 alábbi, 112. pontja szabályozza (AkH. 1984: 46–7).

„112. Az -ó, -ő képzős igenevet, ha csak alkalmi minőségjelző, általában különírjuk jelzett szavától: *dolgozó nő, izzó fém, közvetítő javaslat, parancsoló hang, sajgó térd, felszabadító mozgalom, kiváló termék*, (az újoncokat) *kiképző tiszt* stb.; különösen olyankor, ha a kapcsolatnak valamelyik vagy mindkét tagja összetett szó: *mutató névmás, szélező körfűrész, növényvédő szer, rakétaindító állvány, földrengésjelző műszer, ellenőrző bizottság, összekötő híd, előadó körút* stb.

Ha viszont az igenévi jelzős kapcsolatok tagjai jelentés tekintetében összeforrtak (az igenév nem folyamatot, hanem valamire való képességet, rendeltetést fejez ki; illetőleg a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvésnek valamilyen határozója), a két egyszerű szót egybeírjuk: *cséplőgép, izzólámpa, desztillálótorony, védőnő, ivóvíz, költőpénz, eladó lány* (üzletben), *kiképzőtiszt* (beosztás), *felvonóhid; hálószoba, kutatóintézet, pihenőnap, evezőlapát, átütőpapír, belépőjegy*; stb. (Vö. 138.)

A kialakult szokást megtartva több olyan (részben jelentésváltozást is mutató) kapcsolatot is egybeírunk, amelynek valamelyik tagja összetett szó: *forgószínpad, javítóműhely, mozgókórház, mérőműszer, előhívótank, vendéglátóipar* stb.”.

Az OH. ezt részletezi azzal a kiegészítéssel, hogy ha a jelző és/vagy az alaptag önmagában is összetétel, a jelentésváltozás ellenére többnyire különírást kell alkalmazni (113–114), majd pedig a következőket jegyzi meg (OH. 114):

„[a] vonatkozó szabály azonban nem szigorú, csupán tendencia. Elsősorban azért, mert több olyan jelzős szókapcsolatot egybe kell írni, amelyben az egyik tag önmagában is összetétel. Jellemzően egybeírandók azok az összetett alaptagot tartalmazó szerkezetek, amelyekben az alaptagnak mind az előtagja, mind az utótagja egy szótagos szóalak, s összetétel voltuk a mai nyelvi tudás számára részben elhomályosult: *javítóműhely, forgószínpad, mozgókórház, mérőműszer*. Ezen túlmenően léteznek olyan melléknévi igenévi jelzős kapcsolatok, amelyekben az egybeírás pusztán az írásszokáson alapul: *vendéglátóipar, előhívótank*. A folyamatos melléknévi igenévi előtagú szerkezetek formai megítélésekor a két vagy több szótagos igekötők összetételi tagnak számítanak, tehát például az *ellenálló képesség, összekötő híd* 2 + 1 szerkezetű összetétel. Kivétel azonban e szabály alól az *előadóművész* egybeírása a formailag szabályos különírás helyett”.

4. Vizsgálatunk során a P.A.G.-Studium Bt. által összeállított „TöSzTeKK” (Többnyelvű Szövegtechnológiai Kutatási Korpusz) elnevezésű korpusz három magyar nyelvű részkorpuszát használtuk fel: az első 2000 óta keletkezett online újságcikkeket tartalmaz (mintegy 250 millió szövegszó terjedelemben), a második zömében fiatal amatőr szerzők által írt prózai szövegeket (2005 óta; kb. 150 millió szövegszó), végül a harmadik blogbejegyzéseket (2005 óta; kb. 5000 blogról kb. 300 millió szövegszó). Ezeket a részkorpuszokat rendre SAJ-jal, AP-vel, illetve B-vel rövidítjük az alábbiakban.

Abból indulhatunk ki, hogy a három vizsgált részkorpusz a viszonylag igényesen megírt, többnyire szabálykövetésre törekvő szövegektől (online újságcikkek) a normát gyakran figyelmen kívül hagyó stílusig (blogok) a helyesírás szempontjából nézve eltérő színvonalú írások igen széles spektrumát tartalmazza. A teljes vizsgált szövegmennyiség (700 millió szövegszó) viszonylag nagyinak mondható (összehasonlításképp a Magyar Nemzeti Szövegtár mérete kb. 200 millió szövegszó), és a korpuszunk téma, illetve műfaj szempontjából is sokoldalú. Ugyan a szövegek szerzőinek számáról pontos adatokkal csak az AP részkorpusz kapcsán rendelkezünk (ebben kb. 5000 szerzőtől találunk szövegeket), becsléseink szerint számuk nagyjából 10 000-re tehető az egész korpuszban, és így a magyar lakosságnak több nagyságrenddel nagyobb részét fedi le, mint az 1. pontban említett felmérések. E szempontok alapján úgy véljük, a kutatás empirikus háttere viszonylag magas fokon reprezentatív a normakövetésre törekvő írásbeli magyar nyelv-

használat egészére nézve. A vizsgálati adatok halmazába ugyanakkor szándékosan nem vettünk bele olyan környezeteket, amelyekben magától értetődő, várható, illetve szubkulturális szabályként jelenik meg a helyesírási normák (akár szándékos) megsértése, például kisiskolások, fiatalok kommunikációja a közösségi hálózaton, blogbejegyzésekhez fűzött kommentek stb.

Az esettanulmány empirikus adathalmazát az említett részkorpuszokban előforduló szóalakok gyakorisági listái, táblázatai jelentették. Ezen belül kétféle gyakorisági listával dolgoztunk: az egyik (a továbbiakban: 1g-táblázat) a számítógépes nyelvészeti zsargonban 1-gramoknak nevezett szóalakokat, a másik (2g-táblázat) a 2-gramoknak vagy bigramoknak nevezett alakpárokat – tehát valamely szövegben egymás mellett előforduló szóalakokat – foglalta magában. Mindkét típusú gyakorisági lista a konkrét alakokhoz természetesen megadta az alak, illetve pár megfelelő részkorpuszon belül számolt gyakoriságát. E táblázatokból csak bizonyos sorok relevánsak a tanulmány kérdésfelvetése szempontjából: a 2-gramok listájából csak azok, amelyek tokenpárjai egybeírva megtalálhatóak az 1-gramok listájában; ezen belül is csak azok a sorok, ahol a 2-gram előtagja folyamatos melléknévi igenév, illetve ilyen alaptagú szó; továbbá értelemszerűen e 2-gramok egybeírt változatai az 1-gramok listájából. Hogy ezt konkrét példákkal szemléltessük: az AP részkorpusz 2g-táblázatából a *röhögő görcs* tokenpár (113 előfordulás) sora érdekes számunkra, ugyanis az 1g-táblázatban szerepel a *röhögőgörcs* alak (150 előfordulás), továbbá a *röhögő* előtag folyamatos melléknévi igenév. Ugyanígy a B részkorpusz 2g-táblázatából releváns a *vendéglátó egységekben* (14 előfordulás) sora, ugyanis az 1g-táblázatban szerepel ennek egybeírt változata, a *vendéglátóegységekben* (9 előfordulás), és előtagja folyamatos melléknévi igenévi fejű összetétel.

Felhívjuk rá az olvasó figyelmét, hogy a vizsgálat során sem az elő-, sem az utótagokat nem lemmatizáltuk, vagyis a toldalékolt alakokat nem vezettük vissza szótári alakjukra. Így például a *vendéglátó egység* és a *vendéglátó egységekben* szóalak előfordulásait nem vontuk össze a táblázatban egyetlen sorba, és az utóbbi alak (valamint egyéb toldalékolt alakok) előfordulásainak számát nem vontuk össze az előbbi előfordulásainak számával. A lemmatizálástól pusztán az egyszerűség kedvéért tekintettünk el, a korpusz ilyen irányú előfeldolgozása ugyanis jelentős mennyiségű további munkát igényelt volna, miközben nem világos, hogy bármi hasznót hozott volna. A lemmatizálás hiánya ugyanis csak olyankor okozhat problémát, ha például egy különírt változat megtalálható a korpuszban (pl. *röhögő görcsödet*), annak egybeírt párja (*röhögőgörcsödet*) viszont nem (vagy épp fordítva). Ha lemmatizáltunk volna, ilyenkor a pár nélküli, adott esetben a különírt változatot figyelembe vehetnénk a megfelelő „lemma” (*röhögő görcs*) gyakoriságának meghatározásakor, míg lemmatizálás nélkül a pár nélküli alakok „elvesznek”, ezeket figyelmen kívül hagyjuk. Vegyük azonban észre, hogy ilyen csak két szituációban fordulhat elő jelentős valószínűséggel: Az egyik lehetőség, hogy összességében sokkal ritkább a konkrét ragozott alaktól eltekintve is a különírt vagy az egybeírt változat a másikkal; ilyen esetekben viszont, amint lentebb látni fogjuk, eleve figyelmen kívül hagynánk az adott párt a jelen vizsgálat keretében. A másik

lehetőség, hogy a változatok egyébként nagyjából hasonló gyakran fordulnak elő, így ugyanezt várjuk az egyes alakjaik esetében is. Ha viszont egy ilyen alakulat egy bizonyos toldalékolt alakjából például az egybeírt változat nulla gyakorisággal fordul elő, akkor annak különírt megfelelője is nullához közeli gyakoriságú, tehát többnyire hapax lesz, de legalábbis nagyon ritka. Feltételezzük, hogy az ilyen nagyon kis gyakoriságú elemek elvesztése sem a kvantitatív adatainkat nem torzítja jelentősen, sem a kvalitatív jellegű észrevételeink érvényességére nincs hatással.

Visszatérve a gyakorisági listákra: ahhoz, hogy a 2g-táblázatokból kiszűrjük a számunkra ebben az értelemben hasznos sorokat, a 2-gram előtagjának és utótagjának formai jegyei alapján selejteztük ki a nem releváns párokat. Mindenekelőtt csak azokat a 2-gramokat tartottuk meg, amelyek csak betűkből állnak, az előtag *ó/ő*-re végződik és legalább 3 karakter hosszú, az utótag legalább 2 karakter hosszú, stb. További lépésekben fokozatosan eltávolítottuk az adathalmazokból az olyan 2-gramokat, amelyek az említett durvább szűrőkön nem akadtak fenn, különösen az eleve nem melléknévi igenévi (pl. *nettó, olcsó, rádió, idő, erő*), illetve az összetételek előtagjaként gyakorlatilag soha nem melléknévi igenévi funkcióban megjelenő előtagúakat (pl. *való, adó, késő, jövő, szóló*), valamint az irreleváns utótagúakat (pl. *ként, ért, képp, képpen, képes*).

Az így kapott adathalmaz ugyanakkor a gondos szűrés ellenére is tartalmazott nagy mennyiségű olyan külön- és egybeírt alakváltozatot, amely tanulmányunk kérdésfelvetése szempontjából lényegtelen. Ilyenek például az elgépelések (pl. *következődolgok*) és a normának megfelelő változathoz képest nagyon ritkán előforduló helyesírási hibák (pl. *forगतó könyvét*), amelyek nem járnak hozzá annak megválaszolásához, hogy mely szókapcsolatok esetében okoz nehézséget a 112. szabály alkalmazása, tehát hol tapasztalunk jelentős ingadozást a külön- és egybeírt változat között. Ebből a megfontolásból tovább szűkítettük a részletesebb vizsgálataink során használt adathalmazt: Csak azokat a tokenpárokat vettük figyelembe, amelyek leírása erőteljesen ingadozik. Az erőteljes ingadozást (önkényesen, de az így kapott eredmények ésszerűségét ellenőrizve) úgy definiáltuk, hogy ez akkor áll fenn, ha a különírt és az egybeírt változat előfordulási gyakorisága között az arány szigorúan kisebb, mint 1:4 bármelyik irányban.

5. A hozzátétőlegesen 700 millió szövegszó méretű korpuszban mintegy 23 ezer olyan pártípust (tokenhalmazt) találtunk, amelynek a külön- és egybeírt változata a fenti értelemben erőteljesen ingadozik. Ezeket összesen több mint 200 ezer token, azaz konkrét előfordulás (szövegszó, illetve -szópár) képviseli a részkorpuszokban, ami azt jelenti, hogy durván minden 3500. szövegszónál okoz nehézséget a 112. szabály alkalmazása a nyelvhasználók számára, tehát tíz gépelt oldalanként (kb. 350 szós oldalakat alapul véve) egy ilyen szót találunk. A részletet az alábbi táblázat foglalja össze:

1. táblázat

A 112. szabály alkalmazásának gyakorisága részkorpuszokra lebontva

Részkorpusz	Típusok, ~	Tokenek, ~	Token/típus, ~	Gyakoriság, 1/hány oldal?
SAJ	9 200	96 000	10	7
B	14 100	99 000	7	9
AP	2 650	21 000	8	20
Összesítve	22 900	216 000	9	9

Ezen a ponton megjegyzendő, hogy az itt és az alábbi táblázatokban közölt számok nem teljesen pontosak, valójában felülről közelítik a jelenség tényleges gyakoriságát. Egyrészt mivel nem tokenizáltunk, egy kis mennyiségű releváns adat nem került be az adathalmazunkba, másrészt az adathalmaz méreténél fogva aránytalanul nagy mennyiségű idő- és energiaráfordítást igényelt volna minden egyes bekerült token vagy akár csak a típusokat tételesen ellenőrizni abban a tekintetben, hogy valóban relevánsak-e a 112. szabály szempontjából. Az adott körülmények között ugyanakkor igyekeztünk körültekintően eljárni és a fentiekben vázolt módon, illetve ezenfelül a fennmaradó anyag szűrőpróbaszerű ellenőrzésével kiszűrni minden irreleváns adatot. Ennek eredményeként az 1. táblázatban szereplő számokat alább, a 9. szakaszban egy részletesebben átvizsgált minta alapján pontosítjuk, illetve az általunk szintén közzétett részletes adathalmazok alapján az olvasó megbizonyosodhat arról, hogy a fennmaradó irreleváns adatok mind a típusok, mind a tokenek számát tekintve viszonylag elhanyagolhatóak, a számadataink arányain, nagyságrendjén számottevően nem változtatnak.

6. A szűrt adathalmazunk alapján elsőként azt a kérdést vizsgáltuk, hogy mely előtagok kapcsán fordul elő a legnagyobb mértékű ingadozás a külön- és az egybeírt változat között a három részkorpuszban összesítve. Ez az információ hasznos lehet helyesírási szótárak készítése szempontjából.

A leggyakrabban ingadozó tíz előtagot az alábbi táblázatban közöljük. Minden előtaghoz zárójelben megadjuk azt a két utótagot, amellyel az adott előtag a leggyakrabban megtalálható a teljes korpuszban, valamint a 2. oszlopban az adott előtaggal előforduló erőteljesen ingadozó utótagok számát. Miután az előtag és az utótag alkotta pár határoz meg egy ingadozó típust, az ebben az oszlopban megadott számok azt jelentik, hogy hány ingadozó típus esik az 1. táblázatban látott kb. 22 900-ból az adott előtagra. Megjegyzendő, hogy az utótagokat itt sem lemmatizáltuk, tehát egyazon tő két ragozott vagy képzett alakja két típusnak számít. A 3. oszlopban közölt számok a különírt és egybeírt tokenek számának összegét adják meg. A táblázat sokkal részletesebb változatát, amelyben megtalálható a 10 előforduláznál gyakoribb összes típus, valamint minden típus különírt változatának összes konkrét előfordulása konkordancia formájában, a <http://mnytud.arts.klte.hu/tkny/112-szabaly/elotagok> címen közöljük.

2. táblázat

Azon előtagok összesített táblázata, melyekkel a legtöbb utótag ingadozik erőteljesen

Előtag	Utótagok (típus)	Összesített gyakoriság (token)
<i>záró (napon, fordulóban)</i>	710	18 700
<i>kezdő (lökést, játékos)</i>	552	16 600
<i>nyitó (fordulóban, körben)</i>	550	15 100
<i>élő (zene, állat)</i>	473	27 000
<i>védő (hatása, falakat)</i>	466	14 000
<i>futó (játékos, csapat)</i>	437	9 500
<i>támadó (fal, futballt)</i>	418	9 900
<i>vezető (bíró, nő)</i>	387	35 500
<i>büntető (feljelentést, intézkedéseket)</i>	347	30 500
<i>kereső (tevékenységet, programok)</i>	307	7 200

7. Vizsgálatunk következő kérdésfelvetése, hogy mely erőteljesen ingadozó típusok a leggyakoribbak a korpuszunkban. Ez a kimutatás szintén helyesírási szótárak készítése szempontjából lehet hasznos, viszont a látszólagos hasonlóság ellenére teljesen más adatokról ad felvilágosítást, mint a 2. táblázat: egyfelől a kiugróan gyakori típusok előtagja nem okvetlenül ingadozik sok egyéb utótaggal, másfelől az összesítve legnagyobb mértékben ingadozó előtagokkal alkotott típusok egyenként nem feltétlenül gyakoriak.

Mivel a részkorpuszok igen eltérő témájúak, és így a bennük szereplő szerkezetek és összetételek is jelentősen különböznek, eredményeinket az alábbiakban részkorpuszok szerint bontva közöljük. A táblázatok az adott részkorpusz tíz leggyakoribb típusát tartalmazzák. A részkorpuszonként leggyakoribb 100 típust tartalmazó listát a <http://mnytud.arts.klte.hu/tkny/112-szabaly/parok> címen tesszük közzé.

3. A) táblázat

A SAJ részkorpusz leggyakoribb ingadozó párpai

Ingadozó pár	Különírva (darab)	Egybeírva (darab)
<i>vizsgáló + bizottság</i>	918	2 405
<i>kutató + intézet</i>	566	1 590
<i>felügyelő + bizottság</i>	464	722
<i>szálló + por</i>	897	277
<i>felügyelő + bizottsági</i>	278	732
<i>felügyelő + bizottságának</i>	291	694

Ingadozó pár	Különírva (darab)	Egybeírva (darab)
<i>nyomozó + hatóság</i>	461	467
<i>működő + tőke</i>	222	602
<i>büntető + feljelentést</i>	211	584
<i>szórakoztató + elektronikai</i>	301	429

3. B) táblázat

Az AP részkorpusz leggyakoribb ingadozó párjai

Ingadozó pár	Különírva (darab)	Egybeírva (darab)
<i>ülő + helyzetbe</i>	790	325
<i>felfedező + útra</i>	133	429
<i>kábító + átkot</i>	325	98
<i>kábító + átok</i>	198	66
<i>röhögő + görcs</i>	113	150
<i>röhögő + görcsöt</i>	110	107
<i>tisztító + bűbájt</i>	97	91
<i>támadó + állásba</i>	63	124
<i>lovagló + ülésben</i>	116	59
<i>kopogó + szellem</i>	37	132

3. C) táblázat

A B részkorpusz leggyakoribb ingadozó párjai

Ingadozó pár	Különírva (darab)	Egybeírva (darab)
<i>köszönő + viszonyban</i>	374	419
<i>képviselő + testület</i>	213	520
<i>tanító + néni</i>	386	181
<i>élő + zene</i>	209	252
<i>vizsgáló + bizottság</i>	98	338
<i>alkotó + eleme</i>	88	264
<i>törlesztő + részlet</i>	105	243
<i>felügyelő + bizottsági</i>	100	246
<i>kieső + helyen</i>	219	112
<i>sétáló + utca</i>	66	261

8. Végül azt a kérdést vetettük fel, hogy az ingadozó írású párokat milyen arányban írják a szabályok értelmében helyesen a nyelvhasználók, tehát milyen

nagy a hibázási arány. Az adatok e tekintetben történő feldolgozása során az irányadó AkH. 1984 mellett ennek az új, változatlan kiadásához virtuális mellékletként csatolt Internetes helyesírási szótárt, a DEME–FÁBIÁN–TÓTH szerkesztette akadémiai szótárt (1999), az akadémiai szabályozáson alapuló, azt részletező-kiegészítő OH. javaslatait és tekintélyes szótárát, valamint az Akadémiai Kiadó által közzétett, BÁRÁNY szerkesztette (2009) kötetet használtuk fel.

A korpuszban talált *-ó/-ő* képzős igenévi jelzős alakulatok lejegyzésének helyes vagy helytelen voltát az AkH. 1984 112. pontjának bizonytalanságai miatt leginkább a szótárak példaanyagára hagyatkozva állapítottuk meg. Azt, hogy a vonatkozó korpuszadatokat külön vagy egybe kell-e írni, akkor tartottuk eldönthetőnek, ha azok a szótárakban előfordultak (*lovagló ülés, fényképezőgép*) vagy azonos irányba mutató analóg példákat találtunk rájuk (*azonosító + lapka* külön, ugyanis: *azonosító állítmány, azonosító értelmező, azonosító kártya, azonosító mondat, azonosító szám; röhögő + görcs* egybe, ugyanis: *írógörcs, nevetőgörcs, rángógörcs, sírógörcs*). Az írásmódot kétféle esetben minősítettük eldönthetetlennek: egyrészt akkor, amikor a jelzős alakulat nem szerepelt a szótárakban, és ezenfelül – bár ez ritkán fordult elő – még analóg példái sem voltak (*barnító + szalon*); másrészt akkor, ha a talált analóg szavak és szó szerkezetek helyesírása eltérő irányba mutatott (*közvetítő + rendszer: közvetítő kereskedelem, büntető rendszer ↔ közvetítőállomás, hűtőrendszer*). Eldönthetetlen helyesírásúnak tekintettük továbbá azt a néhány *-ó/-ő* képzős igenévi jelzős alakulatot is, amelyeket a különböző szótárak példaanyagában eltérő írásmóddal találtunk meg, pl. *irányító központ* (DEME–FÁBIÁN–TÓTH 1999) ~ *irányítóközpont* (OH.).

9. Annak vizsgálata kapcsán, hogy a nyelvhasználók milyen gyakran írják a fenti értelemben helyesen az ingadozó írású párokat, a következő problémával szembesülünk. Ahhoz, hogy teljes képet kapjunk a szabálykövetés mértékéről, végig kellene nézni több mint 20 000 szót (lásd 1. táblázat) a helyesírási szótárakban, adott esetben nyomon követve a szótárak közötti eltéréseket, továbbá kezelve azt a problémát is, hogy egy összetétel nem található meg egyikben sem. Ezenfelül a konkrét kontextusokat is ellenőrizni kellene több mint 200 000 tokennél konkordanciák alapján, hogy meggyőződjünk arról, szókapcsolatszerű vagy összetételyszerű szintaktikai funkcióban használja-e a szerző az adott párt. Mindez gyakorlatilag kivitelezhetetlen volt számunkra. Ezért azt a megoldást választottuk, hogy a fenti lépéseket nem a korpusz egészén hajtjuk végre, hanem egy a teljes adathalmazból vett mintán, majd ez alapján becsüljük meg a keresett arányokat.

A mintavételhez az egyes részkorpuszok gyakorisági listáit felosztottuk centilisközökre úgy, hogy ezekbe azonos számú token essen (tehát a bontás tokenszám, nem típusok darabszáma alapján történt). Minden centilisközből kiválasztottunk véletlenszerűen 5-5 típust, vagy ha a centilisköz legfeljebb 5 típust tartalmazott, az összeset. Az így kapott minta mérete tokenek tekintetében a teljes adathalmaz egyharmada, típusok tekintetében 5%-a (durván 70 ezer token, 1300 típus). A mintában szereplő párokat és tokenszámukat részkorpuszonként az alábbi címen tesszük közzé: <http://mnytud.arts.klte.hu/tkny/112-szabaly/mintavetel>.

A minta feldolgozása során célzottan kiszűrtük konkordanciák segítségével az olyan adatokat, amelyeket az 5. szakaszban körvonalazott durvább szűrési módszerek nem azonosítottak, viszont mégsem tartoznak a 112. szabály hatókörébe.

Erről van szó egyrészt akkor, ha egy főnévként is lexikalizálódott előtaggal és egy bizonyos utótaggal alkotott kapcsolatok leírását nem a 112. szabály határozza meg, hanem a főnévi előtagokkal történő külön- és egybeírást szabályozó különböző pontok [114. a), illetve b), 128. c), 129.)] valamelyike, például: *böngésző + kliens*, *varázsló + dinasztia*; *tűzoltó + daru*; *tanító + néni*, *képviselő + asszony*, *takarító + néni*. Ezeket típusként szűrtük (tehát nem tokenenként), ugyanis bár elméletileg előfordulhatnak ezeknek a kapcsolatoknak a 112. szabály alá eső, azaz melléknévi igenévi előtagú használatai (pl. *az iskolánkban tanító néni*; *az újságot böngésző kliens*), ezek azonban tanulmányunk kérdésfelvetése szempontjából érdektelenek. Gyakoriságuk elenyésző vagy nem létező, továbbá helyesírásuk nyilvánvalóan nem okoz nehézséget (pl. *az iskolánkban tanítónéni [nagyon kedves]* típusú leírások gyakorlatilag nem adathozhatóak).

Másrészt szintén figyelmen kívül hagyunk olyan tokeneket (ritkábban egész típusokat), ahol az előtag nem jelzője az utótagnak; például az alábbi konkordanciasorban az *álló + helyi* típus előfordulása ebben az értelemben nem releváns a témánk szempontjából: *által hordott vackoktól elég messze álló helyi batikművészet él és virágzik*.

A körületekintőbb szűrési eljárásnak köszönhetően a mintánk viszonylag nagy hányada, mintegy 20 százaléka bizonyult a tanulmányunk kérdésfelvetése szempontjából irrelevánsnak. A kb. 70 ezer tokenből releváns mintegy 60 ezer (~ 83%), illetve a kb. 1300 típusból 1000 (~ 78%). Ez – a mintából az adathalmaz egészére extrapolálva – arra utal, hogy az 1. táblázatban közölt számadatok némileg felülbecsülik a vizsgált helyesírási probléma gyakoriságát. A pontosított becslés alapján durván minden 4000. szónál, tehát átlagosan bő 11 gépelt oldalanként okoz problémát a 112. szabály alkalmazása a nyelvhasználók számára.

10. A szabálykövetés arányára vonatkozó kérdésfelvetésünkre a következő eredményeket kaptuk részkorpuszonként, illetve összesítve:

4. táblázat

Szabálykövetés és szabálytól való eltérés részkorpuszonként

Részkorpusz	Helyes (token)	Hibás (token)	Eldönthetetlen (token)	Összesen
SAJ	18 000 (54%)	9 650 (29%)	5 450 (17%)	33 100
B	7 900 (47%)	4 800 (29%)	3 950 (24%)	16 650
AP	5 500 (55%)	3 200 (32%)	1 300 (13%)	10 000
Összesen	31 400 (53%)	17 650 (30%)	10 700 (17%)	59 750

Amint a táblázatból leolvasható, a hibás írású változatok aránya átlagosan 30%. Előzetes sejtésünkkel ellentétben (vö. 4. szakasz) a részkorpuszok írásgya-

korlata között ebből a szempontból nem tapasztaltunk számottevő különbséget, sőt a hibák aránya mondhatni teljesen homogén. A blogok helyesírása a 112. szabály alá eső jelentősen ingadozó leírású párok tekintetében nem rosszabb, mint a sajtószövegeké. Mindössze az amatőr prózai szövegekben látunk minimálisan több hibát.

Érdekes azt is megvizsgálni, hogy milyen gyakoriak egymáshoz viszonyítva a mintáinkon belül az olyan típusok, amelyeket 1. többnyire helyesen írnak, 2. amelyeket többnyire hibásan írnak, illetve 3. amelyeket közel egyforma gyakran írnak le helyesen és hibásan. Természetesen ehhez csak azokat az alakulatokat vettük figyelembe, amelyeknek biztosan eldönthető volt a helyes írásmódja. „Többnyire helyes”-nek (a határt önkényesen meghúzva) akkor tekintettünk egy típust, ha előfordulásainak legalább 60%-a lett helyesen leírva. Ehhez analóg módon határoztuk meg a „többnyire hibás” kategóriát is, míg az „egyforma gyakran hibás vagy helyes” kategóriába azokat a típusokat számítottuk be, amelyek egyik előbbibe sem lettek besorolva. Az 5. táblázat összegzi ennek eredményeit. Részkorpuszok szerint nincs értelme tagolni ezeket az adatokat, ugyanis majdnem pontosan ezeket az arányokat találjuk mindháromban.

5. táblázat

Többnyire helyesen, illetve hibásan írt típusok eloszlása

Típus írásmódja	Arány tokenszám alapján
Többnyire helyes	51%
Többnyire hibás	17%
Egyforma gyakran hibás és helyes	32%

A 6. táblázatban szemléltetésképpen néhány konkrét példát közlünk a szabálykövetésről szóló vizsgálatunk anyagából. Az első oszlopban első helyen (tehát helyesként) adtuk meg és félkövér szedéssel kiemeltük egyrészt azokat az alakokat, amelyeket a 112. szabály és (konkrétabban) a szótárak alapján csak külön írhatunk helyesen, tehát ahol az előtag ezek szerint csak alkalmi minőségjelzőnek ítéltető. Másrészt azokat az egybeírt alakokat jelöltük ugyanígy, amelyek szintén a szótárak szerint és a 112. szabály értelmében egybeírhatóak, azaz „az igenévi jelzős kapcsolatok tagjai jelentés tekintetében összeforrtak” (lásd 3. szakasz) tekinthetőek. Természetesen az, hogy ezek írhatóak egybe is, nem zárja ki azt, hogy bizonyos kontextusokban alkalmi minőségjelzői funkciót lásson el az előtag, tehát hogy ilyenkor a különírt alak legyen helyes. Egyértelműen erről van szó olyan kontextusokban, ahol a melléknévi előtagot bővítmény, azaz vonzat (pl. *az ellenzéket bíráló bizottság*) vagy szabad határozó (pl. *a feltűnően jelző táblák*) módosítja. Az ilyen okból különírt változatokat elkülönítettük a hibásan különírtaktól és helyesként kezeltük. A második oszlopban a helyes, illetve hibás előfordulások számát ennek megfelelően adjuk meg. Így fordulhat elő, hogy például a *jelző táblák* alak minden esetben helyesként lett besorolva, ugyanis bár a mintában szereplő 100 előfordulásból 25 külön van írva, ezek azonban mind így helyesek, mivel ténylegesen vonzattal állnak a konkordanciák tanúsága szerint.

6. táblázat
Szabálykövetés és szabálytól való eltérés

Ingadozó pár (helyes / hibás)	Előfordulások száma (helyes / hibás)	Helyes előfordulás aránya
<i>beszélő viszonyban</i> – <i>beszélőviszonyban</i>	89 > 25	78%
<i>kormányzó párt</i> – <i>kormányzópárt</i>	225 > 73	76%
<i>habzó szájú</i> – <i>habzószájú</i>	132 > 49	73%
<i>köszönő viszonyban</i> – <i>köszönőviszonyban</i>	22 < 46	32%
<i>növényvédő szer</i> – <i>növényvédőszer</i>	56 < 129	30%
<i>jelzőtáblák</i> – <i>jelző táblák</i>	100 > 0	100%
<i>vizsgálóbizottság</i> – <i>vizsgáló bizottság</i>	3405 > 159	95%
<i>sétálótutca</i> – <i>sétáló utca</i>	261 > 66	80%
<i>alkotóeleme</i> – <i>alkotó eleme</i>	264 > 88	75%
<i>bírálóbizottság</i> – <i>bíráló bizottság</i>	92 < 145	39%

Végül a 7. táblázatban néhány példával illusztráljuk azokat a típusokat, amelyeket a 8. szakaszban kifejtettek értelmében eldönthetetlennek soroltunk be. Hangsúlyozzuk, hogy ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy az összes ilyen példa esetében képtelenség volna kiválasztani egy „helyes” írásmódot, és a döntés mellett szóló érveket találni. Mindazonáltal ezek a párok kivétel nélkül nem szerepelnek a szótárakban, és más szócikkekben találunk mind olyan analóg példákat, amelyek a külön-, mind olyanokat, amelyek az egybeírás mellett szólnak. A szótárak általában nem tartalmazznak arra vonatkozóan magyarázatot, hogy a szerkesztő miért döntött egy-egy adott szókapcsolat adott leírása mellett, így a használó ilyen jellegű segítséget sem kap dilemmájának megoldásához. Továbbá a 112. szabály értelmében a döntés meghozatalához a beszélőnek határozott intuícióval kellene rendelkeznie arról, hogy az állandóság mint szemantikai jegy mennyiben része a szókapcsolat jelentésének. Sok esetben ilyen intuícióval nem rendelkezünk, illetve ha igen, akkor különböző beszélők intuíciói különböznek. Ismét sok esetben eleve értelmetlen maga a kérdésfelvetés is, hogy „állandó” jellemzője-e az előtagban megnevezett tulajdonság az utótagnak (pl. ilyen szerintünk a *kezdő + mondat*), így tetszés szerint kreálhatunk mondvacsinált érveket akár az egybe-, akár a különírás mellett. Mindezen érvekre tekintettel úgy véljük, a nyelvhasználók szemszögéből nézve nem durva túlzás gyakorlatilag eldönthetetlen helyesírású alakokról beszélni ebben az összefüggésben.

Táblázatunk 1. és 2. oszlopában az ingadozó leírású párt (a morfológiai szót mint típust) és előfordulásainak számát adjuk meg, 3. oszlopában pedig olyan hozzájuk kapcsolódó különírt szókapcsolatokat, illetve egybeírt összetételeket említünk példaként, amelyek a helyesírási szótárakban megtalálhatóak, de megítélésünk szerint nem segítenek egyértelműen annak eldöntésében, hogy az ingadozó pár helyesen külön- vagy egybeírandó-e.

7. táblázat
Eldönthetetlenként besorolt alakok

Ingadozó pár	Előfordulások száma (külön / egybe)	Analóg példák
<i>kutató cég – kutatócég</i>	275 > 153	<i>kutató tudós – kutatóút, kutatóhely</i>
<i>záró napon – zárónapon</i>	48 < 135	<i>záró rendelkezés – zárónyilatkozat, záróár</i>
<i>folyó mérleg – folyómérleg</i>	121 < 342	<i>folyó év, folyó kiadás, folyó szöveg – folyóírás, folyószám</i>
<i>nyomozó iroda – nyomozóiroda</i>	69 < 200	<i>nyomozó hatóság, nyomozó szerv – nyomozóhivatal</i>
<i>záró értéke – záróértéke</i>	59 < 94	<i>záró rendelkezés – zárónyilatkozat, záróár</i>
<i>támadó részleg – támadórészleg</i>	47 < 60	<i>támadó fél, támadó jelleg – támadóállás, támadósor</i>
<i>ösztönző csomagot – ösztönzőcsomagot</i>	24 > 9	<i>ösztönző hatás – megszorítócsomag</i>
<i>tárgyaló delegációjának – tárgyalódelegációjának</i>	14 < 45	<i>tárgyaló fél, tárgyaló küldöttség – tárgyalóasztal</i>
<i>fertőző osztályára – fertőzőosztályára</i>	18 > 9	<i>uralkodó osztály, fertőző beteg – idegosztály, röntgenosztály</i>

11. Az elvégzett vizsgálatunk esettanulmányának tekinthető, amely három, különböző absztrakciós szintű, de egymással szorosan összekapcsolódó kérdés-felvetésre kínál választ.

Az első, legkonkrétabb kérdés, amelyre választ kerestünk, az volt, hogy egy adott helyesírási szabálypont tartalma, megfogalmazása miként javítható az írásgyakorlatra vonatkozó tapasztalatok tükrében. Munkánk során – amikor az adatok értékelése részeként meg kellett ítélnünk nagyszámú alakról, hogy megfelel-e a normának – világossá váltak a 112. szabály alkalmazásával kapcsolatban bizonyos nehézségek, amelyek a megszövegezés módosításával, pontosításával enyhíthetők volnának:

Egyrészt szerencsés volna kerülni az „általában különírjuk”, „különösen olyankor”, „részben jelentésváltozást is mutató” kitételeket, amelyek felmerülő helyesírási kérdések eldöntésében nem nyújtanak segítséget, ugyanis a nyelvhasználnálónak nincs semmilyen támpontja arra vonatkozóan, hogy az ő konkrét esetében a szabály által ismertetett tendencia érvényesül-e.

Másrészt célszerű volna, ha a szabálypont a kivételek magyarázataként nem a „kialakult írásszokásra” hivatkozna, hiszen ez a felhasználók számára nem informatív. Járható megoldás volna ehelyett tételesen felsorolni az összes kivételes esetet, amely a hagyomány alapján sérti meg az általános szabályt. Amennyiben

egy ilyen felsorolás túl hosszú volna, a szabálypont átvehetné az OH. által alkalmazott megoldást, és egyértelműen utalhatna arra a tényre, hogy azon szókapcsolatok külön- és egybeírása ingadozik, amelyek elő- vagy utótagja maga is összetett szó. Ebben az esetben a szabálynak a szótárhoz kell irányítania az olvasót, a szótárral szemben pedig követelményként kell megfogalmazni, hogy tartalmazza az összes kivételes alakot. Természetesen a legjobb az lenne, ha a szabályzat eleve megszüntetné ezeket a kivételeket, amelyek miatt – a szabálypontban kiemelt példák (*forgószínpad, javítóműhely, mozgókórház, mérőműszer, előhívótank, vendég-látóipar*) alapján – külön kategóriát fenntartani nem érdemes.

Továbbá úgy találtuk, hogy a szabálypont megfogalmazásának módja más tekintetben sem eléggé felhasználóbarát. Mivel a helyesírási szabályzat célközönségét nem elsősorban nyelvész szakemberek alkotják, a leíró és az előíró szemléletnek a 112. szabályban is tetten érhető keveredése kifejezetten zavaró lehet. Ugyan egy helyesírási szabálynak természeténél fogva előírónak kell lennie, az „általában különírjuk”, „különösen olyankor” típusú fordulatok szemmel láthatóan leíró jellegű kommentárként értelmezendők. Más szóval ezek (bár így is érthetőek) nem a nyelvhasználóra kívánják bízni a külön-, illetve egybeírás közötti döntést, hanem – némileg sarkítottan fogalmazva – arról szólnak, hogy a szótár szerint többnyire hogyan kell írni az adott kapcsolatokat. Ez helyesírás-kutatók számára talán érdekes lehet, konkrét helyesírási problémák megoldása szempontjából azonban teljesen haszontalan. A nyelvhasználót nem érdekli, hogy a külön- vagy az egybeírás a gyakoribb általában, hanem csak arra kíváncsi, hogy az általa éppen leírni kívánt szó helyesen hogyan írandó. Szerencsésebb volna tehát a szabályban következetesen preskriptív szemléletet alkalmazni, és olyan stratégiákat bemutatni a nem nyelvész olvasó számára, amelyek önkényes kivételek nélkül, kontextusba ágyazott életszerű példákkal gazdagon illusztrálva egyértelműen megmondják számára, hogy milyen jellegű szókapcsolatokat írjon külön, illetőleg egybe. Például nem kielégítő minden magyarázat nélkül, egymástól viszonylag messze elhelyezve hozni egyetlen olyan példapárt, hogy „(az újoncokat) *kiképző tiszt*” és „*kiképzőtiszt* (beosztás)”, hanem helyette explicitté kellene tenni, hogy amennyiben a jelző a konkrét kontextusban bővítve van, akkor egészen biztosan a különírás választandó, vö. *újoncokat kiképző tiszt*.

Mindezeket túl problémát jelent az is, hogy a szabálypont olyan szemantikai szempontra hivatkozik – ti. „jelentés tekintetében összeforrtak (az igenév nem folyamatot, hanem valamire való képességet, rendeltetést fejez ki)” –, amelynek érvényesítésekor számolni kell azzal, hogy a nyelvhasználók eltérően ítélnek. Ha ki kívánjuk zárni a nyelvhasználók írásgyakorlata közötti ilyen jellegű váltakozást vagy ingadozást, akkor szubjektív, illetve természetüknél fogva fokozatosságot mutató szemantikai különbségtetelekre nem szabad alapozni. Ha viszont megtartjuk ezt a jelentéstani kritériumot, akkor tudomásul kell venni az intuíciók közötti eltéréseket, és következésképpen meg kell engedni, hogy a nyelvhasználók ezeket a kapcsolatokat belátásuk szerint írják külön- vagy egybe.

A második típusú kérdésfelvetés, amelyre válaszokat kerestünk, arra vonatkozott, hogy a 112. szabályponttal kapcsolatban fentebb jelzett problémák létezése

alátámasztható-e empirikus, kvantitatív adatokkal, azaz nem csupán általunk konstruált álproblémákról van-e szó. Továbbá ezen adatok alapján azt is fel kívántuk tájni, hogy mely konkrét szókapcsolatok leírásánál jelentkeznek e problémák leginkább.

A 6. és 7. pontban láthattuk, hogy mely előtagok és mely szópárok leírása okoz a leggyakrabban nehézséget a nyelvhasználóknak. A 9. pontban választ kaptunk továbbá arra, hogy milyen gyakoriak abszolút értelemben azok az esetek, ahol a 112. szabály alkalmazása nyilvánvalóan nehézséget jelent a nyelvhasználóknak: kb. minden 4000. szó ilyen egy átlagos szövegben. A 10. pontban azt is megtudtuk, hogy e nehézségeket milyen gyakran sikerül a helyesírási normával összhangban megoldaniuk a nyelvhasználóknak: kb. 30%-ban hibáznak, az esetek 17%-ában pedig három – helyesírási kérdésekkel is foglalkozó, szótárakkal és más segédletekkel felszerelt – nyelvésznek sem sikerült kiderítenie, hogy mi lenne a helyesírási norma.

Nyilvánvaló, hogy ezek a számok önmagukban kevésbé informatívak. Ahhoz, hogy lássuk, a minden 4000. szó gyakori vagy ritka nyelvi jelenségnek tekinthető-e, illetve hogy a 30%-os hibázási, 17%-os eldönthetlenségi arány sok-e vagy kevés, más helyesírási szabályok alkalmazásának hasonló rendszerszerű feltárására, majd a kapott eredmények összehasonlítására volna szükség. Úgy gondoljuk viszont, hogy ezek a számok elég magasak ahhoz, hogy ne menjünk el szó nélkül a vizsgált helyesírási kérdés mellett. Az is egyértelmű, hogy egy olyan szabály, amely az esetek 17%-ában maximális körültekintés mellett sem alkalmazható, továbbá amelyet (tokeneket tekintve) a releváns esetek 30%-ában nem követnek a nyelvhasználók (4. táblázat), illetve amely alá eső típusokat 30%-ban (5. táblázat) teljesen véletlenszerűen írnak le, az nem kielégítő.

Ugyanakkor a vizsgálat kiterjesztésével könnyedén feltárható, hogy más, szórványos, egyedi megfigyelések alapján gyakorinak vélt vagy akár a szakirodalomban, nyelvi tanácsadó anyagokban ilyenként említett helyesírási hibákhoz képest milyen súlya van a 112. pont által szabályozott jelenségeknek. Amint az 5. és 10. szakaszban megtudtuk, legalább az utóbbiak közül már az 1:4 arányban ingadozó párok is hozzávetőlegesen 200 ezerszer fordulnak elő korpuszunkban, ezek közel egyharmada, azaz 60-70 ezer alak leírása hibás. Érdemes ezzel összehasonlítani például a nyest.hu-n a félreérthető A tíz leggyakoribb helyesírási hiba címmel megjelent cikkben szereplő hibákat. Ez utóbbi egy magyartanárok körében végzett felmérés alapján a tíz leggyakoribbnak vélt helyesírási hibajelenséget ismertette. Ezek közül négy (*new yorki*, *muszály*, *higyj*, *kultúrális*) valójában mind abszolút, mind relatív értelemben jóval ritkább a 112. szabály alá eső hibahalmaznál: a hibás alakok tokenszáma 500 és 1200 közé esik, a helyes változat pedig legalább 16-szor olyan gyakori, mint a hibás (*higyj*), de a *muszály* esetében ez eléri az 1:60 arányszámot is. Az *időjárásjelentés* legalább relatív értékben gyakorinak mondható (1:1 hibaarány, de csak kb. 400-400 token); csupán az *l-e* és az *össze-vissza* bizonyult abszolút és relatív értelemben is viszonylag gyakorinak (kb. 5000, illetve 7700 hibás alak, 1:4 és 2:1 hibaarány) a 112. szabály alá eső esetekhez képest. Hasonló eredményekkel járt a magyarhelyesiras.hu oldalon gyakori hibákként feltüntetett esetek közül szűrőpróbaszerűen kiválasztott öt hiba kvanti-

tatív elemzése is: Három esetben (*mindíg, savanyu, elenfél*) a hibaarány legalább 1:180 volt, tehát ezeket szinte soha nem rontják el. Egy hiba (*örjöng*) ennél aránylag gyakoribb, de nem igazán meggyőző (kb. 500 token, 1:10 hibaarány). Egyedül a *brilliáns* bizonyult valóban problematikusnak (kb. 1000 token, 1:2 hibaarány).

Ez a rövid kitérő is jelzi, hogy az írásunkban tárgyalt megközelítésmóddal mennyire más alapokra helyezhető a helyesírási kérdések súlyának, gyakoriságának megítélése, mint ha ad hoc módon, szubjektív benyomások alapján járnánk el. Racionálisan vizsgálhatóvá válik például az is, hogy a magyar helyesírás reformjának sarkalatos kérdéseként kell-e kezelni az *ly* megőrzésének vagy eltörlésének a problémáját (ami lépten-nyomon felmerül), vagy vannak-e esetleg olyan kifejezőcsoportok, amelyek leírása ennél objektíve mérhetően jóval nagyobb nehézséget okoz a nyelvhasználóknak.

Végezetül a harmadik, legáltalánosabb kérdésfelvetés, amelyre választ kívánunk adni tanulmányunkban, az volt, hogy miként alkotható meg egy olyan elemzési módszertan, amellyel nagyméretű korpuszokon tanulmányozhatóak a helyesírás és az írásgyakorlat közti eltérések. Úgy véljük, ezek az általunk bemutatott eljárással pontosan és átfogóan felmérhetőek, és így a helyesírás-tervezést a jövőben immár valóban empirikus alapon, nagyméretű korpuszokra támaszkodva hajthatjuk végre, ezáltal pedig megalapozottabbá és hatékonyabbá tehetjük. Ha megkapjuk a választ arra a kérdésre, hogy pontosan mely jelenségek azok, amelyek különösen gyakran okoznak nehézséget a nyelvhasználóknak, akkor a szabálypontok megszövegezése vagy helyesírási tankönyvek, tanácsadó kiadványok, szótárak írásakor ezekre különös tekintettel lehetünk, vagyis e segédeszközöket úgy alakíthatjuk ki, hogy a nyelvhasználók számára hasznos információkkal szolgáljanak.

Kulcsszók: helyesírás, különírás, egybeírás, összetétel, folyamatos melléknévi igenév, minőségjelző.

Hivatkozott irodalom

- AKH. 1984= 1984. *A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2009. A különírás és az egybeírás rendszeréről. Javaslat egy helyesírási fejezet megújítására. *Magyar Nyelvőr* 133: 129–149.
- BÁRÁNY MARGIT szerk. 2009. *Akadémiai helyesírási szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENYHE JÁNOS 2004. Ésszerű szabálykönyv. Több mint szótár. *Heti Válasz* 4/47: 58.
- DEME LÁSZLÓ – FÁBIÁN PÁL – TÓTH ETELKA szerk. 1999. *Magyar helyesírási szótár. A Magyar Tudományos Akadémia szabályai szerint.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÁBIÁN PÁL 1984. A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról. *Magyar Nyelvőr* 108: 385–401.
- Internetes helyesírási szótár:* <http://www.helyesiras.akkrt.hu>. (2014. 11. 21.)
- LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA 2004. A különírás és az egybeírás. Vitaanyag. *Magyar Nyelvőr* 128: 141–57.
- [magyarhelyesiras.hu](http://www.magyarhelyesiras.hu) *Leggyakoribb hibák.* http://www.magyarhelyesiras.hu/gyakori_-hibak.php (2014. 11. 21.)

- MÁRTONFI ATTILA 2011. A helyesírás mint szabályrendszer. *Café Babel* 20: 63–71.
- MISAD KATALIN 2004. Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 1539 p. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 6/4: 187–192.
- NÁDASDY ÁDÁM 2004. A November 7 Erőműtől DJ Newlig. Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila: Helyesírás. *Magyar Narancs* 16/51–52: 78–79.
- nyest.hu 2012. A tíz leggyakoribb helyesírási hiba. *Nyelv és Tudomány* 2012. szeptember 11. <http://www.nyest.hu/hirek/a-tiz-leggyakoribb-helyesirasi-hiba> (2014. 11. 21.)
- OH. = LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SZŐKE PÉTERNÉ – SZŐKE PÉTER 1987. Helyes írás – vagy helyesírás tíz körömmel? *Magyar Nyelvőr* 111: 257–275.

On the spelling of expressions involving participles in -ó/-ő – a corpus linguistic study

A corpus linguistic study of differences between spelling practice and the norms laid down in the rules of orthography may yield a number of conclusions both for orthography research and for language planning. Within that broad field of study, a quantitative analysis of texts in large corpora is especially well suited to give answers to a number of important questions, answers that are both exact and representative with respect to the whole of written language use in Hungarian. In this paper, the authors demonstrate, in the form of an analysis of a large corpus, the usefulness of quantitative corpus-based orthography research. The case study focuses on the way a specific rule of orthography is observed or ignored: on the spelling practice concerning expressions that involve a participle in -ó/-ő, or a compound headed by such a participle, in an attributive role. With reference to paragraph 112 of the current Rules of Hungarian Orthography (1984), a method is proposed whereby differences between orthographic rules and spelling practice can be explored exactly and comprehensively. The authors think that their procedure makes it possible to carry out orthography planning on an empirical basis by using large corpora, thereby making it more well-founded and more efficient.

Keywords: orthography, writing as two words, writing as one word, compounds, present participle, attribute.

PETHŐ GERGELY
Debreceni Egyetem

VERÉCZE VIKTÓRIA
Debreceni Egyetem

FEHÉR KRISZTINA
Debreceni Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Folyóóra és foliot. 1. Az erdélyi magyar szótörténeti tár alábbi szócikkében a jelentésre vonatkozó bizonytalanságot jelöl: „*folyóóra* ’?’ 1592: Benchel Andrastol weöttem egi folio orat az tanachi hazhoz f 0 d 16 [Kv; Szám. XIV/5. 126]. 1685 e.: Szász sebesen Piheni (!) Peter Uram Házánál vadnak ... Vas ora Nro. 1 ... Folyo ora Nro. 2 [Borberek AF; MvRK Urb. 18, 20]. 1700: Negj folyo ora, kopot mutotajaval edgjütt no 1 [Ebesfalva; UtI]. 1714: Egi Theca, mellybe(en) következendő mobiliak vann(a)k: Egyj foljo ora, meg romlot Agathos köb(en) [Nsz/Fog. REkLt. II. Apafi Mihály hagy. 10–1]. 1749/1770 k.: a’ Prédikálló Cathedra^a Lévai Jánosné Vég Anna Asszony ex fundamento, folyó órával megékesítvén tsináltatta [SzConscr. – ^aA bálványosváraljai (SzD) ref. templomban].”

A NySz. megfelelő szócikke: „*folyó-óra*: clepsydra C. arenarium MA. clepsammium, horologium arenarium; wasseruhr, sanduhr PPB. Folyó, vízlopó órác: clepsydrae Com: Jan. 168. sanduhr Com: Orb. 157. (Szentm: Kalm. 11. Szöll: Dáv. 78)” (óra). Ugyanitt olvasható: „*üvegóra* clepsydra MA.” Számos más órafajta nevét is sorolja a NySz.: *álló-, árnyék-, csengető-, falra való-, függő-, kerek-, nap-, napárnyék-, repetír-, spring-, szálló, üveg, verő-, verő-* (és a már idézett *vízlopó-óra*). A régi magyar nyelvből szintén közölt adatot erre a kifejezésre IVÁNYI BÉLA (MNy. 1907: 464): „*Folyó óra*. 1600 Igen igen apro kerek zemre cinalt közéősleg zománcos arany zemekuel es gióngy zemekuel, *folio orahoz* hasonló formara cinalt hozzu remekek vannak hat benne. (N. R. A. 834: 25).”

A SzT. *óra* (’ceas, ceasornic; Uhr’) szócikkében számos, az időmérő szerkezettel kapcsolatos szó fordul elő. Az első 1573-ból való: „wteot Tyzet az hora”; 1595-ből: „Az kezep kapúy oranak eggik kotele Zakadot wolt el”; 1595-ből: „chinaltatta(m) az wereore hogi meg veszet volt, egi vassot”; 1824: „az Udvari oranak ... meg kenésére kívántatnék oloj”. Ezekben a szövegrészekből rendre valamilyen mechanikus szerkezetű időmérő eszközről esik szó. Van óra, amelyik „annyit ugatott, mintha valóságos kutya lett volna”, van „eperforma kisdég”, „Falira ualo ora fontostol koetelestől”, „Ejjeli ora, mej Lámpással mutat” (vö. HORVÁTH ÁRPÁD, Órák és órárok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 75), „Kukkalo falra valo Ora”, „Fekete futrljb(an) Musikát verő négj szegletes ora” és még nem egy. Ugyancsak számos más adat van a SzT.-ban az órákkal kapcsolatban, pl. *órajártatás, órakötő, órakulcs; óraláb, óramester; órapárna; órásharang, órás torony, óratok, ütőóra*. Utóbbi: „egy nagy Gyantáros Ora tok”, a SzT. *gyanta* címszavához *fekete gyonta* ’Harz’ tartozik, a *gyantáros* nem szerepel címszóként; vö. TESZ.; Gl. *gyantár* ’Pech’, Harz’, ’Glasur’; *gyantáros* ’pechig, harzig’. Ezekben az adatokban rendre az ún. kerek órák szerepelnek.

Az időmérés történetéből a vízóra és az olajóra azok, amelyekben folyadék használata a működés alapja. A vízi óra – már az ógörög klepszűdra is – egy vizet tartalmazó edény, amely oldalán lyuk volt, kiürülésének ideje volt az időegység. Az olajóra üvegből készült tartályából egy mécsbe csurgott az égethető folyadék, az égés az olaj elfogyásáig jelzett egy bizonyos időmennyiséget. PRITZ ISTVÁN (Magyar órák – Művészettörténeti tanulmány. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem művészettörténeti és keresztényrégészeti dolgozatai 80. Budapest, 1943. 5–6) az efféle időmérőket mécsóráknak nevezi, s fő céljuknak a világítást tartja; mint írja, két fajtájuk volt, „tekintettel a nyári rövidebb és a téli hosszabb éjjelekre.” A tartály átlátszó falán lévő skálán leolvasható volt

az arányos, égés közben eltelt idő. Míves, középkori, ónból és üvegből készült olajóra képét közli a Magyar Nagylexikon (MNlex. *óra*); egyébként ismereteseek másféle tűzórák is. PRITZ (1943: 13) részletesebben ír a középkori vízőrákról, valamint arról, hogy „Hazánkban – tekintetbe véve a más államokban is nevezetességszámba menő nyilvános vízőrákat – a napóra volt az erre a célra [ti. nyilvános óráként] használatos egyedüli eszköz egészen a XVI. századig.” Nevezetes 1867-beli római és az 1871-ben felállított budapesti vízőrákról HORVÁTH ÁRPÁD (1982: 18–19) említést tesz. Egyébként van *holdóra* és *holdvilágóra* szavunk is, lásd Magyar nemzeti szövegtár (MNSzt.), illetve Magyar történeti szövegtár (<http://www.nytud.hu/hhc/>; MTSzt.).

TOLNAI VILMOS (MNY. 1916: 365) több forrásra (Cal., MA., PPB. stb.) hivatkozva a vízi- és homokórák megnevezéseként említi a *folyó órá-t* a *folyik* ige ’<idő> múlik’ jelentésvizsgálata kapcsán; vö. ÉrtSz. *homokóra*. MELICH JÁNOS (MNY. 1932: 17) a SchlSzt.-ben lévő *plebsyd’a* [ɔ: clepsydra; l. Gl. *tölcsér*] ’telcher’ szó ’vízióra, folyó óra’ jelentését említi az *-ár ~ -ér* képző kapcsán. HELL GYÖRGY (MNY. 1991: 407) a szakszavakról írott tanulmánya is említi a *folyó órá-t*. – Az OklSz.-ban a ’homokóra’ jelentésű kifejezés a következőképpen van adatolva: „por-óra, -hóra: [sanduhr] 1556: Eg *por hora ki thokban vagion* (OL. UC. 75/41).”

Az óraszerkezet legrégebbi ábrázolása a 13. század első feléből való Villard de Honecourt francia építész vázlatkönyvében, aki Magyarországon is megfordult. Villard vázlatán egy toronyóra kötélgátlása szerepel. A gátlószerkezetet, az ún. folióbillegőt a 14. században alkották meg, arra való, hogy a valamilyen súly által húzott, mozgásba hozott hengerkerék gyors forgását, illetőleg az órasúlyok gyors leereszkedését megakadályozza. „A hengerkerék fogaskerék útján vízszintes tengelyt hajt meg, amelyen a ferde fogazású gátkerék, előtte függőleges, orsónak nevezett tengely két ütközővel – kis lapocskák – látható. Az ütközők egyike alul, másika felül, felváltva akad a gátkerékbe. A »súlymotorral« elforgatott gátkerék ferde fogával a beleakaszkodó orsólapocskákat félrenyomja. Ezzel az orsó kezd elfordulni, vele fordul az orsó felső végén ülő, súlyokkal terhelt, kétkarú emelő, a folió” – írja HORVÁTH ÁRPÁD (1982: 24), és a szerkezet további működését is részletezi. „A foliónak mérlegszerű karjai vannak, s azért mérlegnek, *balance*-nak is mondták. Innét maradt meg napjainkig a kerékbillegő neve: »balansz«” – teszi még hozzá. Később a foliórúd helyett síkban perdülő kereket használnak, „a gátlóműnek ebben az esetben kerékgátlás a neve” (HORVÁTH i. h.). Foliojáratú faliórákat HORVÁTH ÁRPÁD könyve szerint 1980 táján még gyártottak és emléktárgyként árusítottak Spanyolországban. Mindezeknek az óraszerkezeteknek mutatójuk, illetőleg mutatóik voltak, amely(ek)nek szögelfordulása jelezte (és jelzi ma is) az órát, percet, másodpercet. A tűzórakon nemritkán vonalakból álló fokbeosztás szolgált mutatóként. Hasonlóképpen a napórák, árnyékorák is valamilyen skálán mutatták az időt. Készítettek olyan folyó órát is, amelynek tartályában a víz szintjének változásával együtt mozgó lapba erősített fogazott rúd hosszanti irányban emelkedett (vagy süllyedt), a rúd pedig fogaskereket hajtott meg, amely mutatót forgatott.

A SzT. adatközlése bizonnyal efféle folyó órákra vonatkozik: „Negj folyo ora, kopot mutotajaval edgjütt”. A szócikk első adata – „1592: Benchel Andrastol weottem egi folio orat” – esetleg foliot óra is lehetne, ennek ellentmond, hogy mindössze „f 0 d 16” volt az ára.

2. A HORVÁTH ÁRPÁD által említett *folió* az órákról szóló szakirodalomban *foliot*-ként szerepel, pl. olasz *orologio con scappamento foliot* ’bilancia’, angol *foliot clock*

escapement, francia *foliot* 'balance' *horloge*; német *Foliot* ('zitterndes Blatt', *Waage*', 'Balkenwaag', 'Löffelwaag') *Uhr* (a németben a *Waage* 'Foliot'), magyar *foliot óra*.

A *foliot* a R. francia *fol* 'bolond' származéka; *fol* + *-oier* 'bolondozni', *foliot* 'aki ~ ami ide-oda mozog, forog, bolondozik'. A foliórúd (és a későbbi órák perdülő kereke is) a kerge birka mozgására emlékeztette az óraalkatrész elnevezőit, l. fr. *folie* 'elmezavar'. Vö. „Étymol. et Hist. 1. 1362–94 horlog. (Froissart, *Li orloge amoureux*, 215 ds *Poésies*, éd. A. Scheler, t. 1, p. 59); 2. 1694 serr. (Corneille). Prob. dér., à l'aide du suff. *-or**, de l'a. et m. fr. *folioier*, *folier* »être fou, faire des folies« (dep. xii^es., *Psautier d'Oxford* ds T.-L.), d'où »s'agiter de manière désordonnée« (en parlant des animaux, ca 1175, B. de Ste-Maure, *Ducs Normandie*, éd. C. Fahlin, 18572 : *Quer sis chevaus par tot foleie*, *Primes amunt e puis aval*), dér. de *fol* (*fou*^{1*}), suff. *-oier* (*-oyer**)” (Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales: <http://cnrtl.fr/etymologie/foliot> [2013. március 1.]).

A *foliot* családnévként ugyancsak ismeretes, eredetileg csúfnév lehetett, például a ma az angliai Plymouthhoz tartozó *Tamerton Foliot* helység névadó családja 1290-től van adatolva (http://en.wikipedia.org/wiki/Tamerton_Foliot [2013. március 1.]). A magyar nyelvben szintén előfordul, hogy állat, pontosabban állati testrész szolgál az óraszerkezet valamely részének megnevezésére – hiszen természetes, hogy a (katakrétikus) metaforákhoz a nyelvhasználók az általuk ismeretes dolgok neveit használják fel –: *tehénfarokinga* 'az óralap előtt mozgó inga'; a kisméretű ingákat *lencseingá*-nak nevezték a kis méretű ingasúly alakja kapcsán, illetőleg *körte* volt az inga hosszan lógó tartozéka (l. NéprLex. *óra*).

BÜKY LÁSZLÓ

Szegedi Tudományegyetem

A béles szó eredetéről.* Oroszországban vagy más szovjet utódállamban járva utcai árusoknál találkozhatunk egy *беляш* (vagy többes számban *беляши*) nevű süteménnyel, amely Az orosz nyelv akadémiai nagyszótára (BAS. 1: 539) szerint nem más, mint „kerek, olajban sült (általában nyitott) sütemény húsos töltelékkel”. Az orosz nyelvű Wikipédia leírása valamivel részletesebb, eszerint: „olajban sült sütemény élesztő nélküli vagy élesztős tésztából, darált vagy apróra vágott hússal; kerek formájú, gyakran kis kerek nyílással a tetején készül”. Még azt is hozzáteszi, hogy Oroszországban az egyik legelterjedtebb gyorsétel, a baskír és a tatár konyhából származik.

A legutóbb kiadott orosz etimológiai szótár (OREL. 1: 94) szerint az orosz *беляш* a török nyelvekből származik; a tatár és baskír *bəleş* szót említi, és a szibériai orosz nyelvjárások etimológiai szótárára hivatkozik (ANIKIN 2000: 127). ANIKIN (2009 3: 91) szerint az orosz *беляш* és *белуш* a tatár és baskír *бәләш/bälš* szóból származik. A ŠIPOVA által szerkesztett, az orosz nyelvben található török eredetű szavakat számba vevő szótár (ŠIPOVA 1976: 77) szerint a *белуш* szó az Orenburg környéki orosz nyelvjárásban elterjedt, és a fentebb említett lepényt jelenti. Eredetéként a szótáríró a tobolszki és a kazanyi tatár nyelvjárásban megtalálható *balysh*, illetve *balits* szavakat nevezi meg. Az adat az orosz nyelvjárások szótárából származik (SRNG. 2: 215). Az átvétel idejére vonatkozóan nem áll rendelkezésre adat, de a nyelvtörténeti szótárak alapján nemcsak az állapítható meg,

* Szeretnék köszönetet mondani ZOLTÁN ANDRÁSNAK és VÁSÁRY ISTVÁNNAK cikkem megírásához nyújtott segítségükért, továbbá két névtelen lektoromnak értékes észrevételeikért.

hogy a szó nincs meg a 18. század előtt (vö. SRLJa. 11–17.), de nincs meg a 18. században sem (vö. SRJa. 18.), sőt hiányzik a 19. században is (vö. DAL²²; DAL²³), sőt még a 20. század első felében is hiányzik az olyan nagy, reprezentatív szótárakból, mint az TSRJa. vagy a SSRLJa. Ennek fényében nem meglepő, hogy nem került be a szóanyaguk ezekre építő etimológiai szótárakba sem (EtSl.; IstEtSl.; RussEtWb.).

A szó, amelyből az orosz *белая* vagy *белый* származik, a török nyelvek közül kizárólag a volgai törökben (tatárban, baskirban, csuvasban) található meg. A Volga-vidéki nyelvekben az elmúlt ezer évben olyan ide-oda kölcsönzések történtek, melyek sokszor homályban tartják az átvett nyelv kérdését, annyit azonban kijelenthetünk, hogy az oroszországi finnugor nyelvek közül az udmurt és a mari is feltehetően valamelyik Volga-vidéki török nyelvből vette át. ISANBAJEV a mari nyelv tatár és csuvas jövevényszavairól szóló tanulmányában (ISANBAJEV 1980: 183–192) azt írja, hogy a tatár és a csuvas nyelvben egyaránt megtalálható a szó (tatár *бәләу*, csuvas *нӗлеу*). A ’süteményfajta’ jelentésű tatár és baskír *бәләу*, csuvas *нӗлеу* feltétlenül összetartozik. A tatár és baskír szó tipikus volgai kipszak vokalizmusa (*a > ä, e > i*) alapján egy eredeti **bališ* alakból kell kiindulnunk, ennek etimológiája viszont tisztázatlan. Elképzelhető a perzsából való eredeztetés, ugyanis a török nyelvekben van egy ilyen alakú szó, amelynek jelentése ’párna’: kirk. *balış* ’poduška v vide valika’, Özb. *bolış* ’poduška’, SzártR. *balış* ’cilindričeskaja poduška’, Tt. *balış* ’a pillow, a cushion’, Az. *balış* ’poduška’. Az adatokat szaporítani lehet, ez a szó a török nyelvekben perzsa eredetű: perzsa *bālīš* ’a cushion’, *bāleš* ’poduška, valik’. A Volga-vidéki szó hangtanilag szabályosan felel meg a perzsa eredetű szónak. Jelentéstani szempontból arra lehet gondolni, hogy a sütemény alakja képezi a hidat, de nincs tudomásunk olyan török nyelvről, amelyben mindkét jelentés, vagyis a ’párna’ és a ’sütemény’ egyszerre lenne meg. A perzsa szó eredete tisztázatlan.

A magyar anyanyelvűeknek nagy valószínűséggel feltűnik, hogy ez a szó hangalakjában és jelentésében is mennyire emlékeztet a magyar *béles* szóra, ami az ÉKsz. szerint „hajtogatott tésztából való, ízesítővel töltött sütemény”, az ÚMTsz. szerint pedig „alul is, fölül is 12-12 réteg rétestésztából álló, középen dióval és mákkal töltött, kerek tepsiben megsütött sütemény”, leginkább a rétesre és a pitére emlékeztet, vagyis szintén valamilyen töltött tésztaféle, sütemény.

A TESz. szerint a *béles* belső keletkezésű szó. „Származékszó: a [finnugor eredetű – T. B.] *bél* szóból alakult -s melléknévképzővel. Talán jelentéstapadással vált ki egy *béles tészta*-féle szókapcsolatból (vö. *rétes*), s korán főnevesült. A főnévi fogalmat jelölő *béles* hangtanilag is elkülönült a *beles* melléknévtől. Eredetileg és főképpen olyan sült tésztát neveztek *béles*-nek, amelynek bele, azaz töltelke van, de szórványosan – és nyilván másodlagosan – más lepenyféle lapos tésztát is jelöltek vele. Szláv származtatása téves.” A szó eredetével foglalkozó irodalom jegyzékében feltüntetik MIKLOSICHnak A magyar nyelvbeli szláv szók című tanulmányát, ahol szláv eredetű magyar szónak minősíti a *béles*-t (MIKLOSICH 1882:115). A szláv eredet elméletét cáfolják HALÁSZ IGNÁC (1888: 253, 1903: 43), GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS (EtSz.), BÁRCZI GÉZA (SzófSz.), KNEZSA ISTVÁN (1955: 796), KIRÁLY PÉTER (StSl. 1957: 81), SULÁN BÉLA (MNy. 1962: 53), akiknek az írásaira szintén hivatkozik a TESz. Ezek a cáfolatok abból állnak, hogy a szlovák, illetve morva szó a magyarból származik, nem pedig fordítva, ahogy azt MIKLOSICH állította, aki a szláv *bělъ*-ból (’fehér’) eredeztette (utóbbi eredeztetés KNEZSA

szerint hangtanilag is valószínűtlen). Az EWUng. és az ESz. is a belső keletkezés elméletét közli valamivel rövidebben (az EWUng. nem tartja meggyőzőnek a *béles tészta*-féle szintagmából való kiindulást, hanem ilyen szerkezet megléte nélkül végbement szófajváltást feltételez). A *béles tészta* szókapcsolatból jelentéstapadással való keletkezés magyarázata eléggé meggyőző is, viszont gyenge pontja, hogy – bár a *béles* szó már 1395 körül felbukkant, és az ÚMTsz. tanúsága szerint a legkülönbözőbb magyar nyelvjárásterületeken is elterjedt – a feltételezett *béles tészta* szókapcsolatra nincsen adat.

A *béles*-nek a *bél* szóból, illetve a *béles tészta*-féle szókapcsolatból jelentéstapadásos szerkezeten keresztüli eredeztetése meggyökeresedett vélemény, amelyet a hasonló sütemény, a *rétes* nevének (< *rétes tészta*) analógiája is támogat. Az analógián kívül azonban meglehetősen kevés adat támasztja alá ezt a feltételezést.

A Nyelvtörténeti szótárban a *béles* mindenhol főnévként szerepel, pl. Szikszai Fabricius Nomenclaturájából (Debrecen, 1590) vett példa: „Mákkal töltött béles: copta”. A *rétes* szó ellenben szerepel melléknévi jelentésben: „1, plicabilis [faltbar, faltig]”. Néhány példa: „Rántos és rétes a bőrem (Heltai Gáspár Meséi: Száz fabula Aesopusból s egyebűnnen. Kolozsvár, 1566)”, „Auagy egy istent vallani, ki nem egy hanem rétes, egy állatból es három szőmelyből egybe gyaloltatott (A keresztyéni igaz hitnek Vallástétele és magyarázatja, 1713); „Nem következik hát, hogy duplász vagy rétes Krisztus legyen, az mint te monddod” (Melotai Nyilas István: A mennyei tudomány szerint való Irtóvány, Debrecen, 1617)”. Ebből következik, hogy ha a *béles* is rendelkezett volna hasonló jelentéssel, annak valószínűleg szintén lenne valami nyoma.

Az SzT.-ban is csak főnévként szerepel a *béles*: „ada egy darab Belest”; „bélest sütöttek”. A Gl. szintén kizárólag főnévként szerepelteti a *béles*-t, és a Besztercei Szójegyzéket (1395 k.) idézi, ahol ’placenta’ jelentésben szerepel, illetve Murmellius Lexiconát, ahol a következő áll: „Hussal töltött beles”. Az OklSz. szócikkében szintén csak a főnévi használatra vannak példák. (Az első, 1400/1403-ból származó, meglehetősen kétes személynévi példától eltekinttem.) „1544: *Vöttem teyfelt beleshez* (OL. Nád. 42 = az Országos Levéltár *Nádasdyana* című gyűjteményének *Számadások* jelzetű része)”; „*Egy öreg pynnyatath beles swthni*”. BALLAGINál is mindössze a főnévi ’sütemény’ jelentés szerepel (Ball.). A CzF. szótárban is csak főnévi értelemben szerepel a *béles* szó, *béles* melléknév nincs. Van viszont némileg hasonló jelentésű *beles*: „Aminek bele, magva, veleje van, kitűnő értelemben vére; tömör, sűrű beltartalmú. *Beles dió, mogyoró. Beles csont*.”. Az ÉrtSz. is megadja ezt a jelentést a *beles* szócikknél, illetve hozzáteszi még a következőt: „beles kenyér: olyan kenyér, aminek kevés vagy vékony a héja”. Azonban ez a jelentés nem teljesen egyezik meg azzal a jelentéssel, amivel a *béles tészta* és hasonló szókapcsolatokban a *béles* szó a TESz. feltételezése szerint rendelkezik. A *beles dió, csont, kenyér* stb. arra a beltartalomra utal, amellyel az adott dolog természeténél fogva rendelkezik, nem pedig valamilyen hozzáadott, beletöltött töltelékre, mint a *béles* mint sütemény esetében.

A régi nyelvemlékek mellett a népnyelv, illetve a népköltészet lehet olyan forrás, ahonnan a jelentés alakulását megfigyelhetjük. Több értelmező szótárunk is idéz népköltészeti példákat: „Sütött ángyom bélest, nem adott belőle, elvitte a kertbe, tarka keszkenőbe.” (CzF.); „túrós béles, vastag, széles, kóstolja kend, beh jó édes” (Ball.). „Tyúk ide búbos! | Kalács ide fonatos! | Béles ide rongyos! ” (ÉrtSz.). A *béles* szó ezekben sem tűnik képzett szónak vagy jelentéstapadásos szerkezet egyik tagjának.

Egyedül a Nszt.-ban találhatóak adatok a keresett melléknévi/jelzői használatra: a *beles*² szócikkében, réGINEK és ritKÁNAK minősítve: ’töltelékkel készült <étel>’. A szótár a Századok CD-jéről, 1880-ból, Tagányi Károlynak egy 17. század eleji főnemesi háztartásról szóló írásából idézi a *beles ostya* szintagmát; a *bélel* szócikk 4. jelentése pedig: ’megtölt, teletöm, telerak vmivel vmit’. A példák között pedig van „tejhabbal bélelt indián-fánk” (1882: Lauka Gusztávtól) és „mazsolával bélelt kuglóf” (1961 e.: Hatvany Lajostól).

A fentiek alapján ugyan nem teljes mértékig meggyőző a jelzős szerkezetből jelentéstapadással való eredeztetés, de nem is zárható ki. (Némileg népetimológiára emlékeztet, azonban ez még nem ok arra, hogy teljességgel elvessük ezt az elméletet.) Joggal merülhet viszont fel a török szóból való eredeztetés is.

Egyetlenegy cikk van a TESz. által hivatkozott szakirodalomban, amely a fentebb említett, tatár és baskír tésztanemű és a magyar szó összefüggésével foglalkozik. Ez MUNKÁCSI BERNÁTNak Az ugor népnevezet eredete című, az Ethnographia folyóiratban 1895-ben megjelent cikke, amelyben a magyaroknak a volgai török népekkel való kapcsolatát ismertetve megemlíti, hogy „A Volga és Uralközi török nyelvekben is föltetszenek egyes elemek, melyek a beolvadt magyarságtól valóknak látszanak. Ilyen a magyar *béles* szóval egyező tatár *bälēs* »tyúkhússal töltött béles« (a kazáni arch. tört. és néprajzi társaság Izvestijja-i IV. kötetében: Malov »O mišarja« értekezése 56. lapján), mely mellett a baskíroknál van *sija-bališ* »eperbéles« és *z’iläk-bališ* »zselnicebogyó-béles« is (Ethnograficeskoje Obozrjenije. 2. évf. IV. köt., 183.)” (MUNKÁCSI 1895). MUNKÁCSI szerint tehát a magyarból került a szó a volgai tatár nyelvbe. A török → magyar irányú kölcsönzésre rendkívül sok példánk van, ezért elsőre valószínűbbnek tűnhet a magyar szónak a törökből való eredeztetése. Ismereteink szerint a magyarok szoros kapcsolatban álltak a volgai török (tatár és baskír) népekkel, azonban ennek ellenére a baskír és magyar nyelv között nincsenek kimutatható kölcsönzések (VÁSÁRY 1985: 369–388). Más török nyelvből való átvétel nem jöhet szóba, mivel egy elszigetelt, szűk area szaváról van szó. BERTA ÁRPÁD turkológus korábban a *darázs* szóval kapcsolatban vetett fel magyar → baskír irányú kölcsönzést. A baskír *tiraž* ’darázs’ szóról azt feltételezte, hogy a Julianus-féle keleti magyarok nyelvéből származik. Ez azonban hangtani okból lehetetlen, ugyanis az ősmagyarban még nem volt *zs* hang (BERTA 2001; vö. ZOLTÁN 2010: 472).

Azonban ha a magyar szó etimológiai magyarázatát megalapozottabbnak ítéljük, mint a volgai törökét (vö. a fent említett perzsa eredetmagyarázattal), akkor logikusabbnak tűnik, hogy a szokatlan irányú kölcsönzés ellenére MUNKÁCSIVAL együtt mégis inkább a törökségi szó magyarból való eredeztetését fogadjuk el. Ez viszont érdekes példája lehet annak, hogy a magyar nyelv már a honfoglalás előtt sem csak szóátvevőként működhetett, hanem szóátadóként is. A *béles* esetének külön érdekessége, hogy a magyarból kiindulva nem csupán jövevényt szó lett belőle, hanem később areális vándorszó is. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nehéz igazságot tenni a kölcsönzés irányát illetően.

Hivatkozott irodalom

- ANIKIN, A. E. 2000. А. Е. Аникин, Этимологический словарь русских диалектов Сибири: Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. 2-е изд., испр. и дополн. Наука, Москва–Новосибирск.

- ANIKIN A., E. 2009. А. Е. Аникин, 2009. Русский этимологический словарь 3. РАН, Москва.
- BAS. = *Большой академический словарь русского языка*. Наука, Москва–Санкт-Петербург, 2004.
- BERTA ÁRPÁD 2011. Bashkir and Hungarian – and the darázs ‘wasp’. In: KÁROLY LÁSZLÓ – KINCSES NAGY ÉVA szerk., *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged. 33–44.
- DAL^{’2} = Вадимиръ Даль, *Толковый словарь живаго великорускаго языка* 1–4. Второе издание. Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, Санкт-Петербург–Москва, 1880–1882.
- DAL^{’3} = *Толковый словарь живого великорускаго языка Владимира Даля* 1–4. Третье, исправленное и значительно дополненное издание под редакцию проф. И. А. БОДУЭНА-ДЕ-КУРТЕНЭ. Товарищество М. О. Вольфа, Санкт-Петербург–Москва, 1903–1909.
- EtSl. = *Этимологический словарь русского языка* I/1–. Под ред. Н. М. ШАНСКОГО. Издательство Московского университета, Москва, 1963–.
- HALÁSZ IGNÁC 1888. Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. *Magyar Nyelvőr* 17: 250–255.
- HALÁSZ IGNÁC 1903. A magyar szófejtés és történeti fejlődése. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 1–44.
- ISANBAJEV, N. I. 1980. Н. И. Исанбаев, Об отграничении татарских заимствований от чувашских в марийском языке. *Советское финноугроведение* 16/3: 183–192.
- IstEtSl. = П. Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка* 1–2. Русский язык, Москва, 1993.
- KIRÁLY PÉTER 1957. Latsny Adamus: Dictionarium saec. XVIII. *Studia Slavica* 3: 59–111.
- KNIEZSA ISTVÁN, 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- MIKLOSICH, FRANZ 1882. A magyar nyelvbéli szláv szók. *Magyar Nyelvőr* 11: 114–121.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1895. Az ugor népnevezet eredete. *Ethnographia* 5–6: 349–387.
- OREL, VLADIMIR 2011. *Russian etymological dictionary* 1–4. Theophania Publishing, Calgary.
- RussEtWb. = VASMER, MAX, *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 1953–1958.
- ŠIROVA, E. N. 1976. Е. Н. Шипова, *Словарь тюркизмов в русском языке*. Наука, Алма-ата.
- SRJa. 11–17. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 1–. Наука, Москва, 1975–.
- SRJa. 18. = *Словарь русского языка XVIII века* 1–. Наука, Ленинград, позднее: Санкт-Петербург, 1984–.
- SRNG. = Ф. П. Филин szerk., *Словарь русских народных говоров* 1–10. Наука, Москва. 1965–1974.
- SSRLJa. = *Словарь современного русского литературного языка* 1–17. Изд-во АН СССР, Москва–Ленинград, 1950–1965.
- StSl. = *Studia Slavica*.
- SULÁN BÉLA 1963. A cseh szókinsz elemeiből. *Magyar Nyelv* 58: 50–56.
- TSRJ. = Толковый словарь русского языка 1–4. Ред. УШАКОВ, Д. Н. ОГИЗ, Москва, 1935–1940.
- VÁSÁRY ISTVÁN 1985. A baskír–magyar kérdés nyelvi vetületben. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 369–388.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2010. К этимологии венгерского названия *darázs* ‘оса, шершень’. *Studia Slavica* 55/2: 471–473.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A vidéki tanár és a távlatos gondolkodású tudós

Száz éve született Temesi Mihály

1. Bevezetés. Száz éve, 1914. február 18-án született Pécsen Temesi Mihály (1914–1988) főiskolai tanár és nyelvész, aki harminc éven át volt a Pécsi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének vezetője, ahol elkötelezett nyelvtudományi és oktató-nevelő munkát folytatott.

Kollégái szerint az oldott beszélgetések során kedvelte magát *vidéki nyelv-tanár*-nak titulálni, miközben maga és környezete is tisztában volt az oktatásban és a nyelvtudományi kutatásban elért eredményeivel, a pécsi magyar szakos tanárképzés magas, tudományos színvonalúvá emelésével.

A *vidéki* jelző csak a lakhelye miatt illet a nyelvész-tanárra, aki sohasem költözött el Pécsről: itt dolgozott tanárként, és innen vált ismert és elismert nyelvesszé az országban, sőt határainkon kívül is. A Pécsi Tanárképző Főiskolán egy országosan magas szintű nyelvészeti tanszék, vagy ahogy ő mondta, *magyar nyelvi tanszámolyt* (Molnár Mária interjúja Gergely Jánossal. 2010. június 22.¹) szervezett.

2. A pécsi tudományos élet vérkeringésében. Olyan közös tanszéki munkák születtek itt, mint a Baranya megye földrajzi nevei (1982, 1985) című hatalmas gyűjtemény, amelynek TEMESI (ÖRDÖG FERENC és PESTI JÁNOS mellett) egyik közzetevője volt. Maga a gyűjtemény országos szinten az első sikeres vállalkozásnak számított a névtani gyűjtés területén. A hetvenes években tanszékén irányította A magyar nyelv gyakorisági szótára című akadémiai tervmunka pécsi gyűjtőrészlegének munkáját is. Közös tanszéki vállalkozásokat sürgetett, támogatott – például az angol–magyar és az orosz–magyar kontrasztív nyelvészet területén.

A pécsi főiskola magyar nyelvészeti tanszékén végzett tevékenységét, kutató, szervező és oktató munkáját, az általa kezdeményezett újításokat a későbbi egyetemi tanszék teljesítette ki. Sürgette a formális módszerek alkalmazását kora magyar nyelvtudományában; ő vezette be a magyar szakos tanárképzésbe a generatív nyelv szemléletet; beindította a kommunikáció központú anyanyelvi nevelés programját. Mindezek megvalósításához pedig tehetséges munkatársakat keresett többek között Bánrti Zoltán, Hoffmann Ottó vagy éppen a finnugor nyelvészet kutatója, Márk Tamás személyében. Emellett fiatal nyelvész kollégákat irányított olyan – akkor még gyerekcipőben járó – részdiszciplínák, illetve tudományterületek felé, mint a gyermeknyelvi kutatások, a szövegnyelvészet, illetve a szövegtan. De felismerte például a magyarországi cigány nyelvek leírásának fontosságát is, így az ilyen irányú tudományos tevékenységeket is szorgalmazta (Molnár Mária interjúja Papp Gyulával. 2010. április 28.).

Ezenkívül művelt (európai) polgárként bármilyen vállalkozást támogatott Pécs városában, amelynek tudományos alapja nyilvánvaló volt: ismeretterjesztő előadások szervezése a városban a TIT Baranya megyei szervezete magyar nyelvi szakosztályának

¹ Molnár Mária interjújáról hangfelvételeket, róluk kéziratos lejegyzéseket készített.

elnökeként; nyelvművelő cikkek közlése a helyi sajtóban – a PTF Magyar Nyelvészeti tanszékének oktatói által a Dunántúli Naplóban rendszeresen közölt Anyanyelvünk című nyelvművelő cikksorozat stb.

3. A család és a gyermekévek. A nyelvész a Farkas István utca egyik régi házában született egy nyolcgyermekes, vagyontalan kistisztviselő negyedik gyermekeként. Édesapja, Hack Ottó a Pécsi Dohánygyár gondnoka volt, édesanyja, Erő (Kraft) Mária pedig a háztartásban dolgozott. Születési anyakönyvi kivonatában a Hack Mihály János József név szerepel. Vezetéknévüket ugyanis 1935. május 28-án magyarosította a család Temesire.

Népiskolába Pécssett és Pápán járt. Középfokú tanulmányait is különböző városokban végezte, mivel édesapját munkája miatt többször helyezték az ország különböző helységeibe. Római katolikus vallásúként csak egyházi iskolákba írták be. Így először Pécssett, a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziumában kezdte meg középiskolai tanulmányait, ezután Pápára került a bencés rend gimnáziumába, majd a sátoraljaújhelyi kegyesrendieknel tanult, végül Pécssett, a ciszterciek reálgimnáziumában érettségizett 1932-ben, jeles eredménnyel.

Temesi tanulmányai egész ideje alatt tandíjmentességet élvezett, taníttatása anyagi feltételeit azonban ez még nem oldotta meg. A nyolcgyermekes család nehezen boldogult, édesapja keresete még a megélhetésükre sem volt elég, így taníttatása költségeit részben maga kereste meg (Temesi kéziratos önéletrajza 1948).

Már első gimnazistaként (tízévesen) vállalt tanítványokat jómódú, gyengébb képességű osztálytársai közül. 13 éves korában a szünidőben kőművesek mellett dolgozott, vagy éppen gyógyfüveket gyűjtött (Temesi kéziratos önéletrajza 1948). Ugyanakkor elvállalt az iskolában minden megbízást reggeliért, ingyenes könyvekért, füzetekért, ugyanis a társai korrepetálásáért kapott koronák (majd pengők) a család megélhetését – egy-egy cipő, kabát megszerzését – könnyíthették csupán. Tanárainak megértése, jóindulata és segítőkészsége végigkísérte Temesi Mihály iskolaéveit abban az értelemben is, hogy mindig találtak valakit, aki ruhát vagy cipőt csináltatott neki és testvéreinek (Tomanóczy Jolán közlése)².

A jövődő tanár egyik önéletrajzában (Temesi kéziratos önéletrajza 1985) az egykori oktatóinak-nevelőinek ezt az emberséges viselkedését jelöli meg motivációként arra, hogy érettségi után a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészeti- Nyelv- és Történettudományi Karának magyar–francia szakára jelentkezett.

4. A tehetségés ifjú. Egyetemi éveitől mindvégig kiemelkedő teljesítményt nyújtott, és már elsőéves egyetemistaként meghatározó és kiemelkedő egyénisége volt évfolyamának, sőt az egész bölcsészkarának. Klemm Imre Antal, a Magyar Nyelvtudományi Intézet vezetője felfigyelt a kiváló hallgatóra, maga mellé vette. Így Temesi 1933. november 9-től 1936-ig díjtalan gyakornokként tevékenykedett a Magyar Nyelvtudományi Intézetben. Egyetemi éveit idején tagja volt a pécsi Tanárképző Intézetnek is.

Tehetségét bizonyítva már elsőéves hallgatóként, 1933-ban megkapta a Magyar Tudományos Akadémia azévi (400 pengő értékű) könyvjutalmát a *Sermones Dominicales glosszáinak hangtana* című dolgozatáért. 1935-ben, harmadéves bölcsészként Pécs városának pályadíját nyerte el *A magyar irodalom Franciaországban* című tanulmányával. 1936-ban a La Fontaine Társaság Kalevala-jutalmát kapta meg. Majd 1937-ben értekezése elnyerte az egyetemtól a Tóth Lajos-jutalomdíjat is.

² Temesi Mihályné dr. Tomanóczy Jolán személyes közlése (2009. június 12.) nyomán.

1937. április 22-től az 1939–40. akadémiai év végéig mint fizetéstelen egyetemi tanársegéd működik Klemm professzor mellett a pécsi egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében, miközben megélhetését biztosítva az 1937–38. tanévben egyéves „fizetéstelen” szabadságon Baján a Ciszterci Rend III. Béla Gimnáziumában tanít óraadóként francia nyelvet. A tanév szüneteiben végzi el az intézetben időközben felgyülemlett munkát. 1938. június 20-tól ismét az Erzsébet Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének fizetéstelen tanársegéde a bölcsészkar bezárásáig, miközben csekély díjazással a Pécsi Egyetem Szent Mór Kollégiumában Vargha Damján kollégiumigazgató mellett titkári teendőket lát el (Tomanóczy Jolán közlése).

5. Az ifjú tudós. 1937 februárjában az akkori hagyománynak megfelelően nyelvtörténeti témából írja doktori disszertációját. A magyar névmások története című értekezésével magyar és finnugor nyelvészetből szerez doktori címet. 1937. március 18-án avatják doktorrá „summa cum laude” minősítéssel. Ugyanezen év május 31-én kapja középiskolai tanári oklevelét is.

Doktori értekezéséből csak az első két fejezet szemelvényeit adta akkor közre nyomtatásban, de megjelent a Nyelvtudományi Közlemények 1941. évfolyamában a harmadik fejezet is (Magyar birtokos névmások). A többi a mai napig is kéziratban van, ugyanis doktori értekezésére az egyetemről kapott Tóth Lajos-jutalomdíj összege még a szemelvények kiadásának költségeit is csak részben fedezte, a különbözetet a Dunántúli Nyomda korrektorként dolgozta le Temesi az 1937–38. tanévben (Temesi kéziratosa önéletrajza 1938).

Nyelvészeti tárgyú írásai mellett a harmincas évek második felében továbbra is foglalkozik a magyar irodalom francia kultúrában betöltött szerepével: Egy új francia nyelvű antológia a magyar irodalomról. Magyar mese- és mondavilág francia nyelven – ismertetés (Irodalomtörténet 1936); A magyar irodalom a múlt század és a századforduló művelt franciáinak felfogásában (Irodalomtörténet 1938).

Szótani kutatásai mellett Klemm Antal javaslatára 1938-ban kezd el foglalkozni az Ormánság nyelvével. 1938-ban Klemm kiemelten javasolja Temesi Mihályt belföldi kutatási ösztöndíjra. Jelölését a 1938. február 28-án tartott kari tanácsülés jegyzőkönyve szerint azzal indokolja, hogy a jelölt: „folyamodó nagy kedvvel, kitartással foglalkozik a nyelvtudománnyal, jól ismeri a hazai és külföldi nyelvtudományi irodalmat, a nyelvtudomány módszereiben jártas. Személyi rátermettsége és munkakörének fontossága alapján nagyon megérdemli a támogatást” (A kari tanácsülés jegyzőkönyve 1938). A nyelvész ekkor és a következő, 1939–40, továbbá az 1941–42. tanévre is elnyeri a 400–400 pengős belföldi kutatási ösztöndíjat nyelvelméleti és leíró magyar nyelvtani tanulmányai és nyelvjárásgyűjtő munkája segítéséhez, az ormánsági nyelvjárás kultúrtörténeti feldolgozására.

Még 1938-ban szintén Klemm ajánlására tagja lesz a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is, melynek 50 éven át, haláláig volt választmányi tagja. 1939-ben őt ajánlották elsőként a Horthy Miklós-ösztöndíjpályázatra is.

1940-ben a pécsi Erzsébet Tudományegyetem bölcsészkarja országos takarékosági intézkedések miatt bezárta kapuit.

Az 1940–41. akadémiai év még a pécsi bölcsészkaron fejeződött be, ahol Temesi folytatta a tanársegédi munkáját még a később ideiglenesen továbbműködő Magyar Intézetben is. Megbízott előadóként pedig 1940-től 1943-ig a Pécsi Tudományegyetem Jog-és Államtudományi Karán Leíró magyar nyelvtan és Magyar irodalom címen heti 2-2 órában elő-

adásokat tartott az e tárgyak hallgatására kötelezetteknek. Ugyanakkor a szegedi egyetemen is tartott előadásokat általános nyelvészetből, magyar leíró nyelvtanból, valamint magyar nyelvjárástanból 1948 és 1950 között minden félévben (Temesi kéziratosa önéletrajza 1985).

1940. január 1-jétől (fizetése) állami gimnáziumi helyettes tanári kinevezéssel a Pécsi Tudományegyetem Szent Mór Kollégiumába került főállásban felügyelő tanárnak. 1941. augusztus 1-jén saját kérésére a pécsi Magyar Királyi Állami Gróf Széchenyi István Gimnáziumba (az egyetem volt gyakorlógimnáziumába) helyezték szolgálatát – először mint helyettes tanár (1940. 01. 01. – 1942. 01. 01.), majd 1942. január 1-jétől főállású tanárként dolgozik itt 1948-ig. Mellette pedig a Baross-népfőiskolán oktatja a népismeret, illetve a magyarságismeret című tárgykört (Pécsi Magyar Kir. Áll. Gróf Széchenyi Gimnázium évkönyve 1941–42; 1943).

A volt pécsi bölcsészkar intézetei közül az egyetlen, amely a városban maradt a Vargha Damján által vezetett Irodalomtörténeti Intézet volt. Ennek keretei között 1940 szeptemberétől, a bölcsészkar szüneteltetésétől kezdve oktatott Temesi magyar nyelvészetet, és az intézet könyvtárosaként tevékenykedett tanársegédi állásban. Az intézet könyvei mellett a szüneteltetett bölcsészkar dékáni, tanárképző és tanárvizsgálati hivatalos irattárának gondozására kapott megbízást. 1942. szeptember 1-jétől 1943. augusztus 31-ig fizetéstelen tanársegédi állását az Irodalomtörténeti Intézetben megerősítették. 1943 szeptemberében, az Irodalomtörténeti Intézet végleges szüneteltetésekor vált meg a nyelvész a pécsi egyetemen végzett munkakörétől.

A város 1940-től folyamatosan törekedett a kar visszaállítására (vö. ZEMPLÉNYI VERA – DOBÓ ATTILA, *A magyar történeti nyelvészet a pécsi egyetemen [1923-2000]*. Pécsi Szemle 2001. tavasz. 97–114). Temesinek is szívügyévé vált annak pótlása, és a Dunántúli Tudományos Intézet mielőbbi felállítását szorgalmazta minden fórumon. Világosan látta, hogy a kar visszaállítása előtt fontos szükséglet volna egy magyar népességkutató intézet alapítása Pécsen a bölcsészkaron végzett tudományos tevékenység folytatása céljából. Az intézet pedig később majd beleolvasztható lett volna a kar kereteibe. Indokait és érveit a bölcsészkar visszaállítása, illetve a fent nevezett intézet felállítása mellett egy helyi fórumon 1942-ben megjelent tanulmányában fejti ki: A Dunántúl egyeteme és kutatóintézete (Sorsunk 1942).

A Dunántúli Tudományos Intézet 1943-ban nyitotta meg kapuit. A jogi és az orvosi kar keretei között működhetett. Az intézet igazgatója és egyben a magyar irodalom tanára Vargha Damján lett, míg Temesi magyar nyelvészeti témájú előadásokat tartott.

Temesi 1942. január 19-én megnősült. Felesége, dr. Tomanóczy Jolán okleveles középiskolai tanár, akivel 1939 szeptembere óta végzett magyar nyelvjárásgyűjtő munkát az Ormánságban. A hatalmas, tíz évig (1939–1949) tartó nyelvjárásgyűjtő anyagukból felesége a saját falujának, az ormánsági Hírics községnek hangtanát írta meg doktori értekezéséként 1940-ben. Két gyermekük született: 1944-ben egy fiú, Mihály, 1947-ben egy lány, Edit.

6. Dialektológiai tevékenysége. A Pécsi Tudományegyetem rektora 1942-ben a szüneteltetett Bölcsészettudományi Kar pótlására Dunántúl-kutatói pályázatot hirdetett meg a magyar nyelvjárások és a magyar irodalom témakörökben. Erre Temesi Mihály és Hegedűs Lajos közös pályamunkát készített. Ehhez Hegedűs saját költségén beszerzett lemezvágó készülékén a Tomanóczy Jolán és Temesi Mihály által előkészített és irányított

beszélgetésekről terjedelmes szöveganyagot (több gyerekjátékot és dalt) vett fel az egyetem rektorának anyagi támogatásával vásárolt hanglemezekre (ZEMPLÉNYI VERA, Tomanóczy Jolán és Temesi Mihály nyelvjárási gyűjtései az Ormánságban. Pécsi Szemle 2005. tavasz. 103–113). Az Ormánság nyelve című pályamunkát a bírálóbizottság felemelt és megosztott különdíjjal ismerte el.

Az 1942 júniusában felvett hetvennyolc hanglemez nyelvjárási szövegeiből válogatta és tette közzé HEGEDŰS LAJOS a Népi beszélgetések az Ormánságból című kötetet a Dunántúli Tudományos Intézet kiadásában, 1946-ban. TEMESI MIHÁLY pedig Az ormánsági nyelvjárás nyelvtana című, halála után 14 évvel, 2002-ben Az Ormánság nyelvjárása 1939 és 1949 között (szerk. PESTI JÁNOS és SZŰCS TIBOR) címen posztumusz megjelentetett munkájában egy korszerűbbnek ítélt nyelvjárási monográfia kidolgozására vállalkozott.

A rektori pályázatra készített munka a szakbírálók – Horger Antal és Klemm Antal – véleménye alapján átdolgozva a pécsi egyetem kiadásában jelentet meg. A kézirat már nyomdában is volt, amikor Temesit katonai szolgálatra vitték. A kézirat azonban a háborús körülmények miatt a nyomdából elkallódott – csak a bírálati példány maradt meg (Temesi kéziratosa önéletrajza 1948). Temesi katonai szolgálata és szovjet hadifogsága után folytatta a gyűjtést, és a már gyűjtött anyag ellenőrzésével egyidejűleg elkezdte az ormánsági nyelvjárás tájékoztatásának kidolgozását is.

A nyelvészt ugyanis 1944. október 23-án a nyilasuralom idején tartott új sorozásnál – bár addig látási problémák miatt mindig alkalmatlannak találták a katonai szolgálatra – segédszolgálatra alkalmasnak találták, és bevonultatták mint tartalékos honvédet. A pécsi légvédelmi tüzér pótosztály nyilvántartó írnokaként működött. 1945. március 30-án az előretörő szovjet haderő hadműveletei következtében sikerült a front közelébe jutnia, és a német területre kitelepülő alakulattól megszökve átkerült a szovjet csapatokhoz. Szovjet hadifogságba jutva a székesfehérvári fogolytáborban volt 1945. március 31-től július 28-ig. Ekkor a táborparancsnokság mint beteget (gyomorbántalmaktól szenvedett) szabadon bocsátotta (Tomanóczy Jolán közlése).

A negyvenes években, Temesi leíró nyelvészettel kapcsolatos írásainak számát jócskán meghaladják a nyelvjárási témájúak: A birtokos jelző az ormánsági nyelvjárásban (Magyar Nyelv 1947); A hangutánzó szavak az Ormánságban (Magyar Nyelvőr 1948); Az ormánsági nyelvjárás *e* hangjai (Magyar Nyelvőr 1949).

1946 májusában az addig nyomtatásban megjelent és főként kéziratban lévő munkái alapján a szegedi egyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karán kérelmet nyújtott be egyetemi magántanári képesítés megadására magyar nyelvjáráskutatás tárgykörből. A kar a képesítést megadta, a képesítést a kért tárgykörön kívül általános nyelvtudományból is odaítélte általános nyelvészeti, nyelvelméleti témájú kéziratai alapján. Magántanári kollokviumot 1947. március 19-én Általános nyelvészet és magyar nyelvjáráskutatás című tárgykörből tett, majd március 22-én megtartotta A nyelv lélektani és logikai alkata című próbaelőadását. A kar mindkettőt egyhangú szavazattal fogadta el, és egyetemi magántanárrá habilitálta. Ezt a minisztérium 1948. január 23-án jóváhagyólag tudomásul vette, ebben a minőségben megerősítette. Ettől kezdve Temesi a szegedi egyetemen is tartott előadásokat általános nyelvészetből, magyar leíró nyelvtanból, valamint magyar nyelvjárástanból 1948 és 1950 között minden félévben.

7. Főiskolai tanár és szervező. Temesi Mihály 1948. szeptember 1-jétől a pécsi Nagy Lajos Király Gimnáziumban teljesített szolgálatot 1950. október 2-ig. Az 1949–50. tanévben a Pécsi Pedagógiai Főiskolán a magyar nyelvészet óraadó tanára lett. Tudományos munkássága elismerésül a Tudományos Tanács 1949. július 1-jei hatállyal a VKM útján besorolta az ún. „tudós” státusba, és rábízta a Pécsen működő Nyelvtudományi Munkaközösség irányítását. Ez a munkaközösség a Tudományos Tanács megbízásai és intenciói alapján orosz nyelvtudományi munkák magyarra fordításával foglalkozott és a nyelvtudományi ötéves tervben számukra kijelölt munkát végezte. 1950. október 2-án a Pécsi Pedagógiai Főiskola magyar nyelvi tanszékére főiskolai tanári kinevezést kapott, és tudományos munkásságának ismertsége és elismertsége miatt egyúttal megbízták a tanszék vezetésével is.

Főiskolai tanári munkáján és az ezzel kapcsolatos tankönyvpótló jegyzetek írásán, valamint a pécsi szakértetségis tanfolyamok magyar nyelvi szakfelügyelői teendőin kívül minisztériumi megbízásból rendszeresen végzett tankönyvbíráló feladatokat. Részt vett a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Főbizottságának nyelvtani vitáin, valamint a Helyesírási Főbizottság munkájában több előadást, korreferátumot tartott. Ezt igazolja a Helyesírásunk időszériú kérdései vitáját bevezető előadása (Nyelvtudományi Értekezések 9: 4–18), valamint a helyesírási szabályzatra vonatkozó javaslata, mely 1954 júliusában „Pais Dezső akadémikus külön fiókjába került”, azonban sohasem került a nyilvánosság elé (Temesi kéziratos önéletrajza 1985).

Főiskolai tanárként és a MTA Nyelvtudományi Intézete külső munkatársaként elsősorban nyelvtanítási feladatokat teljesített. Számos országos akció résztvevője és szervezője volt. Így jelenhetett meg a Művelt Nép Könyvkiadó gondozásában tanszéke két oktatójával (RÓNAI BÉLA és VARGHA KÁROLY) közösen írt és az általa szerkesztett Anyanyelvünk című leíró magyar nyelvtan 1955 márciusának végén. Ez a maga idejében hiánypótló mű nemcsak a hazai nyelvészeti folyóiratokban, hanem határainkon túl is elismerő értékelést kapott, továbbá hasznos anyagnak bizonyult a tanárképzésben is.

A MTA Magyar Nyelvtudományi Intézetében készült akadémiai leíró magyar nyelvtan (A mai magyar nyelv rendszere – Leíró nyelvtan I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.) szójelentési és szófajtani fejezeteit írta. Az akadémiai tervmunkában végzett tevékenységéért 1964-ben a MTA elnöki jutalom I. fokozatát kapta megosztva.

1954 szeptemberétől irányította a Pedagógiai Főiskolák Magyar Nyelvi és Irodalmi Szakbizottságának munkáját, 1961. október 16-tól 1980-ig pedig a Tanárképző Főiskolák Szakbizottsága elnökeként a szaktárgyával kapcsolatos reformmunkálatokat. Ugyanakkor a társadalomtudományi tárgyak koordinátoraként is tevékenykedett. Tagja volt a főiskola szakszervezeti bizottságának 1951-től 1955-ig, majd 1962-től 1967-ig. A TIT Baranya megyei Szervezete Magyar Nyelvi és Irodalmi Szakosztályának megalakulása óta alelnöke, majd elnöke volt. A különböző társadalmi szervek meghívására gyakran szerepelt előadóként. 1960-ban pedig megalapította a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportját, melyben annak megalakulása óta, 1960. június 8-tól 1988-ban bekövetkezett haláláig látta el az elnöki teendőket.

1961-től 1980-ig általában három-négy akadémiai bizottságnak volt tagja: a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvtudományi Munkaközösségének (annak megalakulásától, 1959-től), a MTA Általános Nyelvészeti Munkabizottságának (1961-től 1964-ig), a MTA Magyar Nyelvtudományi Munkabizottságnak (1964-től). Ugyanígy tagja volt még a MTA

és az OM Anyanyelvi Oktatási Munkabizottságának, az OM Nyelvészeti és Irodalmi Munkabizottságának és az Európai Nyelvatlasz Magyar Nemzeti Bizottságának is. A nyolcvanas években azonban már csak a MTA Alkalmazott Nyelvészeti és Matematikai (1973-tól Alkalmazott Nyelvészeti) Munkabizottságában (1970-től tagja), valamint a Pécsi Akadémiai Bizottság (PAB) Nyelvtudományi Munkacsoportjában tevékenykedett, illetve elnökként irányította a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportját és a TIT Baranya megyei szervezetének magyar nyelvi szakosztályát.

Főiskolai oktató-nevelő munkája mellett vezette a Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Bizottságának munkáját, biztosítva az általános iskolai szaktanárképzésben alapvetően fontos kutatások összehangolását, a tantárgy-pedagógiai munkákat célratörő irányítását. Elnöke volt az Oktatási Minisztérium Pedagógusképző Osztálya mellett működő Magyar Nyelvi Szakbizottságnak is. 1972-ben tagja lett a Tanárképző Főiskolák Tantervi Bizottságának. Ugyanakkor dolgozott az anyanyelvi tanárképzést szolgáló főiskolai tankönyvek előkészítésén ugyanúgy, mint a leíró nyelvtani és nyelvművelési tankönyvek és jegyzetek kidolgozásában és szerkesztésében is.

A MTA I. Osztályának megbízásából tanszéki munkatársaival két országos konferenciát rendezett Pécsen. 1959 októberében a Pécsi Anyanyelvi Műveltségünk Konferenciát, amely a nyelvművelés és az anyanyelvi oktatás tudományos megalapozását jelentette. 1971. október 14. és 16. között pedig nemzetközi kontrasztív nyelvészeti munkaértekezletet szervezett Az élő nyelvek összevető nyelvtanainak elvi és gyakorlati kérdései címmel, amely a magyarországi összevető nyelvészet legjelentősebb eseménye volt. Az elhangzott előadások, hozzászólások anyagát a Tankönyvkiadó jelentette meg 1972-ben Összevető nyelvészet – nyelvoktatás címen.

8. Külföldi tanulmányútjai, szakmai tapasztalatok. A Művelődési Minisztérium nemzetközi kulturális munkaterve keretében 1964. június 2-től 14-ig tanulmányutat tett a volt Német Demokratikus Köztársaságban (Lipcse, Erfurt), majd 1969 júniusában és októberében a volt Jugoszláviában (Temesi kéziratok önéletrajza 1985).

Szakmai fejlődésében jelentős tényező volt, hogy az amerikai Ford Alapítvány ösztöndíjával 1966. február 21-től augusztus 17-ig Franciaországban (február 21-től július 31-ig: Párizs, Nancy, Besançon, Grenoble) és a volt Német Szövetségi Köztársaságban (augusztus 1-től 17-ig Heidelbergben) általános nyelvészeti, nyelvtanelméleti és összevető (konfrontatív-kontrasztív) grammatikai tanulmányokat folytathatott (Temesi kéziratok önéletrajza 1985). Párizsban április elejéig az anyanyelv és az idegen nyelvek oktatásának módszertanával, a besançoni egyetemen fonetikai és nyelvtanelméleti kérdésekkel foglalkozott, illetve a beszédtechnikai laboratóriumok gyakorlati felhasználásának problematikájával ismerkedett meg. Heidelbergben pedig részt vett a nyári egyetemen.

Munkája eredményeiről a MTA Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának 1966. október 23-i ülésén tartott előadásában és több nyomtatásban megjelent tanulmányában (Az újabb francia jelentéstani munkálatokról, 1967; A francia nyelvtudomány fő irányiról, 1968) számolt be. Részt vett 1966. július 11-től 30-ig az Association Internationale de la Linguistique Appliquée által megrendezett Általános és alkalmazott nyelvtudományi szemináriumon Grenoble-ban, és több előadást tartott a magyar nyelv rendszeréről, valamint a magyar nyelvjáráskutatás időszerű kérdéseiről.

9. Az anyanyelvi nevelés megújítása. Temesi a hetvenes évek anyanyelv-oktatási reformmunkálatainak egyik szervezőegyénisége volt. A Magyar Nyelvtudományi Társaság nyíregyházi vándorgyűlésén 1972. április 6-8-án Anyanyelvünk az általános iskolában címen vitaelőadást tartott (Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.). 1972 januárja óta részt vett a MTA és az Oktatási Minisztérium által szervezett Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítésének munkacsoportja tevékenységében, hozzájárulva az anyanyelvi nevelés új tantervi koncepciója kimunkálásához. A MTA Nyelvtudományi Intézete és a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékének együttműködésével megjelenhetett az anyanyelvi nevelés fejlesztését szolgáló általános iskolai oktatási anyag két kötete a Tankönyvkiadó gondozásában, valamint a munkáltató tankönyvként használt sorozat öt kötete a PTF házi nyomdájában.

Az anyanyelvi nevelés fejlesztése témabizottságban közreműködött a MTA Nyelvtudományi Intézete Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztálya munkatársaitól kidolgozott gimnáziumi anyanyelvi nevelési tananyagok közzétételében, valamint a témabizottságban részt vevő hét oktatóhely munkájának segítségével. E tevékenységének eredményeit összegezte 1980-ban Az anyanyelvi nevelés az általánosan képző iskolákban és a tanárképzésben című kéziratban maradt értekezésben és a Szépe Györggyel közösen készített problémaösszegzéseken alapuló záró tanulmány mintegy tíz nyomdai íves anyagában.

10. Tudományos fokozat szerzése. Az újszerű tudományos fokozatok bevezetésekor (1951) kérelmet nyújtott be a Tudományos Minősítő Bizottsághoz, amelyben kérelmezte az egyszerűsített úton a tudományok doktora tudományos fokozatot. A Tudományos Minősítő Bizottság felülvizsgálta addigi munkásságát, de fokozat odaítélésére még nem tartotta elegendőnek. Ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy legközelebbi tudományos munkájával közvetlenül pályázhasson a tudományok kandidátusi fokozatra.

1951-ben a MTA Nyelvtudományi Intézetéhez bírálatra benyújtotta Az ormánsági nyelvjárás nyelvtana című kéziratát, érdemi véleményt azonban nem kapott. Bárczi Géza 1951. április 8-án kelt mintegy féllapnyi véleményében az anyag felére csökkentését javasolta (Vélemény Temesi Mihály: Az ormánsági nyelvjárás nyelvtana című művéről. Kézirat). Temesi nyelvjáráskutató munkásságának kevés méltánylását látva 1953-ban visszakérte az Akadémiától nyelvjárási monográfiáját, ezután pedig – mivel nehezményezte, hogy másoknak az akkori kornak megfelelő tudományos minősítési rendszerben minden további munka nélkül odaítélték a nagydoktori és kandidátusi fokozatokat – nem fordult többet a bizottsághoz. Úgy gondolta, hogy magántanári habilitációjával már bizonyította tudományos felkészültségét (Rónai Béla, Temesi Mihály tudományos fokozata. Kézirat, 2005).

Nyugdíjazása után újra elkezdett dolgozni az 1939-től 1949-ig gyűjtött ormánsági nyelvjárási anyaga újragépelésén, átsimításán, rövidítésén. Bizott abban, hogy ez a nyelvjárási monográfia 1985 végéig valamilyen formában dialektológusok és e témakör iránt érdeklődők rendelkezésére állhat. Azonban ennek nyomtatásban való megjelenését már nem érthette meg.

A hetvenes évek második felétől kezdve már folyamatosan dolgozott korszakának, saját nemzedékének nyelvtudomány-történeti áttekintésén. A mű 1980-ban jelent meg nyomtatásban A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta címen (Gondolat Kiadó, Budapest.). Ebben a nyelvész a 1945 utáni magyar nyelvtudomány fő irányait

és eredményeit tárja fel részletes könyvészeti adatolással. Ezt a munkáját a Tudományos Minősítő Bizottság Nyelvtudományi Szakbizottságának felkérésére kandidátusi értekezésént nyújtotta be és védte meg 1984. február 29-én.

11. Nyugdíjas évek a felsőoktatás szolgálatában. Temesi az 1979–80. tanév végén vonult nyugállományba a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvi tanszékének éléről. Az egyetemi szintű képzés fontosságát és annak lehetőségét – életében másodszor – felismerve tudatosan irányította tanszékét a bölcsészképzés lehetősége felé. Amikor Szépe György 1982-ben átvette az egyetemi magyar nyelvészeti tanszék vezetését, Temesi Mihályt visszahívta a tanszékre oktatni (Molnár Mária interjúja Szépe Györggyel. 2010. szeptember 24.). Megbízott előadóként főként magyar nyelvjárástani és nyelvtörténeti témájú előadásokat tartott, illetve nyelvemlékolvasó szemináriumokat vezetett, de tulajdonképpen egyéb más részdiszciplínát is tanított. Doktorandusz hallgatója is volt. Ezenkívül bekapcsolódott a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karán megindult egységes tanárképzési kísérlet előkészítésébe is.

1985-ben a címzetes egyetemi tanári cím odaítélését egy előkészítő bizottság – Szépe György, egyetemi tanár, Imre Samu, egyetemi tanár, akadémikus, Fülei-Szántó Endre, egyetemi tanár – előterjesztésére a kari és az egyetemi tanács támogatta, így Temesi címzetes egyetemi tanárként vett részt a Janus Pannonius Tudományegyetem Magyar Nyelvi és Kommunikációs Intézetének, valamint Tanárképző Karának munkájában.

Munkabírásiának teljében érte a halál: 1988. szeptember 29-én éppen az egyetemről ért haza otthonába, ahol szívinfarktus érte és meghalt (Tomanóczy Jolán közlése).

12. Életművének jellegzetessége. Részben személyiségének jellegéből, részben pedagógus voltából következett, hogy egész életművét végigkísérte a szintézisre törekvés (vö. BÁNRÉTI ZOLTÁN – KOVÁCS LÁSZLÓ, Temesi Mihály, a nyelvész és pedagógus. Nyelvtudományi Közlemények 76 [1979]: 181–184). Igyekezett mindenben a lényegyet megragadni és láttatni. Megmutatkozik ez egyfelől az egyes összegző munkáiban: a fentiekben említett nyelvtudomány-történeti áttekintés, vagy az anyanyelvoktatás reformmunkálatainak összegzése, de az ormánsági nyelvtana is ide sorolható. Ugyanakkor a nyelvészeti köztudatban jelen lévő, mégis újszerűen megközelített összefoglaló gondolataiban, definícióiban is tetten érhető. Ilyen például a nyelvnek az általa adott meghatározása, amely a főiskolai jegyzeteiben olvasható, vagyis amelyet elsősorban a leendő pedagógusok számára alkotott. Tanítványai közül vannak, akik ma is kívülről idézik ezt a komplex, ma is elgondolkodtató definíciót (Molnár Mária interjúja Bánréti Zoltánnal. 2010. április 29.): „A nyelv a gondolkodás, a gondolatok kifejezésének-közlésének eszköze társadalmi érvényű objektív valóság, össznépi jellegű és szerepű elemek, jelek jelkapcsolatok és szerkezetes egységek artikulált emberi hangokkal megvalósuló rendszerhálózata. E nyelvi rendszer tagolt egész, strukturált, illetve struktúrával rendelkező viszonyhordozó valóság, amelynek objektivitását, állandóságát, állapotszerűségét a társadalmi tudat sajátos szerkezete biztosítja, egyúttal ez teremti meg az egymás mellett élő törvényszerű árnyalati eltérések útján a nyelvvalakulás, a változás, a fejlődés lehetőségét is” (TEMESI MIHÁLY, Az általános nyelvészet főbb kérdései. Segédlet magyar szakos levelező hallgatók számára. Távkutatás-módszertani Kabinet, Pécs-Budapest, 1977. 34; Uő. A leíró magyar nyelvtan alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 13).

Iránymutató az, ahogy az anyanyelvi nevelés megújítása kapcsán írt összegző tanulmányban jellemzi az oktatásbeli nyelvi tudatosítás szakaszát, megfontolásra késztetve a mai (anyanyelv)oktatással foglalkozó szakembereket is: „A tudatosítás ugyanis nem tekinthető egyszerűen nyelvtanoktatási feladatnak, mégpedig nem azért, mert a mai iskolai gyakorlatban nem nagyon kényesek az oktatott grammatika tudományos értéke tekintetében, hanem mert a grammatika önmagában sohasem tudta és tudja ellátni a tudatosítás feladatát. Ha viszont a nyelv metalingvisztikai közlési funkcióját tudatosítjuk a tanulóknban, ez magába foglalja a nyelvi teljesítmény értékelését és az önértékelést is” (SZÉPE GYÖRGY – TEMESI MIHÁLY, Zárótanulmány az OTTKT 6. sz. főirány 2.1.1.1. „Nyelvi kommunikációs nevelés: Az anyanyelvi nevelés fejlesztése” című témáról. Kézirat, Pécs, 1980. 27).

13. Összegzés. Temesi Mihály egy nehéz, politikailag is igen változatos időszakban oktatott-nevelt, alkotott és állt ki mindenkor a tudományosság mellett. Az, hogy mindvégig megmaradhatott vezető állásban, szakmai rátermettségének és humánus emberi magatartásának köszönhető.

Az akkori rendszer is elismerte szaktudását: 1955. január 8-án főiskolai tanári munkája elismeréséül a Munka Érdemérem kormánykitüntetés; 1963-ban a pedagógusnap alkalmával az általános iskolai tanárképzésben teljesített munkája elismeréséül az Oktatásügy Kiváló Dolgozója minisztériumi elismerést; 1973 októberében az általános iskolai tanárképzésben végzett negyedszázados tevékenységéért a Munka Érdemrend ezüst fokozatát, majd 1980-ban a pedagógusnap alkalmával a Munka Érdemrend arany fokozata kormánykitüntetés kapt.

Temesi Mihály a Pécsi Tudományegyetem egyik legidősebb és legtekintélyesebb oktatója volt, aki életének több mint öt évtizedén keresztül állt kapcsolatban a pécsi felsőoktatással – sőt ezen idő túlnyomó részében eredményes oktatói és kutatói tevékenységet fejtett ki. Érdemei közé tartozik, hogy főiskolai elfoglaltságai mellett folyamatosan képezte magát, lépést tartva a korabeli magyar és nemzetközi nyelvtudomány haladásával. Így vált képessé arra a v i d é k i n y e l v t a n t a n á r, hogy a pécsi magyar nyelvi tanszéket bekapcsolhassa az országos nyelvészet vérkeringésébe. Az 1923-ban megkezdett magyar szakos bölcsészképzés folyamatosságának képviselője volt; metaforáival élve: híd két egyetem között. Az új nyelvtudományi irányzatokra és módszerekre való rendkívüli érzékenysége szinte hagyományt teremtett, amelyet a későbbi pécsi egyetemi Magyar Nyelvészeti Tanszék mind a mai napig folytat.

MOLNÁR MÁRIA
Pécsi Tudományegyetem

Antal László a szófajok kontinuumáról

Az alábbiakban a huszonegy éve elhunyt Antal László (1930–1993) egy érdekes megfigyelésére emlékezem. ANTAL az amerikai deskriptív, disztribucionalista nyelvészek elemző módszereinek bevetésével, az igék, igenevek és deverbális főnevek közötti kontinuum felismerésével kísértetiesen hasonló eredményre jutott, mint az amerikai JOHN ROBERT (HAJ) ROSS, aki már a transzformációs nyelvészet mesterének számít. Antal munkásságát újabban méltatta KENESEI ISTVÁN (2006) meg BOTTYÁN GERGELY (2011), s a 20. század

második fele magyar nyelvészetét személyes visszaemlékezésekkel bemutató kötetben a négy legtöbbet emlegetett mester közé került, akinek elsősorban „csontvárys valószínűtlenséggel suhanó” előadásai kaptak emléket (KONTRA–BAKRÓ–NAGY szerk. 2009; a frappáns jellemzés SZENDE TAMÁS visszaemlékezéséből való: 184). Az általa szerkesztett, ELTE egyetemi jegyzetként kiadott Modern nyelvészeti szöveggyűjtemény (6 kötet, 1981–1986) a világon egyedülálló módon a 20. század szinte valamennyi jelentős nyelvészeti irányzatáról átfogó képet adó, monumentális fordításgyűjtemény. Az összesen 11 kötet annak idején pár száz példányban jelent meg.

A szófajok a nyelvészetben diszkrét kategóriáknak számítottak, ám az 1970-es években ROSS és ANTAL elemzései révén, a „főnévség” és „igeség” fogalmának bevezetésével a szófajok közötti kontinuum, átjárhatóság vált világossá. Analógia, hogy a szótagstruktúrában elfoglalt egészen különböző szerepük, pozíciójuk, értékeik miatt külön kezelt magánhangzók és mássalhangzók közötti határt egybemosó Jespersen-féle hangzóssági skála az 1970-es évek elejétől bukkant fel sorozatosan a kor vezető fonológusainál, s e tünetmény újbóli felfedezői az úgynevezett természetes generatív fonológia képviselői (THEO VENNEMANN, JOAN B. HOOPER) voltak (DURAND–SIPTÁR 1997). OTTO JESPERSEN dán nyelvész találmánya tehát a 19. század végén az a hangzóssági (vagy zengősségi) skála, amelynek egyik végén a legtipikusabb magánhangzók, másik végén a legtipikusabb mássalhangzók állnak. Hasonló módon nincs éles határ a képzők és inflexiók toldalékok (úgynevezett jelek és ragok), a tulajdonnevek és köznevek között, végső soron pedig a szófajok besorolását is lehet fokozati kérdésként kezelni. A korabeli zenéből analógia a nem temperált hangrendszerekkel való kísérletezés, ugyancsak az 1970-es évektől kezdődően némi új lendületet véve, felhasználva távoli zenék anyagát is.

Az 1970-es évektől ELEANOR ROSCH által kezdeményezett prototípus-szemantika a nyelvészetben a kognitív nyelvtan alapjául szolgált (TAYLOR 1995; KICSÍ 2007: 11–18), s a kognitív nyelvészet egy korai alapvetésében a „fuzziness” (bolyhosság, életlenség) és „gradience” (lépcsőzetesség) legjobb példájának a grammatikában J. R. ROSS szófaj-hierarchiája, főnévségi kritériumai (TAYLOR 1995: 188–190), a fonológiában a hangzóssági skála számított (TAYLOR 1995: 230–234). A grammatikai kategóriák fokozatosságát, lépcsőzetességét annak idején DWIGHT BOLINGER hangsúlyozta, megalkotva a *gradience* szót (1961). A magyar morfológia leírásakor újabban is a toldalékrendszerezésnél bináris oppozíciókat használnak, a ragozás és a szóképzés kontinuumát élénken hangsúlyozva (KENESEI 2000; KIEFER szerk. 2000. további tanulmányai), ám a szófajok kontinuum, hierarchiája Antal úttörő cikkei óta kevés figyelmet kapott. A magyar nyelvészeti hagyományban a képző, a jel és a rag fokozatot képviselnek, s a jel az, amely szófajváltást nem okoz, sőt egyenesen szófajkötő szerepe van.

A szófajokat, szóosztályokat a deskriptív nyelvészetben közös morfológiai és szintaktikai tulajdonságaik alapján disztribúciós elemzéssel igyekeztek felállítani, ráadásul úgy, hogy az osztály minél homogénebb legyen. Az elemző módszerek finomodásával, az elemzések értékelésével nyilvánvaló vált, hogy a szófajokon belül nyerhető alosztályoknak nagy lehet a jelentősége (HOLODOVICS 1960/1983). A generatív nyelvészet térhódításával, az 1960-as évektől a szók transzformációs tulajdonságait, hajlamait is figyelembe vették a szófaji csoportosításnál. A szófajelméletben élenjáró PAUL SCHACHTER egykori észrevétele szerint (idézte utóbb HAGÉGE 1976: 93; ANTAL 1979a: 212) az 1960-as évek második felének legjelentősebb amerikai generatív nyelvészeinek meglehetősen ellent-

mondó nézetei voltak bizonyos alapvető kérdésekben, s erre kirívó példának mutatkoztak a mélyszerkezetben megjelenő szófajok. GEORGE LAKOFF szerint a melléznevek a mély struktúrában igék, JOHN ROBERT ROSS szerint a melléznevek a mélyszerkezetben főnévi csoportok (nominális szintagmák), EMMON BACH szerint a főnevek a mély struktúrában főnévi csoportok. Mindenesetre a transzformációs elemzések iskolapéldái sem voltak kelően igényesek se a hagyományos nyelvéírás, se a disztribúciós elemzés szempontjából.

J. R. (HAJ) ROSS később az úgynevezett generatív szemantika keretében egy nem-diszkrét, „fuzzy” nyelvtant kimunkálva, az 1970-es évek elejétől arra igyekezett rámutatni, hogy bizonyos grammatikai kategóriák nem éles határok mentén, hanem egy bizonyos kontinuum valamely pontján helyezkednek el, s e jelenséget *squish*-nek nevezte el, fő illusztrációnak pedig a főnévség fogalmának elemzését választotta. Ezekkel a transzformációs elemzésekkel végső soron A. A. HOLODOVICSnak még a disztribúciós elemzések korában megfogalmazott, szófajokon belüli, esetenként rajtuk átívelő alosztályok elkülönítését megkísérítő programját (1960/1983) valósította meg. ROSS az akkortájt elszaporodó transzformációk kivételesen alapos és részletes igénybevételével kétféle implikációs hierarchiát állított fel: egyet a főnevek és igék között (1972, 1973), később egy következőt a főnevek alosztályain belül (1981).

Az 1960-as évektől a generatív nyelvészetben transzformációkként számon tartott jelenségeket az újabb irányzatok (kognitív nyelvészet, s különösen konstrukciós nyelvészet) gyakran konstrukciókként fogalmazzák át. Utóbb a végtelenségig hajszolt transzformációs elemzésektől valamelyest megcsömörölve, „a trafózásba belefásulva” éppen ROSS volt az, aki a nagy amerikai nyelvészek által forgalomba hozott transzformációknak nem kevesebb, mint 121 fajtáját sorolta fel, több típusba osztva (2010b). Az 1970-es évektől ROSS által kezdeményezett „fuzzy nyelvtan” az ugyanakkor a pszichológus ELEANOR ROSCH által előterjesztett prototípus-szemantikához hasonló elképzelés. A ROSS által az ekkor forgalomba hozott elemző eszközök kivételesen igényes felhasználásával kezdeményezett fokozatok, hierarchiák a prototípus-szemantikából kiinduló kognitív nyelvészetben váltak különösen fontossá, ám ezen paradigma kimunkálásában maga ROSS már nem vett részt.

ROSS (1972, 1973, utóbbi cikke újra megjelent: 2004) egy kontinuumot állított fel, amelynek neve *nouniness squish* (főnévszerűségi kontinuum), és ezen belül többé-kevésbé főnévszerűnek vagy főnevesnek („nouny”) minősíthető szóosztályokat elemzett.

Szerinte meghatározott sorrendben állnak a szófajok a főnév és ige között: ige – melléknévi igenév – melléknév – főnév (1972: 316, 2004: 351). A szófajok egy egyenlőszárú háromszögön ábrázolható cirkuláris rendszert alkotnak. A háromszög csúcsain a V (ige), A (melléknév) és N (főnév) szimbólumok állnak, s a cirkularitásnak meghatározott sorrendje van: $V > A > N$, $A > N > V$, $N > V > A$ (1972: 316), ami nyilvánvalóan a szófajváltó konverzió (zéró deriváció, morfológiai jelöltség nélküli szófajváltás) során érhető tetten legkönnyebben. Hozzá lehet tenni, hogy diakrón elemzésekkel rotáció érvényesülését lehet így kimutatni. ROSS annak idején a főnévi csoportok transzformációk révén felállított hierarchiájával arra hívta fel a figyelmet – a korabeli generatív feltételezésekkel szemben –, hogy a szintaktikai szabályok érzékenyek a frázisjelölők jelentésére.

ROSS egy másik cikkében olyan egyszerű angol főnevek, mint *toe* ’lábuji’, *breath* ’lélegzet’, *way* ’út’ és *time* ’idő’ viselkedésének példájával mutatott rá, hogy a tipikus, rendes, normális főnevek grammatikai folyamatoknak széles skáláján mennek át, míg a kevésbé főnévszerű főnevek nem mutatják mindazokat a tulajdonságokat, amelyek a főnevekre

általában jellemzőek. Például a *to stub one's toe* 'megüti a lábujját', *to hold one's breath* 'visszatartja a lélegzetét', *to lose one's way* 'utat téveszt', *to take one's time* 'elveszi az idejét' kifejezések látszólag hasonló struktúrát mutatnak, ám a kifejezésekben a tárgyat jelölő szók a fenti sorrendben a legfőnévszerűbbtől (sőt tulajdonképpen legfőnevebbtől) a legkevésbé főnévszerűig (legkevésbé főnévig) tartanak. A transzformációs elemzés azt mutatta ki, hogy a *toe* főnévszerűbb („nounier”), mint a *breath*, amelyik főnévszerűbb, mint a *way*, amely még mindig főnévszerűbb, mint a *time* (1981).

ROSS idevágó munkássága a nyelvészet fő csapásirányaitól az 1970-es években nem állt ugyan messze, ám nézeteinek felelevenítésére csak ritkán tesznek kísérletet (például SADOCK 2006). További hasonlóság ROSS és ANTAL között, hogy érdeklődésük a szófajok kontinuumán a határozószók, a mondatrészek között a határozók irányába fordult (ROSS 1984, 2010a; ANTAL 1985).

SZENDE TAMÁS azt is említette, hogy a „misztikus strukturalizmust” képviselő ANTAL előadásain a *stanecli* szót választotta legegyszerűbb példának a névszóragozás bemutatására (KONTRA–BAKRÓ–NAGY szerk. 2009: 184). A *stanecli* szót denotációs tulajdonságainak köszönhető viselkedése emeli a jó főnevek közé, hiszen sok kifogás merülhet fel az ellen, hogy éppen a jó főnév mintapéldánya legyen: vegyes hangrendű jövevényszó, talán még mindig idegen szó, asszociációval azonnal előhívja a vele sok tulajdonságban egyező *stampedli* szót, erőteljes variánsa van (*stanicli*).

KENESEI ISTVÁN kritikusan értékelte ANTAL LÁSZLÓnak az infinitívusz (főnévi igenév) mondatbeli szerepére vonatkozó elképzeléseit (2006: 338–343; ANTALnál például 1961: 274–276, 1977: 122–124). Antal a *-ni* szuffixumot infinitívusznak nevezte, s nála már az *-ás/-és* képzővel ellátott forma számított főnévi igenévnek (1977: 123), s minden bizonnyal az ő elemzése is közelebb vitte ahhoz a minősítéshez, mely szerint az igenevek affixumai nem képzők, hanem ragok, így a *-ni* is rag, ami személyraggal tovább ragozható (KENESEI 2000: 127–128). Az *-ás/-és* azonban nem lett elfogadva az infinitívusz képzőjének, hanem mindössze elsősorban 'komplex esemény' jelentésű, igékből főnevek előállítására szolgáló, produktív képző maradt (LACZKÓ 2000a: 313–316). Érdekes módon már BOLINGER is megemlítette, hogy a tipikus angol főneveket az egyes és többes számban való használat jellemzi, míg az *-ing* szuffixumos infinitívuszok kevésbé jellegzetes főnevek (1961: 21).

Különösen jelentős ANTALnak egy későbbi, leíró mondatnani tanulmánya, amelynek összegezésekor megállapította, hogy „az igékből képzett különféle elemek (igenevek, illetve deverbális névszók) megőriznek valamit az igeségükből”, s az „igeség sorrendjét az erősebbektől a gyengébbek felé haladva” így állapította meg: verbum finitum (személyragos ige) – melléknévi igenév – határozói igenév – deverbális (igékből képzett) névszó (1979b: 72, 1985: 118). A deverbális névszók közül ANTAL az első helyre az *-ás/-és* képzőket tette, „amelyek valójában az igazi főnévi igenevek” (1985: 118; kissé enyhébb megfogalmazásban 1979b: 72). Mindenesetre ANTAL itt is alaposan átértékelte a toldalékok rendszerét. Korábbi, már szigorú disztribúciós elemzéssel elért nevezetes eredménye szerint a *-stul/-stül* nem esetrag, hanem határozószó-képző. (Ezt tudniillik az ő fellépéséig comitativusnak vagy sociativusnak címkézve ragként tartották számon.)

A melléznevek a főnevek és igék között helyezkednek el. A melléknévi és főnévi kettős szófajúság jellemez népeveket, színveket, egyes minőséget és állapotot jelölő szókat (*szegény, gazdag, öreg, fiatal, özvegy, árva, mostoha*). Az anyagnevek a főnevek és melléznevek között állnak, szófajaikon mintegy átívelve, talán legszerencsésebben

a nem megszámlálhatót jelölő főnevek közé sorolhatók. Szemantikai meghatározása szerint a tipikus anyagnév olyan tárgyat jelentő főnév, amely denotátumának legkisebb részét is úgy nevezzük, mint az egészet. A többi, rendes melléknévvel szemben nem fokozhatók, melléknévként kerülnek a többes számot, főnévként előszeretettel jelölnek fajtát és adagot. A fémnevek poliszémia révén jelölhetnek pénzeket (*arany*, *ezüst*, de a *vas* is az *egy vasa sincs* kifejezésben), sportbeli helyezéseket (*arany*, *ezüst*, *bronz*, megvalósítva a fémnév és számnév harcát). Az *arany* szó külön hajlama pedig, hogy számnevekkel is rivalizál, így az *első* sorszámnévvel. Az *arany* szó további mellékjelentése 'ötven', pontosabban 'ötven év után ünnepelt', mégpedig az *aranylakodalom* 'a házasság 50. évfordulója', az *aranymise* 'a pappá szentelés 50. évfordulója', az *aranydiploma* 'az egyetemi diploma megszerzésének 50. évfordulója' szókban. Az anyagnevek konverzióiok során melléknévvé, köznévi főnévvé, sőt tovább nemesülve tulajdonnévi főnévvé válhatnak, s ez utóbbi folyamatnál azonban a kötőhangzó viselkedése esetenként rendellenes. Klasszikus példa: tárgyesetben az anyagnév *aranyat*, a tulajdonnév *Aranyt*, az anyagnév *rezet*, a tulajdonnév *Rézt*. Egy megszólításból és két felszólításból áll, s az *arany* szó háromféle használatát illusztrálja a következő mondat: *Aranyom, számold meg az aranyam és olvasd fel az Aranyom*. (Az *Arany* tulajdonnévként elsősorban, alapértelmezésben Arany Jánosra szokott vonatkozni, s még több mellékjelentéssel: 'Arany János valamely könyvének példánya', 'valamely személy kedvelt idézete Arany Jánostól' stb.).

Mivel a konverzió elhanyagolt téma volt a magyar nyelvészetben, újabb tárgyalásai szélsőséges módon, finomnak szánt elemzéssel a melléknévi ige- és melléknévi viselkedését is konverciónak tulajdonítják, olyan példákra hivatkozva, mint *idegesítő*, *fárasztó*, *szórakoztató*, *bosszantó* stb. (KIEFER–LADÁNYI 2000: 137; LACZKÓ 2000a: 400, 2000b: 437). Még kevésbé szerencsés konverciónak tekinteni a tranzitív igeiből képzett határozói ige- nevek cselekvő és szenvedő jelentését, a passzív formát aktív igtől vezetve le, mint az *X virágot letépve tört be a kertbe* és *X a kertbe törve a virágot letépve találta* pár esetében (teszi ezt LACZKÓ 2000b: 444–445). Végso soron a poliszemiát, különösen a szabályos poliszemiát mutató szók részjelentésenként eltérő változatait is lehet konverzió eredményének tekinteni, s LACZKÓ TIBOR így tett az *-ás/-és* képzős, igeiből képzett főnevek 'esemény' és 'eredmény' párokat mutató tagjaival, például a nyomdásziparból *szedés*, *nyomtatás* (LACZKÓ 2000a: 314). Mindenesetre az újabb magyar morfológiai vizsgálódásoknál az ige- névképzők ragoknak minősítése oda vezetett, hogy a melléknévi ige- neveket is esetenként konverzió révén melléknévvé vált képződményeknek tekintették (KIEFER szerk. 2000).

ANTAL LÁSZLÓnak a szinkroniához mereven ragaszkodó, a diakroniának jótányit sem engedő szellemiségétől szörnyű eltérés rávilágítani a *-ni* rag (egykor képző) eredetére, a tipológiai párhuzamok említésétől azonban aligha idegenkedne. A magyar nyelvészetben legalább száz éve időről időre előkerül, hogy a *-ni* szuffixum esetében az igei és névszói jelentés közös szemantikai tartalommal fejezhető ki. Nyelvünk szerkezetének megfelelően az igei és névszói szuffixumokat a nyelvtannak egészen más részén szokás tárgyalni – tehát revelációnak számíthat egy igei és egy névszói toldalék azonosságára, vagy legalábbis azonos eredetére rámutatni. A magyar *-ni* szuffixumnak két, látszólag össze nem függő előfordulásával számolhatunk: egyrészt az infinitívusz (főnévi igenév) képzője (tulajdonképpen itt is említhetnénk ragot, KENESEI 2000: 127), illetve másrészt a datívusz ragja, latívuszi irányrag, mégpedig az úgynevezett családi helyhatározóknál, azaz „családi allatívusz”.

Azt a felismerést, hogy ez a két rag ugyanarra az etimológiára vezethető vissza (bizonyos értelemben „azonos”) SZABÓ DEZSŐ saját eredményeként tartotta számon (SZABÓ 1904, vö. /1982. 1: 629). Nem okvetlen ezen felismerés élményének köszönhető, hogy SZABÓ DEZSŐ állítólag a vogul morfológiára vonatkozó céduláit még az Eötvös Kollégiumban elégette. A kétféle toldalék közös eredetét vallotta az 1930-as évektől MÉSZÖLY GEDEON is. Potenciális harmadik esetként felvetődött, hogy ugyanennek a formának változata a *-nyi* mértékhatóározói szuffixum. MÉSZÖLY GEDEON arra mutatott rá, hogy a *-nyi* mértéket kifejező melléknévképző és a családi helyhatározók között előforduló latívuszi *-ni* azonos eredetű (1956: 141–144), s ugyancsak azonos eredetű velük az infinitívusz *-ni* képzője (1956: 182–183). KÁLMÁN BÉLA mindezek kiegészítéséül a Heves megyei Ivád községből idézte a mozgást jelentő *elmegy* igével használt *kukaricaszárnnyi* ’kukoricaszárért’ adatot (1952). A történeti mondatban idevágó megállapításai szerint a főnévi igenév „eredetileg irányhatározó, árnyalati funkciói szerint vég- és célhatározó. A *-ni* végződés *-n* eleme névszóképző, az *-i* pedig határozórag. Az alapjelentés tehát a mozgást jelentő igék mellett érvényesül: *vadászni megyek*” (HADROVICS 1992: 363).

A nyelvi univerzálisok kutatóinak (STANLEY STAROSTA, MORAVCSIK EDITH) az 1970-es évekre tűnt fel, hogy a datívusz és az infinitívusz a világ nyelveiben milyen gyakran egybeesik (HAJDÚ 1973–1974: 49): magyar *-ni* (*Jánosni – aludni*), angol *to* (*I gave the book to John – I wanted to leave*), német *zu* (*zu Hause – zu tun*), héber *le* (*lexeder* ’szobába’ – *ledaber* ’beszélni’), szuahéli *ku-/kw-* (*kwangu* ’hozzám’, *kozimu* ’holtaknak’ – *kwenda* ’mennni’, *kuimba* ’énekelni’).

A szófajok először expliciten HOLODOVICS (1960/1983) által megfogalmazott alosztályainak jelentőségét jelzik a magyarban a családi helyhatározók, a *-né* és az *-ék* szuffixumok, amelyek elsősorban személynevekhez, továbbá személyt jelölő köznevekhez (különösen foglalkozás- és rokonságnevekhez) járulnak, áttörve a köznevek és tulajdonnevek határát. A *-né* képző jelentése ‘a név által jelölt személy felesége’, ez a feleségnév vagy asszonynévképző, s elsősorban foglalkozást jelentő köznevekhez (*bíróné, boltosné, mérnökne, de például sógorné, szomszédné* is) vagy személynevekhez (*Kissné, Kiss Lajosné*) járul. A *-né* és *-ék* szuffixumok érdekes tulajdonsága, hogy őrzik a bázis hangrendjét (*péknétől, Balogéknak*), s ugyanez jellemző az infinitívuszt jelölő *-ni* toldaléokra is (*mennie, maradnia*).

Hivatkozott irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ 1961. Gondolatok a magyar ígéről. *Magyar Nyelv* 57: 273–279.
- ANTAL LÁSZLÓ 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé*. Magvető Kiadó, Budapest.
- ANTAL LÁSZLÓ 1979a. Herbert Pilch: *Empirical Linguistics*. München: A. Francke 1976. [Ismeretetés.] *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 211–215.
- ANTAL LÁSZLÓ 1979b. A szintaktikai viszonyok egy lehetséges hierarchiája. *Magyar Nyelv* 75: 69–72.
- ANTAL LÁSZLÓ 1985. *A hatodik mondatrészt*. Magvető Kiadó, Budapest.
- ANTAL LÁSZLÓ szerk. 1981–1986. *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény* 1–6. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BOLINGER, DWIGHT L. 1961. *Generality, Gradience and the All-or-None*. Mouton and Co., ‘s-Gravenhage.

- BOTTYÁN GERGELY 2011. Antal László és a mai magyar nyelvtudomány. In: HORVÁTH LÁSZLÓ et al. szerk., *Lustrum. Ménesi út 11–13. Solemnia aedificii a D. MCMXI inaugurati*. Typotex – Eötvös Collegium, Budapest. 643–647.
- DURAND, JACQUES – SIPTÁR PÉTER 1997. *Bevezetés a fonológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAGÈGE, CLAUDE 1976. *La Grammaire générative. Réflexions critiques*. Presses Universitaires de France, Paris.
- HAJDÚ PÉTER 1973–1974. Gerundium és translativus a déli-szamojédban. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 49–53.
- HOLODOVICS, A. A. 1983. A szavak alosztályainak egy elmélete (1960). In: DEZSŐ LÁSZLÓ – JU. SZ. MASZLOV szerk., *Orosz és szovjet általános nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Budapest. 294–309.
- KÁLMÁN BÉLA 1952. Adalék a -ni igenévképző eredetéhez. *Magyar Nyelv* 48: 118.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: KIEFER szerk. 2000: 75–136.
- KENESEI ISTVÁN 2006. Antal László igazgyöngyei és hamis ékszerei. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk., *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Kiadó, Budapest. 337–351.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2007. *Szószemantika*. Tinta Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC szerk. 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. A szóképzés. In: KIEFER szerk. 2000: 137–164.
- KONTRA MIKLÓS – BAKRÓ-NAGY MARIANNE szerk. 2009. *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben 2*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged.
- LACZKÓ TIBOR 2000a. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: KIEFER szerk. 2000: 293–407.
- LACZKÓ TIBOR 2000b. A melléknévi és határozói igenévképzők. In: KIEFER szerk. 2000: 409–452.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ROSS, JOHN ROBERT 1972. The category squish: Endstation Hauptwort. In: PAUL M. PERANTEAU et al. eds., *Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society – University of Chicago, Chicago. 316–328.
- ROSS, JOHN ROBERT 1973. Nouniness. In: OSAMU FUJIMURA ed., *Three Dimensions of Linguistic Theory*. The Tokyo English Corporation, Tokyo. 137–258.
- ROSS, JOHN ROBERT 1981. *Nominal Decay*. Kézirat. Department of Linguistics, MIT.
- ROSS, JOHN ROBERT 1984. Inner islands. In: CLAUDIA BRUGMAN – MONICA MACAULAY eds., *Proceedings of the Tenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. Berkeley Linguistic Society – University of California, Berkeley. 258–265.
- ROSS, JOHN ROBERT 2004. Nouniness. In: BAS AARTS et al., eds., *Fuzzy Grammar. A Reader*. Oxford University Press, Oxford, 2004. 351–422.
- ROSS, JOHN ROBERT 2010a. *The Adverbiality – Advancement Seesaw*. Kézirat. Linguistics and Technical Communication, University of North Texas, Denton.
- ROSS, JOHN ROBERT 2010b. *Transformations – A Longer List*. Kézirat. Department of Linguistics and Technical Communication, University of North Texas, Denton.
- SADOCK, JERROLD M. 2006. *Getting Squishy*. Kézirat. Northern Illinois University.
- SZABÓ DEZSŐ 1904. A vogol szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 36: 55–74, 217–234, 417–457.
- SZABÓ DEZSŐ/1982. *Életeim 1–2*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- TAYLOR, JOHN R. 1995. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Clarendon, Oxford.

SZEMLE

Matthew J. Gordon, Labov

A Guide for the Perplexed

Bloomsbury Publishing, London – New Delhi – New York – Sydney, 2013. xi + 252 lap

A Bloomsbury kiadónak van egy olyan könyvsorozata, amely világosan megírt, rövid és nem szakemberek számára is érthetően fogalmazott bevezetéseket tartalmaz többek közt olyan gondolkodók világába, mint például Adorno, Descartes, Derrida, Freud, Hegel, Habermas, Locke, Marx és Sartre. Korábban két nyelvészről jelent meg ilyen kötet: Chomskyról és Hallidayról. 2013-ban MATTHEW GORDON tollából megjelent a Labovról szóló könyv, ami nem csak „a tévelygő laikusok útmutatója” (a sorozatcím Maimonidész könyvére utal), de a nyelvészek, s közelebbről a szociolingvisták számára is hasznos útbaigazítás a társadalmilag reális nyelvészet (ang. *socially realistic linguistics*) kialakulásának és bő félévszázados fejlődésének megértéséhez.

A nyelvészek legtöbbször nyelvészeknek írják munkáikat, a laikusok ezeket nem értetik meg, ha csak el nem végeznek néhány nyelvészeti egyetemi kurzust. LABOV egy 2006-ban GORDONnak adott interjújában (*Journal of English Linguistics* 34: 332–351) elmondja, hogy az amerikai angol nyelvjárások iránt őszintén érdeklődő laikusoknak az *Atlas of North American English* (2006) haszontalan, mivel abban főleg akusztikai mérésekről, folyamatban levő magánhangzó-változásokról s hasonló, nem-nyelvészek számára értelmezhetetlen dolgokról esik szó. GORDON könyve segít ezt a kommunikációs szakadékot áthidalni, s ezzel azt is megkönnyíti, hogy LABOV jelentőségét a nyelvészet fejlődésében a laikusok is jobban megérthessék.

A könyv első fejezetének címe (*The challenges of Labov*, 1–20) arra utal, hogy az által, hogy a nyelvet hangsúlyosan társadalmi jelenségnek tekinti, LABOV a mai „főárambeli” nyelvtudományi gondolkodásnak és gyakorlatnak fontos kihívást jelent. Érdekesekek az önéletrajzi momentumok. LABOV 21 éves korában a Harvardon szerzett BA diplomát angoltól és filozófiából, de később 11 éven át vegyészként dolgozott egy ipari laboratóriumban. Ez megtanította a valóság tiszteletére: ha az általa tervezett festék valamiképp csődöt mondott az alkalmazáskor, csak saját magát okolhatta. Ennek az ipari múltnak fontos szerepe lett LABOV nyelvészeti gondolkodásában. 1961-ben beiratkozott a Columbia Egyetem nyelvészeti Master’s fokozatot adó kurzusaira, a diplomáját két év múlva kapta meg, s további egy év alatt, 1964-ben megszerezte a PhD fokozatot is. A nyelvészet pezsgett, forrongott a Columbián is ebben az időben, de LABOVnak föltűnt, hogy az, ahogy művelték, az általa jónak gondolt eljárásoktól nagyon eltért. A legtöbb nyelvész introspekciós adatokkal dolgozott, megkérdezték saját maguktól, hogy „Mondok én ilyet?” (*Can I say this?*), majd pedig „És ilyet?” (*Can I say that?*). Úgy gondolta, meg kell újítania a nyelvészetet, oly módon, hogy a vizsgálódásokat a mindennapjaikat élő emberek valódi beszédére kell alapozni (lásd: *A Life of Learning: Six People I have Learned From*. [http://www.acls.org/publications/\[-\]audio/labov/default.aspx?id=4462](http://www.acls.org/publications/[-]audio/labov/default.aspx?id=4462)). Ez a fejezet röviden áttekinti a nyelv társadalmi vonat-

kozásainak kutatását BRUGMANN és OSTHOFFtól MEILLET-n, WHITNEYn, SCHUCHARDTON és SAPIRON át HYMESig és GUMPERZig. GORDON ugyanakkor megállapítja, hogy 1. LABOV nem találta fel (nem LABOV találta fel) a szociolingvisztikát, és 2. az, ahogy LABOV kutatja a nyelvet (a laboviánus szociolingvisztika), csupán egyik módja a nyelvészetben meglevő kutatási módoknak (16). A „variációs szociolingvisztika” (ang. *variationist sociolinguistics*, *variationism*) azon alapszik, hogy a variabilitás nem csupán normális velejárója minden élő nyelvnek, hanem fundamentális kelléke egy nyelv zavartalan működésének. A variabilitás nem kaotikus, hanem szabályszerű, azaz általában jelzi a beszélő csoportidentitását stb. LABOV kvantitatív módszerei lehetővé teszik e rendezett változatosság tanulmányozását minden valóságos beszélőközösségben – ez az, ami megkülönbözteti a laboviánus szociolingvisztikát más szociolingvisztikáktól és a „karosszék nyelvészettől” (18).

A 2. fejezet a LABOV előtti (szocio)lingvisztikát mutatja be röviden (Linguistics and sociolinguistics before Labov, 21–44). Szó esik a preskriptív és deskriptív szemléletről, a különféle szabályokról, a variabilitást kutatásra érdemtelennek ítélt szemléletről BLOOMFIELDtől CHOMSKYig, s végül 10 oldalt szentel a szerző a nyelvföldrajzi kutatásoknak és korlátaiknak.

A következő fejezet (How to establish a field as a graduate student, 45–75) LABOV MA disszertációját és PhD értekezését állítja a középpontba. A Martha's Vineyardról készített elemzés előtt a hangváltozásokat s más nyelvi változásokat kizárólag *l e j á t s z ó d á s u k u t á n* vizsgálták a nyelvészek, LABOV MA disszertációja megmutatta, hogy a folyamatban levő nyelvi változásokat is lehet elemezni. Ezen a Massachusetts partjaihoz közeli szigeten az /ai/ és /au/ diftongusok változását (centralizációját: [ai] > [əi], [au] > [əu]) vizsgálta LABOV, 69 adatközlőtől kb. 3500 /ai/ realizációt és 1500 /au/ realizációt véve magnetofonra. Módszertani újításai lehetővé tették, hogy a mások számára kaotikusnak tűnő adatokban megmutassa a folyamatban levő változást egy nagyon komplex szociolingvisztikai helyzetben. Ez a vizsgálat legendássá vált a kvantitatív szociolingvisztikában, miként a következő is, a New York-i angol társadalmi rétegződését feltáró mű. A *Social Stratification of English in New York City* először 1966-ban jelent meg, s 2006-ban megjelent egy 2. kiadása is, amiben LABOV időnként kommentárokat fűz a 40 évvel korábbi szöveg egyes részeihez, s össze is foglalja a 40 év jelentős kutatási eredményeit. GORDON ezekre a visszatekintésekre is utal, idézi is őket, ha szükséges, például a *change from above* (felismert változás) és a *change from below* (észrevétlen változás) terminusokat maga LABOV is félreérthetőnek tartja. GORDON elmagyarázza, hogy az *above* és a *below* egy-egy nyelvi alakzat társadalmilag szembeötlő jellegére (ang. *social salience*) utal. A *change from above* tipikusan olyan változás, amikor egy „standard” vagy „helyes” változatot kezdenek használni a beszélőközösség tagjai, ilyen például az [r] terjedése New York Cityben. Ugyanitt az [æ] > [ɪ] változás az *ask*, *bag*, *dance*-féle szavakban *change from below* (67–68). A fejezet végén GORDON emlékezteti az olvasót arra, hogy LABOV egyetemi tanulmányai során nagyon világosan megfogalmazta, mivel akar hozzájárulni a nyelvtudomány fejlődéséhez. Az empirikus kutatás színvonalát kívánta jelentősen megemelni, s olyan nyelvészetet akart létrehozni, amely számot ad arról, hogy az emberek valójában hogyan beszélnek. Két disszertációja mérföldkő volt ezen az úton, de vajon meg tudta-e változtatni, fel tudta-e váltani az uralkodó paradigmát? Ez nem sikerült – mondja GORDON –, még fél évszázad alatt sem, de kutatásainak döntő szerepe volt abban, hogy az alternatív paradigma rangjára emelkedjen a társasnyelvészet. Elültette a variációs szo-

ciolingvisztika magjait, sokan követik ma is, s azok a problémák, amikkel diákkorában küszködött, mára a szociolingvisztika kardinális tanai lettek, pl. ezek: 1. A nyelvi változást folyamatában meg lehet figyelni. 2. A stílusváltások rendezettek és értékes tanulságokkal szolgálnak a nyelv társadalmi rétegzettségének tanulmányozásában. 3. A nyelv egy beszélőközösség tulajdona s nem e közösség egyetlen tagjáé, teljes képet csak a közösség tanulmányozása során nyerhetünk. (73)

A 4. fejezetben (A variationist approach to language, 77–102) GORDON kézen fogja az olvasót, s elmagyarázza, mit kell érteni az olyan labovi tanokon, hogy 1. a variabilitás a nyelvi struktúra inherens része, 2. a társadalmilag reális nyelvészetnek a nyelv tanulmányozásában értékes szerepe van, s 3. a kvantitativ módszerek ott is megmutathatják a mintázatokat, ahol az ad hoc megfigyelésekkel csak káoszt látunk. Nagyon jó leírásait adja GORDON a változóknak és változószabályoknak, megmutatva, hogy a szociolingvisztikai változók nem felelnek meg egyértelműen a hagyományos nyelvészeti leírásban használt egységeknek (85), emlékeztet arra, hogy LABOV és DAVID SANKOFF eredetileg a változószabályokat produkciós szabályoknak szánták (88), s röviden felvillantja a változószabályok háttérbe szorulásának okait is (89). A beszélőközösség fontos szerepét azzal is illusztrálja, hogy nélküle nem tudnánk eldönteni, sok-e vagy kevés, ha egy New York-i a lehetséges esetek 16%-ában ejti az /r/-t; biztos, hogy nem tudnánk megállapítani, van-e nyelvi változás New Yorkban, s ha van, mely csoport jár az élén. A nyelv társadalmi kontextusban folytatott vizsgálatát ajánlja LABOV a saussure-i paradoxon megoldására: így új meglátásokhoz juthatunk az individuális dimenzió (parole) és a közösségi dimenzió (langue) vizsgálatában is (91). Ha egy nyelvész föladja a kategoricitás axiómáját, ha hajlandó elfogadni a nyelvi variabilitást, azzal a kérdéssel kell szembenéznie, hogy miként vizsgálja a változékonyságot. LABOV válasza a társadalmilag reális nyelvészet, egy olyan nyelvtudomány, ami azt kutatja, miként beszélnek az emberek. Nem a „Jó ez a mondat?” (*Could someone say X?*) a kérdés, hanem a „Van-e, aki ezt mondja?” (*Does anyone actually say X?*). Szó esik még az adatok teljes körű elemzésének követelményéről (ang. *accountability principle*), ami a hipotéziseket nem csak tesztelhetővé, de falszifikálhatóvá is teszi (96), és a statisztikai elemzésekről (Varbrul, regresszió elemzés stb.).

A következő fejezet (Speech styles and discourse, 103–131) megmutatja, miért fontos a rendezett változatosság (ang. *orderly heterogeneity*) vizsgálatához a szociolingvisztikai interjú (105–111); miként jutott LABOV arra a következtetésre, hogy egy nyelvi alakzat használata először különböző embercsoportok között tér el, s csak ez után válhat stílusjelölő különbséggé (118); kik s miért kritizálták LABOV audiomonitoros stílus koncepcióját (pl. azért, mert a *walking* [-in] realizációja/változata gyakran fesztelen stílust jelöl, nem nemstandard használatot) stb. E fejezet végét GORDON LABOVnak a diskurzus elemzésben elért úttörő eredményeinek szenteli (123–131).

A hatodik fejezetben (The “socio” of sociolinguistics, 133–159) a legfontosabb független változókról olvashatunk tömör és informatív áttekintéseket. A társadalmi osztályról (135–143) egyebek mellett azt, hogy LABOV kutatásai szerint az osztály komponensei között a foglalkozás a legerősebb tényező, ezt követi az iskolázottság, majd a lakóhely értéke. A foglalkozás a korai életszakaszban elsajátított változókkal korrelál a legerősebben, míg a később elsajátított változók használatát a beszélők tudatosabban manipulálják, s ebben az iskolázottságnak is nagyobb szerepe van. A Principles of Linguistic Change

2. kötetében (2001: 114) az utóbbira példa a New York-i /r/, az előbbire pedig a /dh/: *these* szemben a *dese*-zel. GORDON áttekint még olyan izgalmas kérdéseket, mint hogy mi tartja fenn a különböző osztályok különböző nyelvhasználatát, mi hajtja (működteti) a nyelvi változásokat, melyik osztályban kezdődnek az észrevétlenül változások, s milyen kritikákat kapott LABOV azért, mert az ő társadalomképe konszenzuson alapul, nem az osztályok konfliktusán. A társadalmi hálózatokról szóló rész (143–147) annak leszögezésével kezdődik, hogy az osztályok (munkások, középosztály stb.) hasznosak a szociolingvisztikai eredmények elemzésében, de nem magyarázzák meg őket. A magyarázatok a beszélők osztály hovatartozásának és társadalmi hálózatainak együttes vizsgálatától várhatók: például Harlemben a kibicek és a LABOVék vizsgálta fekete közösség centrumában elhelyezkedő beszélők ugyanabba az osztályba tartoznak, nyelvi különbségeiket eltérő társas kapcsolathálóik magyarázzák (147). A következő izgalmas kérdés a nem (Gender, 147–154): miben térnek el a nők a férfiaktól, s miért? LABOV „gender paradoxonnak” nevezi azt, hogy a nők a nyíltan előírt szociolingvisztikai normákat a férfiaknál jobban betartják, de kevésbé tartják be a rejtett normákat. GORDON ezt így fogalmazza át: a nők konzervatívak a standard vagy presztízs formák használatában, de újítók a nem-standard/presztízs formák használatában (152). LABOV gyakran megállapította, hogy bizonyos nyelvi változásokban a nők egy generációval a férfiak előtt járnak. Ennek okát nem abban véli megtalálni, hogy a nők hajlamosabbak az újításra, hanem inkább abban, hogy mivel a gyermeknevelésben ők a főszereplők, nekik van nagyobb lehetőségük arra, hogy átadják az általuk elsajátított új nyelvi változatokat. A fejezetet GORDON annak újbóli hangsúlyozásával zárja, hogy a korrelációk nem magyarázatok, nem adnak választ olyan kérdésre, hogy „Miért teszik ezt-és-azt a felső munkáosztálybeli nők?” A korai labovi módszertan eme hiányosságai vezettek később egy radikális megújításhoz, amit a könyv 9. fejezetében mutat be GORDON.

A hetedik fejezet (Labov as historical linguist, 161–190) a történeti nyelvészt mutatja be. BLOOMFIELD még kijelentette, hogy egy nyelvnek egy adott időben elvégzett legakkurátusabb fonetikai vizsgálata sem tudja megmutatni, hogy mely fonémák változnak éppen. A variációs szociolingvisztika viszont megoldja e problémát: LABOV szerint egy beszélő-közösség nyelvi változatosságának szisztematikus megfigyelésével meg lehet állapítani, milyen változások vannak épp folyamatban. Itt már a nyelvész a változásoknak nem a végpontjain elmélkedik, hanem a változási folyamatot vizsgálja. GORDON csupán két oldalt szentel WEINREICH–LABOV–HERZOG 1968-as alapvető tanulmányának, de a laikus olvasó ebből is jól tájékozódhat az új paradigma öt alapvető problémájáról: a nyelvi változások megszorításairól (ang. *constraints*), az átmenetekről (*transitions*), a beágyazottságról (*embedding*), az értékelésről (*evaluation*) és az aktuációs problémáról (*actuation*). Egy-egy változás „életciklusának” tárgyalását majd a társadalmi tényezőknek a terjedésben játszott szerepét követően GORDON rátér olyan nyelvi kérdésekre, hogy például egy hangváltozás a szavakban vagy a fonémákban játszódik-e le. Az újgrammatikusok szerint a változás fonetikailag fokozatosan, de lexikailag hirtelen játszódik le. LABOV kutatásai új megvilágításba helyezik az olyan kérdéseket, hogy mi mozgatja a változásokat. Philadelphiában az /æ/-nek bizonyos környezetekben zártabb változatai is hallhatók. Zöngétlen zárhangok előtt (pl. *bat*) az alapváltozatot használja mindenki, de nazálisok előtt (pl. *ban*) szinte kizárólag a zártabb variánst ejtik. Csakhogy a váltakozást nem csak fonológiai körülmények befolyásolják, ugyanis a záródás nem hallható /d/ végű szavakban, pl. *sad*, *fad*,

de három szó (*mad, bad, glad*) ez alól kivétel. Még homonimák is eltérhetnek: a *can* főnév (pl. *tin can*) magánhangzója zártabbá válik, de a segédige (pl. *we can*) magánhangzója nem. LABOV arra a következtetésre jut, hogy ezek a mintázatok lexikai diffúzióból származnak (178). A philadelphiai /æ/ zártabbá válása szerinte olyan változás, amikor egy hang az egyik osztályból (lax vowels) átkerül egy másikba (tense vowels). Ettől eltér például az /u/ elől képzettebbé válása, amikor a hang hosszú (tense) marad, csak a fonetikai tulajdonsága változik. LABOV hipotézise szerint egy alrendszer közötti változás (ang. *changes across subsystems*) lexikai diffúzióval terjed, de az alrendszeren belüli változások (*changes within a subsystem*), amilyenek egy fonéma artikulációjának fokozatos változásai, az újgrammatikusok által leírt módon terjednek (179). A hangváltozások problematikájának még számos részét tárgyalja GORDON, beleértve a Nagy Tavak környéki metropoliszokban (Buffalo, Cleveland, Detroit, Chicago, Milwaukee) zajló magánhangzó-rotációt is. Ennek első elemzését LABOV–YAEGER–STEINER 1972-ben végezte el, friss leírásai pedig LABOV–ASH–BOBERG *The Atlas of North American English: Phonology and Sound Change* című monumentális munkájában (2006) tanulmányozhatók. Ez az atlasz 762 adatközlő telefonos interjúból származó hangfelvételek akusztikus elemzéseit tartalmazza. Az egyik fontos eredmény a sok közül az, hogy – ellentétben a közvélekedéssel – az amerikai angol nem homogenizálódik, hanem divergens változások zajlanak benne (187).

Az utolsó előtti fejezetben (*African American English: Lessons learned, lessons taught*, 191–216) a társadalmilag elkötelezett nyelvészt mutatja be a szerző. Az 1960-as évek közepén Amerikában sok pszichológus úgy gondolta, hogy a nyelv struktúrájának ismerete, beleértve a nyelvtani szabályokat is, a logikus gondolkodás előfeltétele. Voltak, akik azt hirdették, hogy a kulturálisan hátrányos helyzetű gyermekek nem csak elmara-dottak a gondolkodásban, vannak köztük olyanok is, akik egyáltalán nem gondolkodnak. Ezt a tételt olyan nyelvi példákkal „igazolták”, hogy a standard egyszeri tagadás logikus (pl. *Nobody ever sat on the desk.* 'Soha senki nem ült az asztalra.'), de a többszörös tagadás (*Nobody never sat on the desk.*) illogikus. Ez volt a nevezetes deficit vagy különbség vita, hasonlatos ahhoz, ahogy mifelénk a suksükölők mentális képességeiről szoktak ma is megnyilvánulni a nem-suksükölők. Ezt a kesztyűt LABOV akkor vette föl, amikor munkatársaival a harlemi négerек angolját kezdte kutatni (1968). 1972-ben jelent meg *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular* című 412 oldalas könyve, ebben a néger angolbeli tagadásról 70 oldalas fejezet szól. A feketék nyelvi stigmatizálásának és társadalmi diszkriminációjának egyik bölcsője a közoktatás, nem véletlen hát, hogy LABOV nyelvész szakértő volt a híres 1977-es Ann Arbor-i perben, s az 1996-ban Kaliforniában kirobbant oaklandi „ebonics” botrányt követő szenátusi meghallgatásoknak is egyik felkért szakértője volt. Tény ugyanakkor – írja GORDON szomorúan (203) –, hogy az USA Szenátusát érdeklő kérdésekről LABOV 30 év kutatásainak tapasztalatával nyilatkozott, de valamiféle „hallgattassék meg a másik fél is” elv alapján meghallgattak két laikust is (egy fekete papot és egy rádiós műsorvezetőt), ami az egésznek olyan színt adott, mintha a szélenergia hasznosításáról rendezett kormányzati meghallgatáson meghallgattak volna olyasvalakit is, akinek hobbija a sárkányeregetés. A négerек kapcsán szólni kell arról is, hogy LABOV 40 éve kutatja az amerikaiak olvasási problémáit is, úgy véli, ha ebben az egyik legsúlyosabb amerikai társadalmi problémában a nyelvészek nem tudnak

segíteni, jobb, ha bezárják a boltot. Hogyan elemezte LABOV 1972-ben az olvasási problémának azt a fajtáját, amikor egy gyerek a *passed* szót, kiejtve: [pæst], *-ed* nélkül [pæs] ejtette? Felhívta a figyelmet, hogy az olvasási gondokkal küzdő gyermekek nem egyformák. Egyiküknek másmilyen homonimái vannak (pl. *passed* = *pass*), mint a tanárának. Őt nem kell kijavítani. Egy másik diáknak azonban hiányozhat „az *-ed* a múlt idő jelölője” fogalma, ezek a betűk számára csupán értelmetlen néma betűk lehetnek. Nyilvánvaló – mondja LABOV – hogy a helyes tanítási módszerhez a tanárnak tudnia kell, melyikfajta gyerekkel van dolga. Ha egy diák nem ejti következetesen ki az *-ed*-t magánhangzók előtt (pl. *passed over*), akkor valószínűbb, hogy a múlt idő fogalmával van problémája, eltérően attól, aki csak mássalhangzók előtt nem ejti a [t]-t vagy a [d]-t (205–206). A fekete angol az USA legjobban kutattott nyelvjárása. Izgalmas nyelvtörténeti viták is zajlanak körülötte, és éles társadalmopolitikai küzdelmek is kapcsolódnak hozzá. A társadalmilag elkötelezett nyelvészek számára meglepő lehetett, amit LABOV 2006-ban mondott a GORDON-interjújában: „Nem akarok beszélni egy Don Quijote-i harcra, hogy megváltoztassuk a tanárok és szülők attitűdjeit olyan dolgokban, amikben abszolút módon hisznek. Inkább a fekete angol tanulmányozásából szerzett tudásunkat kamatoztassuk az olvasástanítás megjavítására” (214). Ugyanakkor LABOV fekete tanítványainak, például JOHN BAUGH-nak és JOHN RICKFORD-nak fontos népszerűsítő könyvei is megjelennek, a legjobb kiadókánál. Angliában is van Don Quijote-féle harcos, PETER TRUDGILL, aki nemcsak egy „Friends of Norfolk Dialect” egyesület elnöke, de hetente publikál színvonalas és élvezetes népszerűsítő cikkeket az Eastern Daily Press című napilapban.

Az utolsó fejezetben (The revolution at 50, 217–237) GORDON összegzi az eddig elmondottakat s körbetekint a mai szociolingvisztikán. LABOV a nyelvészeti kutatásokat szilárd empirikus alapokra helyezte, és céljukul tűzte ki sokféle ember mindennapi beszédének kutatását. Ez a „forradalom” sikeres lett: minden kontinensen kutatók ezrei járnak ezen az úton. Évtizedek múltán is LABOV a kvantitatív szociolingvisztika vezéralakja – publikál, konferenciákon ad elő, tanít a University of Pennsylvanián (86 éves korában, 2013 őszi félévében ment nyugdíjba tanárként), folyóiratot szerkeszt (Language Variation and Change) és új, elektronikus folyóiratot indít (Journal of Linguistic Geography). A kvantitatív szociolingvisztika virágzik és fényes jövő előtt áll (218). Noha vannak, akik megkérdőjelezik LABOV egyik-másik elemzését, s léteznek nem-kvantitatív szociolingvisztikák is, abban mindannyian egyetértenek vele, hogy a nyelv társadalmi kontextusban létezik, és ennek a kontextusnak a figyelembe vétele lehetővé teszi, hogy jobban megértsük a nyelv működését. A nyelvi változások variacionista tanulmányozásában LABOV-nak óriási hatása van. Ő maga egy kis sziget nyelvét is vizsgálta (Martha’s Vineyard), nagy metropoliszokét is (New York City, Philadelphia), és az egész észak-amerikai kontinensét is (Atlas of North American English) – mindig azzal a céllal, hogy megállapítsa, milyen elvek alakítják a nyelvi változásokat. LABOV elemzéseit esetenként saját diákjai cáfolják vagy árnyalják, GORDON (aki nem az ő tanítványa volt) például a Nagy Tavak menti magánhangzó-rotációnak a LABOVétól eltérő kronológiáját valószínűsíti (222). A folyamatban levő hangváltozások vizsgálatának módszerei nagyot változtak az elmúlt évtizedekben: kezdetben sokáig fülhallás alapján kódolt adatokat elemeztek, ma viszont az eszközfontetika elemzések széles körben elterjedtek. A szociofonetika dinamikusán fejlődik, de nem ez

az egyetlen módszertani fejlemény. A történeti változások kutatásában hatalmas szerephez jutottak a korpuszok, például a Helsinki Egyetemen a 90-es években létrehozott Corpus of Early English Correspondence, amely 777, 1417 és 1681 között írt levelet tartalmaz (<http://www.helsinki.fi/varieng/index.html>). A nyelvi változatosság szubjektív dimenziójának fontosságát már WEINREICH–LABOV–HERZOG (1968) is hangsúlyozta, de a népi nyelvészet (ang. *folk linguistics*) csak DENNIS PRESTON munkái nyomán vált a kvantitatív kutatások fontos területévé. LABOV a Nagy Tavak körüli vizsgálataiban nemcsak a hangösszeolvadások perceptuális vonásait tanulmányozta, hanem az eltérő dialektusok beszélői közti félreértéseket is (pl. ha egy, a magánhangzó-rotációban részt vevő beszélő a *bus*-t ejti, egy másik dialektust beszélő azt *boss*-nak hallhatja). A *Principles of Linguistic Change* 3. kötetében (2010) számos ilyen kísérlet leírását olvashatjuk. A társas jelentés kérdéseiről szóló alfejezetben (*Variation and social meaning*, 229–234) arról van szó, hogy mit jelentenek a szociolingvisztikai változók, s hogyan tesznek szert a jelentésekre. PENELOPE ECKERT nevezetes tanulmányában a szociolingvisztika 3 hullámát rajzolta meg. Az elsőben (LABOV *survey*-iben s a hasonló munkákban) a változók a beszélők társadalmi helyét jelölték ki, de olyan kérdésre, hogy *Mi készíteti a nőket arra, hogy X-et tegyék?* nem lehetett válaszolni, mert „a nőknek” legalább annyi közös tulajdonságuk van, mint eltérő. Ha azonban a kutató mondjuk egy lakónegyedre fókuszál, kiderítheti, mely nyelvi alakzatoknak van helyi relevanciája – ezt hívja ECKERT a *második hullám*-nak (etnografikus vizsgálatoknak), ennek a hullámnak szép példái az ő detroiti középiskolások közt végzett elemzései. Az elmúlt 5–10 évben egy, a korábbiaktól lényegesen eltérő elképzelés kapott lábra, mely szerint a társas jelentést nem statikus kategóriák (nem, életkor stb.) hordozzák, hanem a társas interakciókban a beszélők hozzák létre. Ez az eckerti *harmadik hullám*, itt a hangsúly a beszélők aktív jelentésteremtő voltán van (ang. *speaker agency*), amiből következően az egyes beszélők nyelvhasználatán belüli variabilitás kutatása újból fellendült. GORDON megállapítja, hogy a 3 hullámban készített különféle kutatások jól kiegészítik egymást, „a kvantitatív szociolingvisták sátra nagyobb lett”, aminek örülhetünk, hisz nincs hiány a nyelvi variabilitás kutatni való kérdéseiben (234).

Végezetül (Concluding remarks, 234–236) GORDON így összegez: ma már sokan egyetértenek abban, hogy a nyelv társas/társadalmi jelenséggént való kutatása – nem csupán az elme nyelvi struktúráiként való vizsgálata – gyümölcsöző tevékenység. Az elmúlt évtizedekben a nyelvtudomány bizonyosan megváltozott, de még nem tartunk ott, hogy a *szociolingvisztika* elótagja redundáns lenne. A chomskyánus „elméleti nyelvészet” művelői a performancia vizsgálatát irrelevánsnak ítélik. Ugyanakkor számos részterületen az elméletek empirikus megalapozásának becsülete megnőtt, sőt: a chomskyánusok használtá intuíciós adatok kritikája is egyre erősebb. LABOV erőfeszítései az elmúlt fél évszázadban annyi eredményt bizonyosan hoztak, hogy ma már senki sem tagadja a nyelv társas/társadalmi vizsgálatának legitim voltát – s ez nem feltétlenül volt igaz a nyelvészek korábbi generációi esetében.

KONTRA MIKLÓS
Szegedi Tudományegyetem

Borbély Anna, Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben

Constructions and Discourse of Multilingualism in East-Central Europe 2. Sorozatszerkesztő:

BARTHA CSILLA. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2014. 333 lap

Örömmel vehetjük tudomásul, hogy a magyar kétnyelvűségi kutatások szakirodalmában egy újabb, színvonalas, kézikönyv jellegű monográfiával gazdagodott. BORBÉLY ANNA 2014-ben megjelent kötete a kétnyelvűség és a kétnyelvűség típusainak, valamint a nyelvcsere folyamatához kapcsolódó elméleti kérdéseket ismertetve, újabb empirikus kutatások alapján hat magyarországi nemzetiségi közösséget mutat be a nyelvválasztás, a nyelvtudás variabilitása szempontjából, és két külön fejezetben foglalkozik a méhkeréki román-magyar kétnyelvűek jelenlegi helyzetével és a nyelvcsere folyamatával.

A kétnyelvűség, mint ismert, igen komplex jelenség: kontaktusnyelvészeti, szocio-, pszicho- és neurolingvisztikai, szociológiai, szociálpszichológiai, oktatási, politikai és nyelvi jogi dimenziói vannak. A kétnyelvűségnek ez a sokféle vonatkozása a maga mélységében meg sem ragadható egyetlen kötetben. A szerző ennek tudatában hangsúlyozza a kötet első fejezetének bevezetőjében, hogy a kétnyelvűséget elsődlegesen a szociológiai és szociolingvisztikai vonatkozásaiban mutatja be az egyéni, a közösségi és a társadalmi kétnyelvűség szintjén. A kétnyelvűség elméleti kérdéseinek ismertetése jól használható és árnyalt összefoglalója a kétnyelvűség definícióinak és a definíciókkal összefüggő kritériumoknak. Így a szerző SKUTNABB-KANGAS 1997-es könyvére hivatkozva jelzi, hogy a kétnyelvűség meghatározásánál olyan szempontok merülnek fel, mint a *származás* (nyelv elsajátításának ideje és módja), az *azonosulás*, a *nyelvtudás foka* és a használt nyelvek *funkció*-i. Ez a sok szempontú, körütekintő megközelítése a kérdésnek az egyéni és a közösségi kétnyelvűség jelenségeinek leírásakor is megmutatkozik. Az egyéni és közösségi kétnyelvűségi típusok ismertetése annak a felismerésnek a jegyében történik, hogy a konkrét kétnyelvűségi helyzetek nem sablonosak, eltérő módon működnek, sajátos vonásai is vannak, és egy-egy adott kétnyelvűségi helyzet vizsgálójának az általános szabályszerűségek mellett éppen ezeket a specifikus jegyeket kell felismernie és leírnia, ahogy ezt BORBÉLY ANNA is teszi a különböző kétnyelvűségi helyzetek bemutatásakor a kötet további részeiben.

A közösségi kétnyelvűség jellemzőit ismertetve, a szerző hangsúlyozza: az egyik legfontosabb kérdés annak tisztázása, hogy az adott kétnyelvűségi helyzet *stabil* vagy *instabil* (*átmeneti*) jelenségnek tekinthető-e. Az instabil kétnyelvűségben ugyanis a nyelvek használata átfedi egymást, és megjelennek a nyelvcsere irányába mutató jelek. A nyelvcsere és a nyelvmegőrzést mint ellentétes folyamatokat ugyanazok azok a tényezők befolyásolják annak függvényében, hogy az adott faktor értéke melyik folyamatnak kedvez. Ilyen tényezők például a csoport lélekszáma, szétszórtsága, izoláltsága, az endogám vagy exogám házassági szokások. BORBÉLY ANNA a magyar és a nemzetközi szakirodalom alapján hangsúlyozza, hogy ezek a faktorok a nyelvcsere, illetve a nyelvmegőrzés folyamatában nem egységesen és nem egyenlő mértékben hatnak, hatásukat egymással interakcióban fejtik ki.

A kétnyelvű jelenségeknek és terminusoknak ez az árnyalt, a legújabb kutatási eredményeket figyelembe vevő megközelítése a kétnyelvű beszédéről és a magyar nyelv

kontaktusváltozatairól szóló alfejezetekben is érvényesül. GROSJEAN alapján a szerző az aktív kétnyelvűek nyelvhasználatában megkülönbözteti az *egynyelvű* és a *kétnyelvű beszédmodot*, amelyek egy szituációs kontinuum két végpontját jelölik: a teljesen egynyelvű megnyilatkozást és a teljesen kétnyelvű (gyakori kódváltást feltételező) nyelvhasználatot. A kétnyelvű beszédmod jellemzője az interferencia. Az interferencia terminust azonban kétféle értelemben is használják az angol nyelvű szakirodalomban. Amint a szerző erre utal, WEINRIECH (1953) alapján olyan gyűjtőfogalomnak is tekintik, amely az összes olyan nyelvi jelenséget magába foglalja, amely a kétnyelvűséggel hozható összefüggésbe a szókölcsonzéstól a kódkeverésig. Ugyanakkor HAUGEN (1950) alapján szűkebben is értelmezik a szakkifejezést: a parole szintű, alkalmi, nem meghonosodott kétnyelvűségi jelenségek jelölésére. Megjegyzendő, hogy a magyar szakirodalomban az utóbbi két évtizedben a haugeni értelemben terjedt el a terminus az egyéni szintű, beszélt nyelvi jelenségek megnevezésére.

A magyar nyelv kontaktusváltozatait bemutató alfejezet (Kétnyelvűség és a magyar nyelv) a magyarpárú kétnyelvűségi kutatásokat ismerteti a hetvenes évek második felétől napjainkig. (A szerző az egyik lábjegyzet tanúsága szerint nem tartja megfelelőnek a *magyarpárú kétnyelvűség* kifejezés használatát, mert ez számára magyar nyelvi dominanciáját sejteti. Én azonban nem érzem a dominanciára való utalást a kifejezésben, és ezért bátorodom élni vele.) Részletesen ismerteti az egyes külső régiók eddigi kétnyelvűségi kutatásait, utalva az Élőnyelvi Konferenciák eredményeire és a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat nyelvi határtalanítási programjára és az ehhez kapcsolódó kutatásokra.

Az elméleti és terminológiai kérdéseket taglaló részt követő második fejezet hat magyarországi etnikai közösség (beás, német, roma, román, szerb, szlovák) szociolingvisztikai helyzetét elemzi a kétnyelvűség, a nyelvmegőrzés és a nyelvcsere szempontjából. A kutatástervezés a nyelvi csoportok kiválasztásakor azt tartotta szem előtt, hogy a vizsgált közösségekben a nyelvcsere folyamata feltételezhetően különböző mértékű legyen. A terepmunka 2003–2004-ben valósult meg, és közösségekként egy-egy olyan településre terjedt ki, ahol az adott nemzetiségi csoport részaránya jelentős: Mánfa és Bogyiszló (Beások), Tarján (németek), Mezőtúr (romák), Kétegyháza (románok), Pomáz (szerbek), Tótkomlós (szlovákok). Az összehasonlító kutatás ugyanazzal a kérdőívvel vizsgálta a magyarországi nyelvi közösségek helyzetét (MaBiLing-kérdőív). Az adatközlők kiválasztása az életkor, a nem és az iskolázottság figyelembevételével történt, és közösségekként 70–71 adatközlőt vontak be a vizsgálatba. Az empirikus adatok elemzésének egységes szempontrendszerét Bartha Csilla dolgozta ki 2003-ban, és azt követően közösségekként egy-egy elemzést készítettek a kutatásban résztvevő munkatársak: Bartha Csilla Borbély Anna, Erb Mária, Pálmáiné Orsós Anna, Tóth Sándor, Tuska Tünde, Uhrin Erzsébet és Zsilák Mária. A kétnyelvűség formáinak vizsgálata azért is fontos, mert a szerző szerint a kisebbségi nyelvek megőrzését nem az izoláltságot feltételező egynyelvűség biztosítja, hanem a fenntartható stabil kétnyelvűség. Borbély Anna ugyanakkor azt is hangsúlyozza a fejezet bevezetőjében, hogy a magyarországi nemzetiségek nyelvcsereje nem tekinthető önkéntesnek és természetesnek, amíg a többség nem támogatja kellő mértékben a kisebbségi csoportok kétnyelvűségét, és nem tesz hatékony lépéseket a nyelvcsere ellen. Ezzel a megállapítással egyetérthet az olvasó, és teljes mértékben érvényesnek tarthatja a Magyarországgal szomszédos államok nyelvi és etnikai kisebbségeinek helyzetére nézve is.

Az adatok statisztikai feldolgozása szempontokat adott az olyan kérdések megválaszolására az egyes nyelvi közösségek szintjén, mint a kisebbségi nyelv dominanciája, a fenntartható kétnyelvűség vagy a nyelvcsere kimutathatósága. A nyelvválasztási szituációra vonatkozó eredmények megerősítik, hogy a vizsgált közösségekben a nyelvmegőrzés mértéke különböző, differenciált, és a kétnyelvűség formái igen változatosak. Így a szerbek és a romák esetében a saját nyelv és a magyar nyelv használata kiegyenlített, sőt némileg a kisebbségi nyelv javára billen, és így a kétnyelvűség az ő esetükben leginkább fenntartható. A leggyengébb helyzetben a beás és a német közösségek vannak az anyanyelvhasználat szempontjából, az ő esetükben leginkább aszimmetrikus a kétnyelvűség és a legnyilvánvalóbbak a nyelvcsere tünetei, miközben a románok és a szlovákok a két pólus között helyezhetők el. A nyelvhasználati szinterek tekintetében mind a hat nyelvi közösségre jellemző, hogy az otthon, a család az terület, ahol az anyanyelv használata leginkább megmarad, akárcsak a szórványhelyzetben élő Kárpát-medencei magyar beszélők. Ugyanakkor a szemléltető ábrákban gazdag elemzéseiben Borbély Anna azt is kiemeli, hogy az otthoni nyelvhasználat mintázata is különböző a hat vizsgált közösségben, ha arra figyelünk, hogy milyen családtaggal milyen nyelven beszél. A fejezet azt is hangsúlyozza, hogy a nyelvek és nyelvváltozatok választására irányuló emocionális, pragmatikai és értékelő attitűd hatással van a nyelvcsere folyamataira: a kisebbségi nyelvekhez vagy nyelvváltozatokhoz kötődő negatív vagy ambivalens attitűdök a nyelvcseret segítik elő. Mivel a nemzetiségi nyelvváltozatok rendszerint regionális nyelvváltozatok, a saját nyelvváltozathoz és az ahhoz hozzáadó módon kapcsolódó sztenderdhez kötődő pozitív attitűdök az adott nyelvváltozat megőrzésének kedveznek.

A nyelvtudás variabilitásának eredményeit összegezve, ugyancsak a második fejezet utal arra, hogy a vizsgált hat magyar nemzetiségi közösség beszélői jobban használják a többségi nyelvet, mint az anyanyelvüket (111), és azt is kiemeli, hogy ettől eltérően a Magyarországgal szomszédos régiók kisebbségi magyar beszélői jobban beszélik az anyanyelvüket, mint a többségi nyelvet az 1996–1997-es RSS-kutatás eredményei szerint (l. GÖNCZ LAJOS 2004-es monográfiáját). A határon túli magyar beszélők többségére valóban jellemző ez a megállapítás a nyelvtudást illetően, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy valamennyi külső régióban vannak olyan szórványhelyzetben élő magyarok, akiknek a nyelvhasználatuk államnyelvdomináns, és a magyarországi nyelvi közösségek szociolingvisztikai sajátosságai éppen ezekkel a szórvány közösségekkel mutat helyzeti hasonlóságot, és a kötet nyelvertervezési megállapításai az ő esetükben is hasznosíthatók.

A könyv harmadik és negyedik fejezete a méhkeréki román közösség helyzetét mutatja be a nyelvmegőrzés lehetőségeit és a nyelvcsere folyamatát vizsgálva, különös tekintettel a szocioökonómiai integrációra. A harmadik fejezet címe (Legyőzi-e a globalizáció a méhkeréki közösségben a román nyelv megőrzését?) már sugallja, hogy a méhkeréki románoknak és általában a nyelvi kisebbségek helyzete nemcsak az adott államban kialakult szociolingvisztikai, nyelvpolitikai körülményektől függ, hanem a globalizációnak nevezett gazdasági is kulturális folyamatoktól is. A vizsgált településen a román–magyar kétnyelvűség variabilitásának és változásának szabályszerűségeiről olvashatunk empirikus adatokon alapuló részletes elemzéseket három nyelvhasználati szintér (a család, az iskola és az egyház), valamint az életkor és a nem szerinti bontásban. Az elemzés komplexnek minősíthető, hiszen kvalitatív, kvantitatív és longitudinális jellegű, mivel több adatgyűjtés

eredményeit hasznosítja: az 1985-ben és 1997-ben készült interjúkat (a kvalitatív elemzéshez) és a 2003-as adatokat (a kvantitatív megközelítéshez). A fejezet részletesen ismerteti azokat a közösségi, társadalmi, földrajzi és gazdasági jellemzőket, amelyek lehetővé tették az etnikai közösség megmaradását és a nyelv megőrzését. Megtudhatjuk, hogy több tényező együttes hatása eredményezte a méhkeréki román közösség nyelvi és kulturális vitalitásának megmaradását: a falu etnikai homogenitása, a település periférikus helyzete, a közösség zártsága, a primőrkertészet mint gazdasági foglalatosság, az iskolában és az egyházakban érvényesülő anyanyelvhasználat. A közösségnek hagyományos zártsága az utóbbi két évtizedben fellazult a közúti hálózat kiépülésével és a nemzetiségi közösség gazdasági státusának megváltozásával. Az etnikai kapcsolatok szempontjából BORBÉLY ANNA elsőrendű fontosságúnak tartja az adott közösség gazdasági erejét, amelynek presztízs jellege olykor az etnikai sztereotípiákat és előítéleteket is felülírhatja, ahogy ezt az exogám, interetnikus házasságok növekedése is jelzi. A 2003-as helyi terepmunka adatai megerősítik a korábbi megállapításokat: a családi nyelvhasználatban is a román és a magyar nyelv funkcionális megoszlásában generációs változások mutatkoznak. Az életkor szerinti nyelvtudás pedig azt jelzi, hogy az adatközlők életkorának növekedésével egyenesen arányos a román nyelv használatának gyakorisága.

A negyedik fejezet a kétegyházi román nyelvcsere folyamatát longitudinális módszerrel tárja fel. Mivel a szerző 1990-ben, 2000/2001-ben és 2010/2011-ben végzett összehasonlítható terepmunkát, ez lehetővé tette, hogy diakrón szempontból is vizsgálhassa a nyelvcsere folyamatát. Ez a módszer mindenképpen új eredményekkel gazdagítja a nyelvcserekutatást, lévén, hogy az eddig vizsgálatok szinkrón jellegűek voltak, egy adott időbe történtek, és a megfigyelt folyamatok a generációk közötti nyelvhasználati szokások különbségére korlátozódtak. Így egy-egy generáció önmagához képest történő változásainak leírása korábban nem történhetett meg. A longitudinális kutatásnak éppen az az előnye, hogy több évtized perspektívájából tudja láttatni a társadalmi és nyelvi folyamatok tendenciáit. A látszatidőben és a valóságos időben bemutatott változási irányok valóban a kétegyházi román–magyar nyelvcsere folyamatát valószínűsítik, a román nyelv használatának visszaszorulását jelzik. Mivel mindegyik említett kétegyházi kutatás adatai az adatközlők önbevallásain, véleményein alapulnak, lehetséges, hogy nem teljes mértékben tükrözik az objektív valóságot, amint ezt BORBÉLY ANNA meg is fogalmazza a 193. oldalon. A tényleges valóság és a vizsgált mintában megmutatkozó tendenciák dilemmája minden ilyen jellegű kutatásban felmerül, de ez nem hitelteleníti az empirikus adatokon alapuló felismeréseket, hiszen a nagyszámú adatközlő véleménye mégis csak jelzés értékű a közösségek reális társadalmi és nyelvi jelenségeiről.

Az 1990 és 2000/2001 kutatási eredményeinek összehasonlítása arra utal, hogy a nyelvcsere folyamata nem mindig lineárisan haladó, egyenletes változás, hanem oszcilláló mozgás is megfigyelhető benne, miközben a nyelvcsere a folyamat a maga egészében fokozatosan érvényesül. A labovi változásmódel szerinti kvantitatív elemzés azt mutatja, hogy a méhkeréki román–magyar nyelvcsere leginkább generációs változás, de a valóságos idő hatása is kimutatható.

A könyv összegző fejezete a hat magyarországi nyelvi közösség empirikus adatainak továbbgondolásával olyan fenntartható kétnyelvűségi modellt mutat be, amelynek meghatározó tényezői a nyelvválasztás, a nyelvtudás, a nyelvi attitűdök és ideológiák. A szerző szerint a fenntartható kétnyelvűségi helyzet feltételezi a kétnyelvűségben érintkező nyelvek

mellérendelt, nem hierarchikus viszonyrendszerének kialakítását és fenntartását. Amint tudjuk, azonban jelenleg a legtöbb kisebbségi helyzetben használt nyelv a többségi nyelvhez viszonyítva a nyelvi jogok és a nyelv funkcióinak érvényesülése tekintetében hátrányos, aszimmetrikus helyzetben van, és a jogi kodifikációs gyakorlatban gyakran a nyelvek és nyelvi közösségek elvi egyenlőségének elismertetése is nehézségekbe ütközik. Mindez ellenére a modell a nyelvek „klasszikus arányosságának”, természetes egyensúlyának kialakítását lehetségesnek tartja, amennyiben a nyelvek tudása és használata fenntartható, hogyha az érintett nyelvekhez pozitív attitűdök kapcsolódnak és az érvényesülő nyelvi ideológiák támogatják az aktív kétnyelvűséget.

A könyv ajánlható mindazoknak, akik kutatóként, oktatóként, nyelvtanárként érintettek a kétnyelvűség, a nyelvi tervezés és a nyelvi változás jelenségekörében. Az elmélet és az empirikus adatok szintjén egyaránt új ismeretekkel és felismerésekkel gazdagítja az olvasó szemléletét, és a kétnyelvű létmód, a nyelvcsere és a nyelvi változás alapkérdéseinek továbbgondolásra késztet.

BENŐ ATTILA

Babeş-Bolyai Tudományegyetem

Nagy L. János, *Kereszteződő jelentések világában*

Tanulmányok a kiasztikus alakzatok működéséről

Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2013. 288 lap

NAGY L. JÁNOSnak, a retorika, irodalmi stilisztika, szövegnyelvészet elismert művelőjének kötete a kiasztikus alakzatokról 2003–2012 között megjelent húsz tanulmányán alapul. (A tanulmányok bibliográfiája a kötet végén szerepel.) A könyv rövid bevezetésből és négy, alfejezetekre oszló részből áll; az egyes alfejezetek végén bőséges irodalom és rövid, angol nyelvű összefoglalás található.

Az első rész számba veszi a kiazmus köré csoportosítható alakzatokat (antimetabolé, epanodosz, kommutáció stb.), amelyeknek közös jellemzője, hogy bennük az elemek fordított sorrendben ismétlődnek. Léteznek nem verbális kiasztikus konstrukciók is, pl. események, személyek, szerepek sorrendi cseréje (17, 210). A szabályos kiasztikus alakzat mindenkor két részre tagolódik, egy-egy rész legalább két elemből áll, ismétlődésük fordított sorrendben történik. A toldalékoló nyelvekben tökereszteződés ($a^x b^y / b^x a^y$ vagy toldalékkereszteződés és egyben tőpárhuzam ($a^x b^y / a^y b^x$) fordulhat elő (11). Nem minden keretszerkezet tekinthető alakzatnak (pl. a vasúti menetrendben: Budapest–Szeged és Szeged–Budapest viszonylat); az alakzatok a fordított sorrendből eredeztethető jelentéstöbblettel rendelkeznek (pl. paradoxon, ironia), s így az alakzatok ismétlődő komponensei a szó szigorú értelmében sosem önmagukkal azonos jelentésűek. A szerző ezután tömören áttekinti a kiasztikus alakzatok kutatását, kiemelve FÓNAGY IVÁN elemzéseit a Világirodalmi lexikonban.

A második rész a keresztező alakzatok különböző megközelítéseiről szól. A kiazmust szintaktikai szempontból szimmetria jellemzi; szemantikai feltétele a kompatibilitás és a megfordíthatóság. A benne kifejezett gondolati tartalom felől nézve a kiazmus többnyire paradoxon. Az alakzat annál hatásosabb, minél szokatlanabb az egymás mellett álló

(majd megforduló) jelek párja, s minél karakteresebb ellentét feszül az elemek között (57). A szerző idézi FÓNAGY megállapítását: a kiazmus „agresszív verbális cselekedet”, s az ismert proudhoni–marxi példával szemlélteti: A nyomor filozófiája (Proudhon munkájának címe) reformista tanulmánnyal szemben gúnyos jelentésű Marx bírálata: A filozófia nyomora; itt a „verbális erőszak” csupán a megfordítás egészében táruul fel (57). Az irónia vagy paródia általában gyakori funkciója a kiazmusnak, hatását a megfordítás emeli ki és fokozza (58).

A szimmetrikus zenei szerkezetek egy része hasonlóképpen kiasztikus; a magyar népdalok ilyen strófaszerkezeteit írta le KODÁLY ZOLTÁN: természeti kép – a benne jelezhető lelki tartalom – annak elmélyítése, változása – a természeti kép visszatérése (60). A zeneszerzésben általában jelentős azoknak a szerkesztő és rendező műveleteknek a száma, amelyek kiazmust hoznak létre (ellenpontosítás, különböző fordítások), vagy akár a zenei anyagnak más hangszeren, más hangnemben, szólamban vagy ritmusban történő ismétlése (61).

A kötet harmadik része a keretszerkezetek alakzatainak működésével foglalkozik. Az első alfejezetben a szerző az evangéliumi szövegek kiasztikus szerkezeteit vizsgálja, különös tekintettel Jézus mondásainak, az ún. logionoknak jelentésképzésére. Így például a „Sokan lesznek elsőből utolsók és utolsókból elsők” (Mt 19, 30) mondással kapcsolatban rámutat, hogy a benne szereplő fogalmak „folyamatok pólusait alkotják. Ezek révén a folyamatok révén az egyik fogalom a másikba alakul át; az emberek eredeti minőségükkel ellentétes minőségű emberekké változnak” (135). Megítélésem szerint ez a logion sajátos dialektikus jelentéstöbbletet foglal magában: az első részben tagadja az *elsők* fogalmát (= elvesztik „első” voltukat), a második részben viszont megőrzi, sőt magasabb (morális) szintre emeli az „elsőség”-et (ti. aki lemond a földi javakról, az örök életet nyer, l. Mt 19, 29).

A második alfejezetben a szerző Shakespeare három drámájának (Hamlet, Julius Caesar, Romeo és Júlia) szövegében előforduló kiasztikus alakzatokat elemez, figyelembe véve Arany János, Vörösmarty Mihály, illetve Mészöly Dezső fordításait. Íme egy szemléletes példa a *Hamlet*-ből:

Player King. *Where joy most revels, grief doth most lament.
Grief joys, joy grieves, on slender accident.* (III. 2.)

(‘Mert hol öröm s bú van legfőbb fokon,
Az sír, ez örvend minden kis okon’)

Az első sor párhuzama az öröm és a bánat találkozásának egymást erősítő jellegéről, mindkét irányban fokozó hatásáról szól. A második sorban az ellentétes jelentésű szótövek és toldalékok találkoznak, és helyet cserélnek a „gyenge véletlenben” (165). Romeo felkiáltásában – *O brawling love! O loving hate!* (‘Vad szerelem! Szerelmes gyűlölet!’) – az ellentétes jelentésű elemek fordított sorrendje jelzi az ellentmondásos érzelmek között vergődő Romeo lelkiállapotát (168). A továbbiakban a szerző még a Macbeth és A makrancos hölgy egy-egy részletén mutatja be a shakespeare-i dialógusépítés sajátos technikáját, hangsúlyozva a nyelvi keresztezések alakzatainak különböző típusait.

A következő két magyar vonatkozású alfejezetben legrégebbi szövegemlékeinknek, a Halotti Beszédnek és az Ómagyar Mária-siralomnak kereszteződő alakjait vizsgálja a szerző, majd pedig terjedelmes alfejezetet szentel a népdalainkban fellelhető kiasztikus alakzatoknak. KODÁLY ZOLTÁN nyomán verbális + zenei kódok szövegeinek tekinti a népdalokat, hangsúlyozva, hogy e sajátos szövegtípus vizsgálata komplex elemzést igényel.

A népdalokban a kiasztikus szerkesztés verbális alakzatait a dallamsorok strófaépítésének alakzatai egészít(het)ik ki, amikor is mind a zenei, mind a verbális textus anyagában sajátos sorrendi kereszteződések érvényesülhetnek (211–212). A vizsgált népdalok mindegyike tartalmaz legalább egy verbális sorrendi megfordítást, zenei anyagukra pedig az A B B A strófaszerkezet érvényes (213). Az idézett népdalok verbális és zenei összetevőinek komplex elemzése arról tanúskodik, hogy az izometrikus strófaszerkezetben az ősi bb paralelizmus és az újabb keresztalakzat egyaránt tipikusan érvényesül (237).

Külön alfejezet foglalkozik a kettős szillogizmus elméletével, amelynek hazai kidolgozása BÉKESI IMRE nevéhez fűződik: az ő felfogásában a kettős szillogizmus a szövegben kifejtett és ki nem fejtett információk együttesében ellentétet kifejező alakzat (243).

A harmadik rész utolsó alfejezete Weöres Sándor „Öröklét” c. versének minden részletre és szempontra kiterjedő alapossggal elvégzett elemzését tartalmazza, beleértve a vers ritmusának és hangzásának mozzanatait is.

A kötetet záró kitekintésben a szerző hangsúlyozza, hogy a szövegben a kiasztikus építkezés jellemző lehet a világlátásra, amely a gondolatokat, eseményeket, tetteket stb. mint szembeállított értékrendeket fogja fel (282). Tegyük hozzá egy napjainkban ritkán használatos megfogalmazásban: a kiasztikus alakzatok a valóság dialektikus mozgásformáinak, az ellentétek kölcsönhatásának tömör ábrázolására (is) szolgálnak.

NAGY L. JÁNOS könyve a szerző széles körű kompetenciájáról tanúskodik, amely alapos retorikai, irodalmi stilisztikai, szövegnyelvészeti és zeneelméleti ismereteken, valamint ezen ismeretek önálló alkalmazásának képességén alapul. Így a könyv az olvasók hasonlóképpen széles körének ajánlható: az említett tudományágak művelőin kívül mindazon *men of letters*-nek, akik a hagyományos retorika és korunkra jellemző megújulása iránt érdeklődnek.

PÉTER MIHÁLY

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bíró Ferenc – Fekete Péter – Kornyané Szoboszlai Ágnes, Felsőnyárád nyelvjárása a 20. század végén

Felelős szerk. ZIMÁNYI ÁRPÁD. EKF Líceum Kiadó, Eger, 2011. 309 lap

A kutatás terepe a címben is szereplő, Borsod-Abaúj-Zemplén megye északkeleti részében található palóc település, Felsőnyárád, amely mindeztidáig feltáratlan pont volt a magyar nyelvjáráskutatásban.

A szerzők a bevezetőben (7–14) először a magyar dialektológiai kutatások általános célkitűzéseiről írnak – kiemelve a nyelvjárasi alaprétég kutatásának fontosságát –, majd elhelyezik Felsőnyárádot nem csak földrajzi, hanem néprajzi, etnikai és szociológiai megközelítésben is. A munka pontos célját nem a felsőnyárádi nyelvjárás teljes részletességű leírásában határozzák meg, hanem a helyi nyelvváltozat sajátos vonásainak számbavételében: milyen volt/lehetett a helyi nyelvjárás a közelmúltban, „amikor még a modern életforma, szemlélet és nyelvhasználat nem zavarta meg a falusiak nyelvének fő sajátosságait” (12). Külön felhívják az olvasó figyelmét, hogy nem célja a munkának a nyelvhasználat szociolingvisztikai, pragmatikai vizsgálata sem. Világos: elsődleges cél az archaikus

nyelvjárási alaprétég nyelvhasználatának leírása, amelyre későbbi vizsgálatok forrásként támaszkodhatnak.

Az adatgyűjtést 1995–1998 között végezték a szerzőtársak, B. GERGELY PIROSKA és a miskolci egyetemi hallgatók egy csoportjának segítségével. Az MNyA. és a palóc füzetek kérdéseire támaszkodó kérdőíves gyűjtésen kívül a folyó szövegeket is rögzítették a gyűjtők. A vizsgálatban szereplő 45 adatközlő kiválasztásánál a hagyományos dialektológiai módszert követték, pontosabban azt, amely az alaprétég nyelvének leírásához szükségeltetik: olyan idősebb, a hagyományos paraszti gazdálkodásban jártas adatközlők nyelvére támaszkodik a munka, akik túlnyomó részben vagy egészben a településen éltek le az életüket, és akiknek felmenői is felsőnyárádiak voltak.

A kötet második fejezetében (14–18) betekintést nyerünk a palóc régió általános nyelvjárási jelenségeibe. A régió nyelvjárásanak felosztásánál, illetve azon belül is a keleti palóc tömb két nyelvjárás csoportjánál – a Sajó völgyinél és észak-borsodinál – IMRE SAMURA és JUHÁSZ DEZSŐRE hivatkozva mutatják be a szerzők a terület dialektológiai jellemzőit, külön kiemelve a két nyelvjárás csoport megkülönböztető jegyeit. Ilyen például az, hogy az *ó*, *ő*, *é* fonémák monoftongusos hangként vagy pedig *o^u*, *ö^ü*, *eⁱ* kettőshangzóként hangzanak-e, vagy például, hogy megvan-e a *letszēbb* formájú melléknévi felsőfok.

A dolgozat tulajdonképpen teste a harmadik fejezet (14–217), amelyben részletes leírást kapunk a felsőnyárádi nyelvjárás hangtani, alaktani, szófajtani, mondattani és szóképzettani jelenségeiről. Ha rápillantunk erre a fejezetre, egy *k o m p l e x n y e l v j á r á s i a d a t t á r a t* találunk, ugyanis rengeteg adattal van alátámasztva az összes helyi jelenség. Külön érdeme a gyűjtésnek, hogy az egyes adatok után a szerzők feltüntetik az adatot közlő személy sorszámát, így a kötet végén levő adatközlői jegyzékben látható, hogy kitől származik az adat. Ez a megoldás kissé kompenzálja az egész munkára jellemző összevető és értelmező ábrák nagy hiányát is.

A felsőnyárádi nyelvjárás hangtani sajátosságai (18–73) tekintetében három fontosabb tényezőt vizsgál a kutatás: a fonémaállomány megállapítása után a hangtani realizációról, illetve a fonémák beszédbeli gyakoriságról kaphatunk átfogó képet. A már korábban említett adattengerben azért nem tudunk elveszni, mert a szerzők a nyelvjárási jelenségeket számos, jól körülhatárolt *alkategória* segítségével bontják le. Így például a zárt *ē*-zés jelenségét a szerzők vizsgálják 1. az igékben, valamint 2. a névszókbán és egyéb szófajokban is. Az igei vizsgálatnál megkülönböztetik az egytagú igékben (*csēng*, *lēng*, *szēd*), a többtagú igék első szótagjában (*bēcsül*, *csēpeg*, *ēgyenlīt*), a többtagú igék második vagy további szótagjában (*ērēz*, *fenyēget*, *jelēnt*), vagy akár az igeképző előtti helyzetben (*csēpēl*, *bējegēz*, *ērēd*) előforduló zárt *ē*-t. Ugyanilyen részletességgel vizsgálják a magánhangzók tekintetében például a labiális–illabialis megfeleléseket vagy a rövidségi–hosszúsági megfeleléseket; a mássalhangzók tekintetében például a zöngésségi megfeleléseket, illetve a mássalhangzóhiányt és -többletet is.

Az alaktani jelenségek számbavételénél (73–129) számos fontos, a szakirodalom által említetteken is túlmutató jelenségre kapunk adatot. Az *-ā*, *-e* magánhangzóra végződő tövégi időtartamot váltakoztató névszótövek esetében az időtartam-változás nem történik meg az *-ért*, *-ig* határozóragok és az *-é* birtokjel előtt (*fājér*, *órājig*, *āpjājé*); továbbá Felsőnyárádon ez a jelenség az *-ék* összefoglaló jelentésű névszóképző előtt is általános (*ānyukājék*, *Józsikājék*, *testvérējékhez*). Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel a palóc nyelvjárási régióban, így Felsőnyárádon is a köznyelvinél sokkal több

alakváltozatban él. A veláris magánhangzójú változatok ugyan megegyeznek a köznyelvvivel, azonban számos, konszonánsra végződő főnévi tő mellett igen gyakoriak a *j*-vel kezdődő variánsok (*dërékjã, dágánãttjã, tomporjã*). Ez a jelenség az egyes szám harmadik személyű birtoktöbbsesítő jelnél (*bãrãttjãji*) és a személyes névmásoknál is (*rãjã, vót blúz hozzãjã*) jelen van. Az E/3. birtokos személyjel palatális magánhangzójú változatai (*-i ~ -ji, -ë ~ -jë, -é ~ -jé*) közül a felsőnyárádi fő variáns a kissé archaikus *-i ~ -ji* forma (*ãgynemũjãit, bemënt à bëgyibe, à ló elejibe*).

A monográfiának van egy külön szófajtani fejezete is (129–164), ami azért érdekes, mert ennek megléte nem bevett gyakorlat a nyelvjárási leírásokban. BÍRÓ FERENCÉK mégis ezt tesz, azzal indokolva döntésüket, hogy „néhány szófajoknak bizonyos tagjai igenis sajátosan jelentkeznek a falu nyelvjárásában” (129). A névmások tekintetében ilyen sajátosság például az, hogy 1. tárgyasetben nincsen *í-ző tíged* változat, 2. az E/3. névmás zártabb magánhangzóban realizálódik (*ũ elevedik, ũ mënt, ũneki csãk ãkkor vãn ideji*), valamint 3. a kölcsönös névmás egyedi volta: *egymãs* helyett az *egyk másik* határozatlan névmásokat kapcsolják össze az adatközlők (*ëggvik à mãsikãt jobbãn tuggyã fogni*). A névmásokon kívül a szerzők többek közt vizsgálják még az igekötők, a névelők, a kötőszók stb. szófaját is, felhívva a figyelmet arra a fontos tényre, hogy ezen jelenségek elsősorban *h a s z n á l a t i m ó d j u k k a l* és/vagy *g y a k o r i s á g u k k a l*, másodsorban pedig általában állományi szinten (többlet/hiány), realizációjukban és funkciójukban térnek el a köznyelvi formáktól.

Az eddigi részletes és sok szempontot kielégítő leírások után igencsak örvendes a húsz oldal terjedelmű mondattani rész (164–184), ugyanis a magyar dialektológiai szakirodalom központjában nem a szintaxis áll – ahogy erre a szerzők egy bekezdésben utalnak is. És valóban: amilyen kevés a szakirodalmi előzmény, annál több a kutatási eredmény: a dolgozat e része a mondattani egyeztetés hiányától/meglététől kezdve, az értelmezős szerkezetek és az alárendelő szintagmák kötött bővítményein, a mondatrészek jellegzetes kifejezőeszközein keresztül, egészen a megszólításokig megpróbálja felölelni mindazt, ami a helyi nyelvváltozatról elmondható. Ezek közül kiemelem a megszólítást, amely – természeténél fogva – a beszélt nyelvi jellemzők felől közelíti meg a nyelvjárási leírását. Mivel ezek az adatok a folyó szövegekben adathatók, így annak természetes velejárója a beszélgetőpartner rendszeres megszólítása. A megszólítások alapjellegzetességén túlmutatva (barátságos viszony kialakítása, érzelmi viszonyulás elősegítése stb.), a szerzők felhívják a figyelmünket olyan – nemcsak felsőnyárádi, hanem általános – nyelvjárási megszólítási formákra, mint amelyek például a tagmondatok, szintagmák és mondatrészek között található, vagy akár a partikulával bővített megszólítási sajátosságok (*hãt, kedvesëm, még mink idehãzã szũltũnk*). Mindezekén túl, a szerzőhármás a megszólításokat a beszédpartnerek kapcsolata szerint is vizsgálja, megkülönböztetve egymástól azt, amikor a felnőtt a gyermekét, a férj és feleség egymást, a gyermek a szüleit stb. szólítja meg.

A dolgozat szókészletet vizsgáló fejezete (184–217) igen fontos része a monográfiának. Nemcsak azért, mert a magyar nyelvjárásokra jellemzően a nyelvjárási hangtan után a szókészlet különbözik leginkább a köznyelvtől, hanem azért is, mert Felsőnyárádi szókészletét „ma még a régi témákról folyó mindennapi beszédben gyakran használt tájszavak alkotják” (185). (A szerzők fel is hívják a figyelmet arra, hogy mindenképpen érdemes volna a jövőben tájszótárban rögzíteni valamennyi helyi tájszót.) A felsőnyárádi valódi, jelentésbeli és alaki tájszavak témakörbe való rendezésnél a MNyA. kérdőfüzeteire, DEME

LÁSZLÓ – IMRE SAMU kézikönyvére (1975) és CS. NAGY LAJOS (2003) által összeállított tizennégy kategóriát elkülönítő fogalomkörlistára támaszkodnak a kutatók. Így például megkülönböztetik 1. gabonafélék, 2. gyümölcsök, fák, 3. a ruházkodás stb. tárgykörébe tartozó tájszavakat. És megint a részletekben található a lényeg: az egyes témakörökön belül kielégítő mértékben vannak felsorolva a tájszók. A gabonafélék témakörben találkozunk különböző gabonafélékkel (*búza*, *gabona* 'rozs', *élet* 'gabonatermés'), a gabonavetés eszközeivel (*vetőruhá*), vetőmagkezeléssel (*kékkő* 'rézgalic') kapcsolatos tájszavakkal. A gyümölcsök, fák megnevezéseinél pedig külön alkategóriában találhatók a gyümölcsök, gyümölcsfák és terméseik (*bércenceiszilva*, *hólopkörte*, *tengersibárack*), a bokrokon termő gyümölcsök (*ribiszke*, *brüszke*), a szőlőfajták (*bákó*, *bucsék*), a szőlőszaporítás (*homlító* 'szőlővesszőt talajba bújtatva szaporító'), illetve a gyümölcsfeldolgozás (*sajtó* 'szőlőprés') megnevezései.

A szerzők két lap erejéig (215–216) külön is szólnak a szavak megterheltségi különbségeiről. Sajnálatos, hogy nincsenek pontos számadataik arra vonatkozólag, hogy egyes szóelőfordulások milyen mértékben vannak jelen a nyelvjárásban. Bár a szerzők szerint az adott adat mögött levő adatközlői számból ki lehet következní a szóhasználati gyakoriságot, azonban nem vonhatunk párhuzamot a kikövetkeztethetőség és a kvantitatív adatok között. Egy megterheltségi sajátosságot mégis kiemelhetünk: a *csépp* szó gyakori használata valóságos ismertető jegye a felsőnyárádi nyelvjárásnak. Megjelenik jelzői szerepben (*kitakáritom itt á csép konyhámát*), állítmányként (*cséppek vótunk*) és fokhatározói értékű tárgyként is (*kéllött ázer neki főni éty cséppet*).

A dolgozat szókészleti része után helyi tájszójegyzékben, ábécérendben közölve találunk több mint 1600 felsőnyárádi tájszót (217–301). A szójegyzék szerkezete követi a közelmúlt magyar tájszótárainak szerkezetét (KisTsz.; KmTsz.; MihTsz.; PTsz.1; SzPTsz.). A táblázat oszlopaiban először a címszót, utána a helyi nyelvjárási alakot (és esetleges változatait), majd a szófaji minősítést és végül a tájszó jelentését közlik a szerzők. A jelentések köznyelvi szinonimával vagy rövid körülírással vannak megadva; az alaki tájszók esetében a lexéma köznyelvi változatával. Egyes szócikkek végén a jelentés után találkozhatsz szócikk végi utalással, amelyek jelentésbeli azonosságokra, szinonimitásokra, illetve szömezőbe tartozásra hívják fel a figyelmünket.

Az összegzésben (302–304) a szerzőhármás még egyszer röviden áttekinti a nyelvi szintek fontosabb helyi nyelvjárási jelenségeit, felhívva a figyelmet néhány fontosabb jelenségváltozásra, mint például a hosszú *ā* hang köznyelvi *á*-hoz való közeledése, vagy az egyes felszólító módú igealakoknak a kijelentő módúak helyére való behatolása. A szerzők kiemelik a nyelvjárási beszélők nyelvhasználatában meglevő köznyelvi és nyelvjárási variabilitást, amely még az alapréteg nyelvének vizsgálatánál is jól megfigyelhető. Úgy gondolják, hogy a köznyelv továbbra is erős nyomást fog gyakorolni a nyelvjárásokra, így Felsőnyárádi nyelvjárására is.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy BIRÓ FERENCÉK ugyan csak a nyelvjárási alapréteg nyelvhasználatát vizsgálták, ezzel mégis teljes munkát végeztek. A monográfia részletes, alapos, pontos, adatokban rendkívül gazdag; nagyszerű képet ad a felsőnyárádiak múlt század végi nyelvjárásáról. Reméljük, hogy ez a munka más kutatások kiindulópontjával is szolgál majd.

TEPERICS JÓZSEF
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

KÜLÖNFÉLÉK

Methods in Dialectology XV.

Dialektológiai metodológiai konferencia, Groningen, 2014. augusztus 11–15.

1. A groningeni egyetem adott otthont az immáron tizenötödik ízben megrendezett dialektológiai metodológiai konferenciának, amelyet háromévente tartanak meg, a világ minden tájáról érkező kutatók részvételével. A konferencia célja a legújabb kutatási irányok és módszerek bemutatása mellett az volt, hogy a résztvevők bepillantást nyerjenek a különböző műhelyekben folyó nagyobb projektekbe.

A program több jelentős dialektológiai irányzat mentén szerveződött: négy, sokszor öt párhuzamos szekcióban zajlottak az előadások, öt napon keresztül, közel 150 kutató részvételével az Egyesült Államoktól Japánig. Az előadások két francia nyelvű prezentáció kivételével angol nyelvűek voltak. Öten tartottak plenáris előadást jelentős dialektológiai adattárak kialakításáról és elemzéséről (FRANS GREGERSEN, NAOMI NAGY), a nyelvi adat és adattár fogalmának változásáról (MARK LIBERMAN, JACOB EISENSTEIN), a térbeliség szempontját érvényesítő genetikai kutatások és a dialektológia kapcsolatáról (BRIGITTE PAKENDORF). A részletes program és az előadások absztraktjai elérhetők a konferencia honlapján (<http://methodsxv.webhosting.rug.nl/complete-schedule.php>). A továbbiakban a teljesség igénye nélkül ismertetem a konferencián elhangzott előadások alapján kirajzolódó legfontosabb kutatási irányokat, módszertani újításokat és szemléletbeli változásokat.

A konferencia helyszínéből adódóan is (Groningen az adattárak automatikus fonetikai elemzésén alapuló kvantitatív dialektológia központja) a dialektometria mint elemzési módszer jelent meg a lehangsúlyosabban. Az ebben a témában tartottak közül módszertanilag kiemelkedő WILBERT HEERINGA és FRANS HINSKENS előadása, amelyben a Levenshtein-algoritmus három- és ötdimenziós továbbfejlesztésének alkalmazásával vizsgálták a dialektusok standard felé való elmozdulásának hatását a nyelvjárásközi hasonlósági viszonyokra. Új irányként jelentkeznek a dialektometriai kutatásokban a GOEBL által meghatározott – a dialektometria alkalmazhatóságát kizárólag a nyelvatlaszok adatainak elemzésében látó – kereteket feszegető, szövegkorpusz alapú dialektometriai elemzések (JACK GRIEVE, COSTANZA ASNAGHI & TOM RUETTE; BENEDIKT SZMRECSANYI & CHRISTOPH WOLK).

A dialektometriai kutatásokat általában saját fejlesztésű eszközökkel végezzük. Úgy látszik azonban, hogy föltámadt az igény a dialektometria szélesebb körű alkalmazhatóságának megteremtésére, elsősorban a hagyományos dialektológiai adattárakkal rendelkező európai nyelvészeti műhelyekben. Három, online elérhető, szabadon használható eszközt is bemutatnak a konferencián. A résztvevők külön műhelyben sajátíthatták el a groningeni fejlesztésű, számítógépen megfelelően rögzített adatok Levenshtein alapú dialektometriai elemzésére alkalmas Gabmap program használatát THERESE LEINONEN és WILBERT HEERINGA segítségével. Hasonló, automatikus fonetikai elemzésen alapuló eszközt fejlesztettek ki ibériai kutatók Diatech+ néven (GOTZON AURREKOETXEA, KARMELE FERNANDEZ, JESUS RUBIO, GOTZON SANTANDER & IKER USOBIAGA), illetve az atlaszadatok

előzetes kategorizációján alapuló, szintén online elérhető dialektometriai elemzőt mutattak be GeoLing néven német és osztrák kutatók (SIMON PRÖLL, SIMON PICKL, AARON SPETTL, STEPHAN ELSPASS, WERNER KÖNIG & VOLKER SCHMIDT).

A kvantitatív adatelemzési módszerek többnyire elfedik az elemzés háttérében álló nyelvi struktúrákat, jelenségeket. Egyre inkább megfogalmazódik azonban az az igény, hogy az aggregált adatelemzés térképesen, grafikusan megjelenített, elvont végeredménye mellett a konkrét nyelvi jelenségek is láthatóvá váljanak (l. pl. SIMONETTA MONTEMAGNI & MARTIJN WIELING).

A dialektometriai elemzések alapvetően a hagyományos módszerekkel készült nyelv-atlaszok adatait hasznosítják. A kvantitatív megközelítés semlegesíti a lejegyzések bizonyos esetlegességeit, mégis éppen az ilyen jellegű eljárások mutatnak rá legvilágosabban a hagyományos, több kutató által gyűjtött és lejegyzett adatok fonetikai szempontú elemzhetőségének korlátaira (l. pl. ANDREA MATHUSSEK). Nem meglepő tehát, hogy a lejegyzések pontosságának erősödő megkérdőjelezése oda vezetett, hogy az akusztikai mellett az artikulációs adatgyűjtés, nem laboratóriumi, hanem terepi körülmények között is prioritássá vált (l. a ETSKE OOIJEVAAR, BEN HERMANS, FRANS HINSKENS, MARC VAN OOSTENDORP & PATRYCJA STRYCHARCZUK szervezte szekció előadásait).

A dialektometria mellett a variacionalista szemléletű akusztikai kutatások látszanak leginkább meghatározónak. Az ilyen jellegű kutatások jellemző célja egy-egy hangváltozás háttérének minél pontosabb feltárása (l. pl. AARON DINKIN & ROBIN DODSWORTH), különös tekintettel a változások térbeli elterjedtségében föllelhető különbségekre, lehetőség szerint összekapcsolva egymással a percepció és produkció vizsgálatok eredményeit (l. pl. ANNE-FRANCE PINGET, RENE KAGER & HANS VAN DE VELDE; TYLER KENDALL & VALERIE FRIDLAND). Külön szekció foglalkozott a magánhangzó-minőségek akusztikai elemzésének módszertani vonatkozásaival ANNE FABRICIUS és DOMINIC WATT szervezésében.

Az évtizedek óta alkalmazott kutatási módszerek tekintetében lehetőség nyílik az összegzésre, illetve a problémák, buktatók feltárására (l. pl. a SUZANNE WAGNER és ISABELLE BUCHSTALLER szervezte szekció előadását a panelvizsgálatokkal kapcsolatos módszertani kérdésekről). Az összegző jellegűek közül kiemelendő DENNIS PRESTON előadása, amelyben átfogó képet adott a percepció dialektológia múltbeli eredményeiről és jövőbeni lehetőségeiről, egyszersmind meghatározva a Folk Linguistics (népi nyelvészet) területén belül a percepció dialektológiai kutatások helyét és összefüggéseit más részterületekkel.

A konferencia szervezői fő témaként a nyelvjáráshoz (és ezzel összefüggésben a dialektológia) jövőjét jelölték meg. Noha az egyes nyelvváltozatok önállósága megkérdőjeleződhet a távolságfüggetlen kommunikáció és a földrajzi mobilitás korában, még az e vonatkozásokban élenjáró Észak-Amerikán belül is – több előadás megállapítása szerint – megállíthatatlanul folynak tovább a korábban már különböző irányokban elindult, jelenleg is az eltéréseket erősítő nyelvi változások (különösen, de nem kizárólag a magánhangzó-rendszereket illetően), a jövőben is bőséges feladatot adva a dialektológusoknak.

VARGHA FRUZZINA SÁRA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Beszámoló a XXV. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról

1. A XXV. Nemzetközi Névtudományi Kongresszust 2014. augusztus 25-e és 29-e között rendezték meg Glasgowban, ahol több mint kétszáz előadást hallgathattak meg az érdeklődők angol, német és francia nyelven.

A kongresszuson három plenáris előadás hangzott el. SIMON TAYLOR Skócia szokatlanul változatos helynévkincséről festett átfogó képet a hallgatóságnak. Előadásában a skót helynévállomány (és részben érintve a személynévkincs) történeti-kronológiai rétegződését ismertette, valamint a neveket közreadó és feldolgozó legfontosabb munkákat mutatta be. RICHARD COATES a FaNUK (Family Names of the United Kingdom) projektről számolt be, melynek célja, hogy az Egyesült Királyság területén előforduló vezetéknevek eredetét, történetét, területi megoszlását közzétegye. Az adatbázis jelenleg több mint 320.000 névadatot tartalmaz, és magában foglalja a legújabb, bevándorlók által viselt vezetékneveket is. PEDER GAMMELTOFT előadásában arra igyekezett rávilágítani, hogy milyen okok miatt bélyegzik a névtudományt gyakran mások által hozzáférhetetlennek, sőt elitistának. Amennyiben a névtan mindenki számára elérhető kíván lenni, egyfajta digitális forradalmat kell indítani: könnyen hozzáférhető digitális adatbázisokat kell létrehozni, okostelefon-alkalmazásokat kell készíteni, valamint az eredményeket online könyvek formájában kell közrebocsátani.

A színvonalas előadások hét szekcióban folytak. Az elméleti, módszertani szekcióban hallhattunk a kognitív névtudományról (O. KARPENKO), a tulajdonnevek fordításának problémaköréről (O. BUĐS). M. RUTKIEWICZ-HANCZEWSKA a tulajdonnevek szemantikájához fűzött hozzá adalékokat anómiás afáziákkal végzett kutatásai alapján. A. LEINO a címereknek mint névrendszereknek az értelmezésére tett kísérletet. A magyar és a lengyel nevek mint a cseh helynévrendszer elemei körüli kiejtési problémákat járta körül L. LÍLKOVÁ, illetve M. HAVLÍK, F.-M. LUNESCHI pedig a köznevek és a tulajdonnevek határát boncolgatta. TÓTH VALÉRIA a személynévek rendszerszerűségének kérdéséről, a személynévrendszer erős kulturális-társadalmi meghatározottságáról beszélt, nagy hangsúlyt fektetve a névhasználat pragmatikai és funkcionális-kognitív tényezőire.

A személynévekkel foglalkozó szekcióban SLÍZ MARIANN az irodalmi alkotásokból és filmekből származó személynévek használatát vizsgálta, az ilyen típusú névadásnak három jellemző korszakát különítve el: 13–15. század, 19. század, a 20. század második fele. FARKAS TAMÁS a magyar családnevek változástipológiáját mutatta be előadásában. A neveket érintő alaktani és szerkezeti változásokat, s a változásokat befolyásoló nyelvi és nyelven kívüli tényezőket vette számba. A személynévek témakörében emellett elhangzott előadás a 2013 májusában beterveztett új svéd személynévtörvényről (E. BRYLLA), a japán uniszex nevekről (MASAHIKO M.), a családnevek és a migráció kapcsolatáról a 15–17. századi Barcelona régiójából (J. P. JORDÁ – J. M. PUJADAS-MORA), a finn névnaptár felülvizsgálatáról (M. SAARELMA-PAUKKALA), a finn-orosz családok névadási szokásairól (K. ESKOLA). Német személynévadással több előadás is foglalkozott: többek között előkerültek a német foglalkozásnévi (F. FAHLBUSCH – S. PESCHKE), valamint apanévi eredetű családnevek (K. DRÄGER), a német Digitális családnévszótár (R. HEUSER – M. SCHMUCK), valamint az *-inger* végű nevek kategóriája is (K. HOHENSINNER – B. WÖSS).

Legtöbb előadás idén is a helynevek témakörében született. L. DEHLIN a helynevek és az útjelző táblák kapcsolatába engedett betekinteni, míg W. AHRENS a Bahamákon történő

névadást a népetimológiák szemszögéből közelítette meg. A 13. század végi normandiai névformák alakulásáról hallhattunk S. LAÏNÉTÖL. MAGGIE SCOTT ugyancsak történeti vizekre evezett a skót történeti helynevek bemutatásakor, C. ZSCHIESCHANG pedig a *Merseburg* név mögött húzódó névadási motivációt gondolta újra. GUY PUZEY és JANI VUOLTEENAHO a hatalom és a névadás összefonódását GRAMSCI olasz teoretikus gondolatai mentén mutatta be. A helynevekkel foglalkozó szekcióban kapott helyet több magyar előadás is. BÖLCSKEI ANDREA olyan középkori helynevek szerkezeti változásait mutatta be, amelyek egyházi személy vagy egyházi rend általi birtoklásra utalnak. RÁCZ ANITA pedig az etnonimákat tartalmazó helyneveket azok morfológiai sajátosságai alapján írta le, s kimutatta, hogy az egyes típusok között jelentős kronológiai különbségek állapíthatók meg. RESZEGI KATALIN a többnyelvű helynévpárok kognitív leírására tett kísérletet. A névhasználat kialakulását és folytonos alakulását három szempontból vizsgálta meg: egyrészt a névhasználók, a névközösség, másrészt a helyek, vagyis a mentális térkép, harmadrészt a nevek, vagyis a névrendszer szempontjából. GYÖRFFY ERZSÉBET szocioonomasztikai irányultságú előadásában egy magyar település, Tépe lakóinak mentális térképét igyekezett felvázolni a névhasználók névismeretének feltérképezésével.

A szocioonomasztika részterület immár hagyományosan külön szekciót kap a kongresszus programjában. A. BROOK a korai modern skót személynévadási mintákkal ismertette meg a hallgatóságot, A. KOOPMAN a 'mások', derogáló népnévi megnevezésekről beszélt a kora 18. századi Nguni királyságban, L. PADDING pedig egy olyan szoftverrel ismertette meg a közönséget, mely a nevek segítségével megjósolja a felhasználó etnikumát. P. SJÖBLUM a Finnországban zajló közigazgatási egységeknek és neveiknek az összevonásával kapcsolatos attitűdvizsgálat eredményeit osztotta meg a hallgatósággal. P. ŠTĚPÁN a cseh helynevek érzelmi expresszivitásáról beszélt. Nagyobb teret kapott e szekcióban az internetes névhasználat kérdése is: az ukrán virtuális helynévi képet festette fel V. NEKLESOVA, K. ALEKSIEJUKTÓL a RuNet személynéveiről és az identitásképzésről hallhattunk, L. HÄMÄLÄINEN pedig a finn felhasználónevek világába vezette be a hallgatókat.

Ugyancsak önálló szekcióban vizsgálták a kutatók az irodalmi névadást a Shakespeare-művek orosz fordításában (A. KALSHNIKOV), a Szentivánéji álom című műben (G. SMITH), Nothumb elbeszéléseiben (F. BIANCO), valamint Rosselli alkotásaiban (A. FERRARI). N. VASILEVA ugyanakkor az irodalmi névadás vizsgálatának terminológiájához fűzött megjegyzéseket.

Az „Egyéb nevek” szekciójában elhangzott előadások igen színes képet alkottak: éppúgy helyet kaptak itt Ausztria háznevei (H. BERGMANN), mint finn (A. SCHYBERGSON) és dél-afrikai (B. NEETHLING) hajók elnevezéseivel, a szláv és germán nyelvek csillagnevei (A. RUDENKA), vagy éppen a holland fesztiválvárosok becenevei (R. REINSMA).

Az előadások mellett könyvbemutatók és poszterszekció is színesítette a kongresszus programját. Az idei kongresszuson első ízben lehetett szavazni a legsikerebb poszterre. A 11 jelölt közül ezt a címet BIRNA LÁRUSDOTTIR plakátja nyerte el.

Az ICOS közgyűlésén megválasztották a testület vezetését is, az új elnök személyében Milan Harvalikot köszönhetjük. A magyar névkutatás eddig elért eredményeinek nemzetközi elismerésének is tekinthetjük, hogy TÓTH VALÉRIÁT beválasztották a társaság vezető testületébe. Emellett nagy örömkre Debrecen nyerte el a XXVI. Kongresszus (2017) megrendezésének jogát.

GYÖRFFY ERZSÉBET
Debreceni Egyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Horváth Katalin 70 éves*

Tisztelt egybegyűlt Kollégák, kedves Ünnepeztünk!

Abban a nagy megtiszteltetésben van részem, hogy Horváth Katalint már másodszor köszönhetem fel kerek évfordulón: tíz évvel ezelőtt is boldogan álltam be az öt üdvözlő sokaság körébe, és ha lehetséges, még inkább így van ez most, a 70. születésnapján.

Horváth Katalin 1944. október 22-én született Naszvadon. Az egyetemen figyelme már korán a nyelvészet felé fordult, így az ELTE-n folytatott könyvtárosi tanulmányait az általános és alkalmazott nyelvészet szakra cserélte, amelyet a magyar szak mellett végzett el. Egyetemi karrierje még 8 évet váratott magára, az alma materbe 1978-ban került vissza ösztöndíjasként. 1979-ben védte meg egyetemi doktori értekezését, mely kibővített-átdolgozott formában „Transzformációs csoportok a magyarban” címmel jelent meg 1983-ban. Ebben Horváth Katalin Zsilka János szerves-dialektikus nyelvelméletének keretében végzett ígeszmantikai és -szintaktikai vizsgálatainak eredményeit mutatta be. Ezen első nagyobb munkáját olvasva is azonnal kitűnik rendkívüli érzéke a történeti-etimológiai vizsgálatokhoz, mely ebben az értekezésben a legszemléletesebben a transzformációs csoportok fejlődési sorba rendezésében és a rejtett belső összefüggések feltárásában nyilvánul meg.

Rész és egész tartalmi összefüggése, pontosabban a pars pro toto elvének működése a nyelvben, illetve a névadásban lett kandidátusi értekezésének és számos későbbi tanulmányának is tárgya – ez a téma már bölcsészdoktori értekezésében is feltűnt a transzformációs csoportok jellemzése kapcsán. „A rész és az egész – A rész-egész viszony szerepe a nyelv működésében” című kandidátusi disszertációját 1994-ben védte meg.

Bármilyen témán is dolgozott Horváth Kati, az sohasem önmagában érdekelte, így a szinkronia kérdései is mindig a diakroniával való összefüggésükben foglalkoztatták. A Ladányi Máriával közösen szerkesztett kötetben olvasható írásában (HORVÁTH 1993) érzékletesen mutatta be, hogyan lehet szinkrón összefüggések alapján etimológiai elemzéseket végezni. Mint írja: „Állapot és történet belsőleg függ össze egymással: az állapot mozgásformáiban specifikus történeti folyamatok ismétlődnek meg. Ez magyarázza, hogy a rendszerszerű szinkrón összefüggéseket feltáró leíró kutatások meghatározóan fontosak lehetnek a nyelvtörténeti kutatások számára is: kiegészíthetik, megerősíthetik vagy gyöngíthetik a történeti vizsgálat eredményeit; nyelvmemlékek hiányában akár helyettesíthetik is a tényleges nyelvtörténeti elemzést” (HORVÁTH 1993: 81). Ez az a módszer, amely talán a legnagyobb hatást gyakorolta rám tanulóéveim alatt, és a mai napig sem szűnök meg csodálni.

Kati munkásságában a másik, számomra rendkívül inspiráló kutatási vonulat a névelmélet és a vele összefüggő nyelvi motiváltság témaköre. Etimológiai elemzései nem pusztán egyes ismeretlen vagy téves eredeztetésű elemek összekapcsolására, illetve a belső keletkezésű szavak körének, szócsaládjainak a lehetséges bővítésére irányultak, hanem mindig komoly elméleti tétjük is volt – természetesen ez Kati összes munkáját jellemzi. Az alapkérdés, amelyre választ keres, ugyanis ez: Mennyiben tekinthető motiváltnak a nyelvi elemek kialakulása? Kutatásának eredményei azt üzenik, hogy sokkal inkább, mint gondolnánk, vagy mint amennyire ez ma elfogadottnak számít. Kati egyik úttörő vonása éppen az, hogy új (vagy inkább nagyon is régi) utakat keresett és talált a névadás módozatainak leírásában.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2014. október 21-én.

Kati munkásságában minden mindennel összefügg és – nem véletlenül használva ezt a szót többször is – szerves rendbe illeszkedik, s ez igaz harmadik nagy kutatási területére, a trópuselméletre is, amellyel már a 80-as évektől behatóan foglalkozott. A szerves nyelvelmélet kiváló talajnak bizonyult ahhoz, hogy ebből táplálkozva kinőjön s egységessé kovácsolódjon Kati nyelvről alkotott saját elképzelése, amelyben a nomináció általa sokszor említett elvei (pars pro toto, totum pro parte) működnek a főbb trópusok (metafora, színek-doché, metonímia) és az elemi mondatok létrejöttében, történeti egymásra épülésükben. A három szóalakzat „belsőleg függ össze egymással, s ez a kapcsolat a trópusok logikai és nyelvi (szintaktikai-szemantikai) szerkezetében megfogható, egyértelműen kimutatható” – írta ünnepeltünk „A metafora helye a trópusok rendszerében” című tanulmányában (HORVÁTH 2008: 314).

Kati lényének a tanárság talán a legmeghatározóbb része. Csaknem három évtizeden át (1978-tól 2006-ig) tanított az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti (2005-től Alkalmazott Nyelvészeti) Tanszékén, 1995 óta docensként, de hosszú éveken keresztül több témában oktatott más egyetemeken (például a Miskolci Egyetemen és a Károli Gáspár Református Egyetemen) is, részben óraadóként, részben mellékállásban. 2000-től a Veszprémi Egyetem magyar szakjának létrehozásán munkálkodott, az ottani Magyar Nyelvtudományi Tanszéknek ezután 2003-ig tanszékvezetője is volt. 2006-tól a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének docenseként dolgozott egészen nyugdíjba vonulásáig, 2009-ig. A felsőoktatásban végzett oktatói tevékenysége mellett a magyar mint idegen nyelv oktatásában, a MID-tankönyvek lektorálásában is igen nagy gyakorlata van (részletes életrajzát, publikációs listáját lásd a 60. születésnapjára készült ünnepi kötetben: LADÁNYI–DÉR–HATTYÁR szerk. 2004: 11–18).

Kati a legtöbbet adta a diákjainak, amit tanár csak adhat: meghatározó nyelvszemléletet és sok emberséget. Az előbbi sokakat indított el a nyelvészpályán, és aki egyszer úgy tudott ránézni a nyelvre, a nyelvi anyagra, amin dolgozni kezdett, ahogyan Kati, az ennél a nyelvfelfogásnál is maradt.

Kedves Kati! Mi, egykori tanítványaid örökre hálásak leszünk Neked a Tőled kapott tudásért, az inspirációért, a sok segítségért és különösen azért, mert megmutattad, hogy tanítani, sőt élni is csak így, sok emberséggel lehet és érdemes.

Isten éltesen nagyon sokáig!

Hivatkozott irodalom

- HORVÁTH KATALIN 1993. Állapot és történet az etimológiai kutatásban – A *hint* ige eredete és rokonsága. In: HORVÁTH KATALIN – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 81–91.
- HORVÁTH KATALIN 2008. A metafora helye a trópusok rendszerében. In: DOMOKOS PÉTER – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Urálisztikai tanulmányok 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 312–323. <http://klimala.web.elte.hu/18/27HorvathKatalin.pdf> (2014. 10. 18.)
- LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA ILONA – HATTYÁR HELGA szerk. 2004. „... még onnét is eljutni túlra...”. *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Kiadó, Budapest. <http://mek.niif.hu/04800/04844/04844.pdf> (2014. 10. 18.)

DÉR CSILLA ILONA
Károli Gáspár Református Egyetem

Szij Enikő 70 éves*

Mintha csak tegnap lett volna, amikor Szij Enikőt hatvanadik születésnapján köszöntöttük, és átnyújtottunk neki egy tekintélyes tanulmánykötetet, melyet barátai, kollégái, tisztelői, volt tanítványai készítettek számára nagy szeretettel és odaadással. Bármilyen hihetetlen, ennek már tíz éve, és most ismét kerek évfordulót ünnepelünk.

A köszöntés feladatát szívesen vállaltam, hiszen tagadhatatlanul sok közös pont van az életünkben. Évtizedekig volt közös szobánk Enikővel az ELTE Finnugor Tanszékén, tizenöt évig néhány utcányira laktunk egymástól az Újlipótvárosban, sőt számos alkalommal a szál-lásunkat is megosztottuk, amikor egy-egy vidéki vagy külföldi konferencián vettünk részt.

De kezdjük az elején! Szij Enikő Sárváron született 1944. augusztus 15-én. Pétfürdői és pápai iskolai évek után másodikos gimnazistaként került a budapesti Markó utcai Kos-suth Zsuzsa Gimnáziumba, itt érettségizett 1962-ben. Egyetemi tanulmányait 1963-ban kezdte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, abban az évben, melyben hivatalosan is megindult a finnugor szakos képzés. Érdekes közös jellemzője az első finnugor szakos nemzedéknek, hogy majdnem mindegyikük a magyar–orosz szak mellé vette fel harma-díknak az akkor még C szakként működő stúdiumot. Ez történt velem is néhány évvel később, igaz, hogy nem Budapesten, hanem Szegeden.

Magyar–orosz–finnugor szakos egyetemi diplomáját Szij Enikő 1968-ban szerezte meg. Kezdetben egy XXII. kerületi általános iskolában tanított, s 1969. november 15-én került vissza a Finnugor Nyelvtudományi Tanszékre, könyvtáros-adminisztrátori munka-körbe. Hamarosan oktatói státusban folytatta munkáját, s a ranglétrát végigjárva egyetemi docensként vonult nyugdíjba öt évvel ezelőtt, 2009-ben.

Szij Enikő negyvenéves egyetemi oktatói pályafutása során mindent tanított, amire szükség volt a Finnugor Tanszéken. Félévenkénti rendszerességgel adta elő a kötelező finnugor stúdiumokat a magyar szakosoknak. Éveken keresztül ő volt e tárgyak oktatója a Károli Gáspár Református Egyetemen is. Az ELTE finnugor szakosainak permi nyelveket és nyelvészetet, finnugor nyelvészetet, uráli népek történelmét, tudománytörténetet tanított, finn szakosoknak művelődéstörténetet és a magyar–finn kapcsolatok történetét. Munkás-ságának elismeréseként 2000-től négy évig Széchenyi professzori ösztöndíjban részesült.

Az oktatómunkát nyugdíjba menetele után sem hagyta abba. Továbbra is részt vesz a doktori programok munkájában, s a finn mesterszakos képzésben is nehezen lenne nél-külözhető. Mi máig aktív kollégáinknak tekintjük, ő pedig kitartóan, jó kedvvel vállalja az adódó feladatokat.

Szij Enikő pályáján szerencsésen, egymást kiegészítve fonódott össze az oktatói és a kutatói munka, s ehhez kapcsolódik közéleti tevékenysége is. Pályájának kezdetén, 1972–1975 között a moszkvai Lomonoszov Egyetemen dolgozott magyar lektorként, s ez a három év nagy hatással volt további életútjára. Nemcsak azzal írta be magát a magyar mint ide-gen nyelv oktatásának történetébe, hogy megalkotott egy azóta is nélkülözhetetlen tanköny-vet (Курс венгерского языка. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979), hanem ebben az időben alakította ki máig jól működő, személyes kapcsolatait is a szovjetunióbeli majd később oroszországi finnugor műhelyek munkatársaival. Terepre is eljutott akkor, amikor ez igen nehéz volt: 1978 telén csikorgó fagyban gyűjtötte a zürjén rokonságneveket Komiföldön. Egy magyar forgatócsoporttal bejárta Reguly Antal kutatóútjának helyszíneit – a Reguly-életmű

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2014. október 28-i ülésén.

azóta is foglalkoztatja, erre hamarosan kitérek. Az 1980-as években moszkvai kollégáival szervezett cseregyakorlat keretében hét nyáron hét különböző szovjet köztársaságba vitte el a budapesti diákokat. A finnugristák mai deréknemzedéke máig emlegeti a komik, az észtek, a karélok, a marik, az udmurtok, a mordvinok és az obi-ugorok között megélt kalandokat.

A kilencvenes években megszakadt a cseregyakorlatok sorozata, de új lehetőségek is nyíltak. Ma már a diákok maguk szervezik utazásaikat az évenként más-más városban megrendezett IFUSCO konferenciákra. Enikő pedig a Magyarországon tanuló oroszországi finnugor nemzetiségű diákokat gyámolítja például azzal, hogy kirándulásokat szervez nekik hazánk szép tájaira és történelmileg fontos helyeire. A finnugor mozgalom is nagyobb sebességre kapcsolt: 1992 decemberében Sziktivkarban létrejött a Finnugor Népek Világkongresszusa nevű szervezet, melynek munkájában Szij Enikő a kezdetektől fogva részt vesz. Tagja a szervezet konzultatív bizottságának és a magyar nemzeti szervezetnek is elnökségi tagja. Az 1996-os budapesti világkongresszus anyagát két nyelven, magyarul és oroszul rendezte sajtó alá (II. Finnugor Világkongresszus – Budapest 1996. A Finnugor Világkongresszus Magyar Nemzeti Szervezete – Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999), s egyébként is gyűjti a mozgalom dokumentumait, mert jó történészként ismeri ezek értékét. A dokumentumok egy részét a NANOVSZKY GYÖRGY nevével fémjelzett és a III. Világkongresszusra megjelent Nyelvrokonaink című kötetben közölte (Budapest, Teleki László Alapítvány, 2000.), mely könyvnek később elkészült az orosz és az angol nyelvű változata is (Сородичи по языку. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2000; The Finno-Ugric World. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004.).

Ünnepeltünknek számtalan jó barátja, ismerőse van szerte a finnugor világban, az *Enyiko* név fogalomná vált Oroszországban. Alapításától kezdve, 1984-től a Kalevala Baráti Kör elnökségi tagja, valamint megalakulása, azaz 1989 óta a Magyar–Finn Társaság alelnöke, 1998-tól pedig elnöke. Ebben a tisztségében fontos szerepet tölt be testvérvárosi konferenciák szervezésében, tematikus iskolai hetek lebonyolításában. Az oroszországi finnugorokhoz képest különbség csak annyi, hogy a finnek ki tudják ejteni Enikő nevét.

A rokon nyelvek közül Enikő a legbehatóbban a permi (komi és udmurt) nyelvekkel foglalkozott. 1970-ben szerzett bölcsészdoktori címet (A szövé-s-fonás szókinése a permi nyelvekben). Kandidátusi disszertációját is permisztikából írta: 1987-ben védte meg Udmurt (voják) rokonságnevek című értekezését. Ebben a mintegy 220 rokonságnévből álló korpusznak – melyet az írott forrásokból és a terepen gyűjtött – szigorúan nyelvészeti szempontú elemzését végezte el, a teljességre törekvő módon: történeti, szintaktikai, pragmatikai elemzést adva. Kandidátusi értekezése 1998-ban oroszul látott napvilágot (Термины родства в удмуртском языке. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998).

A nyelvészet mellett folyamatosan kutatott finn művelődéstörténeti témákat, valamint jelentősen hozzájárult a magyar–finn kapcsolatok történetének kutatásához is. A Panoráma kiadó zsebkönyv alakú útikönyv sorozatában először 1973-ban jelent meg Finnországot bemutató kötete, ennek javított, bővített kiadása 1977-ben. 1979-ben pedig nemcsak a turisták, hanem minden finnbarát örömeire napvilágot látott az akkori ismeretek gazdag tárházát tartalmazó ún. nagy útikönyv. Ezt sokáig egyetemi tankönyvként is használták, hiszen történelmi fejezete évtizedekig szinte az egyetlen hiteles, használható Finnország-történelem volt magyar nyelven.

A legutóbbi időben Szij Enikő érdeklődése egyre inkább a tudománytörténet irányába fordult. Elhatározta, hogy kiadja a finnugor nyelvhasználat történetének dokumentumait, ezért útjára indította a Bibliotheca Regulyana című sorozatot. Ebben először a finnugristika

18. századi előfutárainak művei jelentek meg. Az 1. kötet SAJNOVICS JÁNOS 1768–1770. évi naplóját tartalmazza (1990), a 2. kötet SAJNOVICS JÁNOS, *Demonstratio*. Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos című művét (1994), a 3. pedig GYARMATHI SÁMUEL, *Affinitas*. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel címen jelent meg, s éppen 200 évvel az eredeti mű megjelenése után végre magyarul, C. VLADÁR ZSUZSA fordításában (1999).

A kötetek címlapján szerényen szerkesztőként vagy jegyzetíróként szereplő Szij Enikő keze nyoma ott van szinte minden betűn – aprólékos munkával a fordítókkal és a nyomdászokkal együttműködve készített elő minden kiadványt, egy-egy lábjegyzete pedig gyakran hónapokig tartó búvárkodás eredménye. A sorozat 2000-ben megjelent 4. kötete már REGULY ANTAL munkásságának egy szeletével, zenei gyűjtéseivel foglalkozik (Reguly Antal „hangjegyre szedett” finnugor dallamai). A Hanti-Manszijszkban megrendezett V. Finnugor Világkongresszus tiszteletére jelent meg az 5. kötet, Reguly szibériai útinaplójának orosz fordítása (Календарий. Дневник венгерского путешественника-исследователя с 29 сентября 1843 г. по 5 марта 1846 г. Путешествие по России. Петербург – Урал – Петербург. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008). A régóta várt, nagy összegzés első része tavaly jelent meg, Reguly és a tudomány „zománcza”: Életrajzi és kortörténeti adalékok 1. címmel (Bibliotheca Regulyana 6. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest, 2013). Ebben a kötetben Reguly hazai és nemzetközi kapcsolatrendszerét tárja fel a szerző meggyőző alaposággal.

Szij Enikő tudományos publikációinak a száma eléri a másfélszázat, ezért munkásságát csak nagy vonalakban tudtam ismertetni. Folyamatosan frissülő bibliográfiája megtalálható az MTMT adatbázisban.¹

Ünnepeltünk a tudományos közéletben is fontos szerepet tölt be. A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja. 1980–1985 között az MTA Uralisztikai Komplex Bizottságának tagja, 1985–1995 között titkára volt. Az MTA Nyelvtudományi Bizottságának munkájából tagként, illetve 1997 és 2002 között titkárként vette ki részét. 1985 és 1990 között tagja volt a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőbizottságának.

Szij Enikő számos elismerésben részesült munkásságáért. Elnyerte a Magyar Nyelvtudományi Társaság Fokos díját (1982), tulajdonosa a finnországi Kalevala érmennek (1985), az Oktatási Minisztérium Kiváló Munkáért kitüntetésének (1987), és megkapta a Finn–Magyar Társaság arany érdemjelvényét is. 2004-ben a Finn Köztársaság elnöke a Finn Oroszlán első osztályú érdemrendjét adományozta neki. Könyveiért megkapta a Panoráma, a Corvina és a Tankönyvkiadó dívjait. A helsinki székhelyű Finnugor Társaság, a Finn Irodalmi Társaság és a Kalevala Társaság is meghívta tagjainak sorába.

A közösen eltöltött évtizedek alatt számtalanszor megcsodáltam Enikő mindenre kiterjedő figyelmét, azt, hogy képes minden apró részletet megőrizni emlékezetében, s ezeket kész megosztani hallgatóival, beszélgetőtársaival. Kívánom, hogy még sokáig folytassa búvárkodásait az Akadémiai Könyvtárban, írja szorgalmasan a pályázatokat a Nemzeti Civil Alap támogatásaira, valamint hogy újra és újra kápráztasson el bennünket azzal a hihetetlenül tágas ismeretanyaggal, melyet a fejében őriz, s melynek egy részét reményeink szerint még nyomtatásban is megjelenteti. Ehhez kívánunk sok erőt, egészséget. Isten éltesse, Enikő, sokáig!

CSEPREGI MÁRTA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

¹ <https://vm.mtmt.hu//search/slist.php?lang=0&AuthorID=10005721> (2014. 11. 01.)

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kóser vagy tréfli?

Jiddis szócikkek az Etimológiai Szótárban*

„Origo quorundam nominum, id est unde
veniant, non paene omnibus patet.”¹
(Sevillai Izidor)

1. Bevezetés. Szótárírásunk történetében aránylag későn jelentek meg a nyelvtörténeti szótárak. Három közülük nyelvünk legfontosabb szavait dolgozta fel, származásuktól függetlenül (GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, Magyar etymologiai szótár 1–17. MTA, Budapest, 1914–1944; BÁRCZI GÉZA, Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941; BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984. [TESz.]; BENKŐ, LORÁND főszerk., Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1994. [EWUng.]), míg egyikük kizárólag a finnugor eredetűeket gyűjtötte össze (LAKÓ GYÖRGY főszerk., A magyar szókészlet finnugor elemei 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978). Azonban mindegyik szakmabelieknek készült, a nyelvtörténet iránt érdeklődő művelt nagyközönség számára nem létezett olyan kiadvány, amely magvas szócikkeivel azonnal kielégíti a kíváncsiságát. Ezt a helyzetet változtatta meg a ZAICZ GÁBOR szerkesztette Etimológiai szótár (Tinta Kiadó, Budapest, 2006. [ESz.]), amely – a borító tájékoztató szövege szerint – „magas színvonalon és szakszerűen dolgozza fel a magyar nyelvi elemek eredetét”. A kötet valóban impozáns: 1024 oldalon 8945 szócikk mutatja be szókincsünk történetét, s mintának tekintett elődjéhez, a TESz.-hez képest csaknem 200 új szócikkkel bővült, és feldolgozza toldalékrendszerünket is.

Éppen ezért az érdeklődő abban a reményben üti fel az ESz.-t, hogy választ talál a kérdéseire. Sajnos, a szócikkek elolvasása inkább a kérdőjeleket szaporítja az olvasóban. A bonyolult nyelvi folyamatok végletekig leegyszerűsített bemutatása könnyen hamissá válik, a TESz. és az EWUng. szócikkeinek ötletszerű megkurtítása, vegyítése és felhígítása nem hoz létre új nyelvtörténeti szakkönyvet. Mint a főszerkesztő írja, az ESz. laikusoknak készült – éppen ezért a forrásokból kölcsönzött fonetikus átírásokra (amelyek természetesen szakmunkákban mindig betűhíven idézendők) ráfért volna az egységesítés, mert változatosságuk nem gyönyörködtet, hanem bosszant. Ugyanis az olvasótól nem várható el a szakember türelmét is kemény próbára tevő bonyolult transzkripciósi rendszerek beható ismerete. Például a jiddis szócikkek átírásában a szótár hol a magyaros (*goj*), hol a németes (*masel [z]*), hol az angolos (*goyim [j]*), hol pedig valamely mellékjelektől terhes fonetikus átírást (*maššāh*) alkalmazza; az angoltanításban meghonosodott nemzetközi fonetikai ábécé kínálná a negyedik le-

*Itt mondok hálás köszönetet Nádasdy Ádámnak tüzetes lektori jelentéséért.

¹ „A szavak eredete, mármint hogy honnét származnak, nem mindenkinek nyilvánvaló” (X. könyv).

hetőséget. Érthetetlen, hogy a hangjelölésről szóló bevezető miért csak a gyakoribb betűk hangértékét közli – hiszen ezekkel a műkedvelő is találkozhatott. Éppenséggel a ritkább jelölések elmagyarázására volna szükség. Azonban azt hiába keressük.

Az alábbiakban az ESz. 22 jiddis szócikkéhez fűzünk néhány megjegyzést. Azért erre a jövevényszócsoportra esett a választásunk, mert egyrészt az idetartozó lexémák történetével foglalkozó szakirodalom igen gyér, másrészt ez a mennyiség aránylag röviden áttekinthető. Értékelésük két lépésben történik: vitatható, pontatlan vagy félreérthető adataikat indexbetűvel jelöljük. Ezt követi a helyesbítésük, majd római számozás alatt, „Kiegészítés” megjegyzéssel számos újabb nyelv- és művelődéstörténeti adalék. Mivel németül roppant szakirodalom található, a YIVO átírása mellett – ha eltér tőle – közöljük a németest is. Félreértés ne essék: nem azért, mintha mindezt ajánlatos volna belefoglalni az ESz. szócikkeibe, csupán a szó további kapcsolatainak és ezáltal történetének alaposabb megismerése végett. A forrásoknál a lapszámot közöljük, a Klein-féle szótárnál (CEDH.), a német tájzsótárnál (BBW., HWB., NSWB., PWB., RWB., SWB., WBWM.), a Jüdisches Lexikonnál (JL.) és az Újszövetségi görög–magyar szótárnál (ÚGMSz.) pedig a hasábszámot. A könnyebb követhetőség kedvéért a hivatkozott irodalmat – a TESz. és az EWUng. gyakorlatának megfelelően – a szócikk végén, rövidítve foglaljuk össze. A hiánytalan bibliográfia a tanulmány végén található.

BÁRCZI 1931–1932-ben kimerítő tanulmányban írta le a pesti nyelvet, melyen akkoriban a germanizmusokat, a tolvajnyelvi és az értelmetlenül felkapott divatszavakat, továbbá a kifogásolható mondat szerkezetet értették, azonban egykötetes Szófejtő szótárából a tolvajnyelv szavai – terjedelmi okból – kimaradtak. Negyedszázaddal később a TESz. az alábbi jiddisizmusokat közli önálló szócikkben: *éca* (bizalmas városi nyelv), *gój* (argó), *handlé*, *haver* (argó, bizalmas köznyelv), *hirig*, *jampec*, *jiddis*, *kóser*, *macesz*, *mázli*, *meló*, *noná*, *pajesz*, *pinka* (kártyanyelvi), *sakter* (egyházi), *samesz*, *smonca* (városi nyelv), *sóher* (argó), *sólet* (városi nyelv, szakácsmesterség), *srác*, *stikában* (argó), *szajré* (argó), *tréfli*. Közülük az ESz.-ből hiányzik az *éca*, *noná* és a *tréfli*, ugyanakkor megtalálható a *jatt* és a *klezmer*. A *pinka* 'kártyapénz v. az ennek való edény', bár a kötet végén a címszavak eredet szerinti felosztásában kérdőjellel szerepel, szintén hiányzik. A szó a kártyások körében a 19. század elején mindennaposnak számított: „[Á]llandóan három pohár állott a kártyaasztalon, amely pohárnak pinka volt a neve. Az első számú pohár volt a vendéglőse és pincéré. A második az állandóan jelenlevő cigánybandaé. A harmadik a kártyázók gibiceié, akik éjszakáról éjszakára itt ültek a kártyázók háta mögött és ilyenformán állandó fizetést húztak” (Krúdy Gyula: Magyar tájak).

Az ESz.-ban említett szavak 231 év alatt kerültek nyelvünkbe, első előfordulásuk ideje alapján a következő sorrendben: 1727: *kóser*; 1782: *sakter*; 1829: *goj*; 1845: *handlé*; 1862: *haver*, *sóher*; 1870: *sólet*; 1875: *macesz*; 1877: *meló*; 1882: *mázli*; 1884: *pajesz*; 1888: *hirig*, *srác*, *szajré*; 1897: *samesz*; 1905: *jiddis*; 1908: *smonca*; 1923: *mázlista*; 1924: *stikában*; 1928: *jampec*; 1929: *klezmer*; 1930: *kóceráj*; 1958: *jatt*. Ezenkívül a TESz. a németből kölcsönzött egyes szavaknál feltételez valószínű vagy biztos jiddis előzményt: *bóvli* (~ jidd. בּוֹוֹל [bovl] 'silány portéka'), *kaláberez* 'alsózik' (< R. *kalabriázik*), *kalábriász* 'alsós (kártyajáték)' (~ jidd. קלאַבריאַש [klabriash] < holl. *klaveraas* 'treff ász'), *muri* (~ jidd. מוּרירע [moyre] 'félelem'), *sáp* (~ jidd. שאַב [shab] 'részesedés (zsákmányból)'), *slamasztika* (~ jidd. שְׁלִימַזל [shlimazl] 'balszerencse'), *smírol* 'l. zsírral beken, zsíroz, megveszteget valakit;

kártyajátékban a partnernak jó lapot ad, 2. lopáskor őrt áll’ (~ jidd. שמירן [shmirn], bajor-osztrák *schmi[e]ren*), *tarhál* (~ jidd. טארן [tarn] ’zaklat’).

A magyar kártyanyelv is szép számmal kölcsönzött jiddis eredetű szavakat: *táli* ’első kiosztás kártyázáskor’ (< jidd. טייל [teyl] ’rész’), *hóhem* ’minden kártyafortélyt ismerő személy’ (< jidd. כֹּחֶהֶם [khokhem] ’bölcs’), *sipista* ’hamiskártyás’ (< jidd. שיבוש [shibush] ’tisztességtelen üzlet’): „Tegnap éjjel razzia volt egy olyan helyen, ahol a leányok egymással, barátaikkal s független *sipistákkal* keverték a kártyát” (Ady Endre: Kártyáznak, isznak, ölnek). Az ördög bibliájának forgatói körében megszokott szakszó a *hirig* ’jel a kártyán, melyet körömmel csinálnak’. A jelentésmódosulás útja: ’késsel ejtett vágás’ → ’körömmel karcolt jel’ (l. a *hirig* címszót).

A zsidó Budapest című kétkötetes művelődéstörténeti kézikönyv (1995) jegyzékében 605 zsidó rétegnyelvi szót és 144 héber vagy jiddis átvételt sorol fel és értelmez.

2. Fonetikus átírás. A jiddist mindig a héber írással írták, mint a többi zsidó nyelvet – zsidóspanyolt, zsidófranciát (sarphatique), zsidóarabot, zsidóperzsát –, habár akadtak szórványos próbálkozások a latin betűk bevezetésére is. Ennek ellenére a jiddis szavaknak sem a németben, sem az angolban nem alakult ki egységes helyesírásuk. A szövegeket a YIVO (ייִוו) szabályai alapján átírva közöljük, mivel a jiddis irodalmat tartó könyvtárak, továbbá a tudományos kiadványok világszerte ezt használják. (A Vilniusban 1925-ben létrehozott וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט [yidisher visnshaftlekher institut], Zsidó Tudományos Intézet 1940-ben költözött New Yorkba, a neve azóta YIVO Institute for Jewish Research, ייִדישע וויסנשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציע [yidishe visnshaftlekhe organizatsie].)

Jankele Gold művének, A walesi bárdoknak tréfás fordítását, Az ember tragédiája jiddis tolmácsolását, a Magyar-Zsidó Szemle állandó rovatában megjelent közmondásokat és A zsidó Budapest szójegyzékében előforduló szavakat forráshűen, latin betűkkel közöljük. A táblázatban megcsillagozott betűk a szovjet-orosz kiadványokban kizárólag óhéber szavakban (idézetekben vagy reáliákban) fordulnak elő. Ezeket többnyire már fonetikusán írják, ami az ortodox zsidók szemében föler az istenkáromlással: olyan, mintha Isten négybetűs nevét – יהוה [yhwh] – kiejtenék. Ugyan 1993 óta az oroszországi szerzők ismét visszatértek a héber szavak hagyományos (magánhangzót nem jelölő) írásmódjához, de zárójelben megadják a szó jiddisizált változatát is. Kelet-Európában csak az [o]-t jelölik mellékjellel (ֿ), az [a]-t (א) nem; ezt a gyakorlatot követi a פֿאָרווערטס [forverts] (angol címen The Jewish Daily Forward), az 1897 óta New Yorkban megjelenő napilap is, amelyben Isaac Bashevis Singer (1904–1991) publikált. Tanulmányunkban mindkét magánhangzót egységesen, mellékjellel – az [o]-t kámeccal (ֿ), az [a]-t patahhal (◌ֿ) – írjuk. Az erős dágéssal (◌ֿ◌) jelzett, kettőzött héber mássalhangzók (pl. מֿ [mm], נֿ [nn]) a táblázatban nem szerepelnek.²

² A héber szavak fonetikus átírásában nyújtott segítségéért TAMÁSI BALÁZST illeti köszönet.

1. táblázat

A jiddis szavak átírása

א = Ø és [a]	ו és ו = [u]	י = [i] vagy [y]	נ, נ = [n]	ש = [sh]
א = [a]	ו = [v]	י = [i]	ס = [s]	ש* = [s]
א = [o]	וי = [oy]	יי = [ey]	ע = [e]	ת* = [t]
ב = [b]	ז = [z]	יי = [ay]	פ = [p]	ת* = [s]
ב = [v]	זח = [zh]	כ, כ = [k]	פ, כ = [f]	
ג = [g]	ח* = [kh]	כ, כ = [kh]	צ, כ = [ts]	
ד = [d]	ט = [t]	ל = [l]	ק = [k]	
ה = [h]	טח = [tsh]	מ, מ = [m]	ר = [r]	

2. táblázat

A héber és az arámi szavak átírása

Mássalhangzók				
א = [Ø], [ʔ]	ד = [dh]	י = [y]	ס = [s]	ר = [r]
ב = [b]	ה = [h]	כ, כ = [k]	ע = [ʔ]	ש = [š]
ב = [bh]	ו = [w]	כ, כ = [k]	פ = [p]	ש = [ś]
ג = [g]	ז = [z]	ל = [l]	פ, כ = [ph]	ת = [t]
ג = [gh]	ח = [h]	מ, מ = [m]	צ, כ = [ś]	ת = [th]
ד = [d]	ט = [t]	נ, נ = [n]	ק = [q]	
Magánhangzók				
א = [ā], [o]	י = [ō]	א = [e]	א = [ə]	א = [ō]
א = [ē]	ו = [ū]	א = [i]	א = [ā]	
א = [ī]	א = [a]	א = [u]	א = [ē]	

3. A jiddis nyelv. Bár a jiddis irodalmi nyelv létrejöttét Mendele Mojkher Szforim (1836?–1917) írói munkásságának kezdetétől, דאס קליינע מענטשעלע [dos kleyne mentshele] (A kisember) című regényének megjelenésétől (Odessza, 1864, קול מבושר [kol mevasher]) számítják, a nyelvet természetesen már évszázadokkal korábban beszélték. Legrégibbi írásos emléke egy 1272-ből származó wormszi áldásformula, amely már fejlett irodalmi nyelvre utal. A jiddis tanulmányozása során előzőleg szakmai körökben gyakran fölmerült keveréknyelv (*Mischsprache*, *mixed language*, *hybrid language*) volta (ez él tovább a Max Weinreich meghonosította *fusion language* terminusban), s ezért – túlzott fontosságot tulajdonítva a genetikai rokonságnak, ugyanakkor elkendőzve a sarkalatos különbségeket – sokáig egyszerűen a német változatának, dialektusának vagy közeli rokonának (*Nebensprache*-nak) tartották. A fölöttébb pejoratív csengésű *keveréknyelv* terminus hívei egyoldalúan kizárólag a szókincs rétegződéséről vesznek tudomást, ám

a fonetikát, az alak- és mondattant röstellik bevonni vizsgálódásuk körébe. Joggal jegyzi meg SIMON: „[A] németből származó szóanyag részben elavult formában és jelentéssel fordul elő, részben pedig a németben ismeretlen jelentésekkel bővült. Figyelembe veendők a szóképzés területén mutatkozó sajátosságok is. E tulajdonságok mindenképp azon kritériumok közé tartoznak, melyek a jiddis nyelv némettel szembeni önállóságát bizonyíthatják, s amelyek másfajta indokokkal együtt alátámaszthatják, hogy a jiddis a németnek rokona, nem pedig változata. A modern jiddis és német nyelv szókincsének szinkrón összehasonlító vizsgálatakor a német szótövek eltérő jelentése és a szóképzés sajátosságai kerülnek mérlegre.”

A germanisztika e mostohagyermeké sokáig nem is kapott önálló nevet: a szent héber vagy a kiművelt német mellett – ámbátor rég megszűnt etnolektus lenni – csupán *zsargon*-nak csúfolták. Moses Mendelssohn, a híres filozófus (1729–1786), a reformjudaizmus (haszkala) atyja sem nyilatkozott kedvezően róla: úgy tartotta, a zsidóknak vagy szintiszta németet, vagy makulátlan hébert kell beszélniük, de semmiképp sem a zsargont. A Hollandiában 1817-ben kiadott királyi dekrétum így ír a jiddisről: „csúnya, eltorzított felnémet, amely minden egyéb oknál jelentősebben hozzájárult az izraelitáknak mint a civil társadalom tagjainak Hollandia más lakosaitól való elszigetelődéséhez. Azon országokban, ahol nem ezt a zagyvalékot beszélik, a hátrányos elkülönülésnek jóval kisebb mértékét találjuk”. Solem Alekhem (1859–1916) *zsargon* író-nak titulálta önmagát, baráti köre is semleges megjelölésként használta a szót a 19. század vége felé. Hiányzik a jiddis ismertetése Hermann Paul „A germán filológia kézikönyve” című kétkötetes munkájából (1891–1893), s e tényt Schwartz Elemér (1890–1962; a német nyelvjárások kutatója s 1934–1936 között a német és összehasonlító nyelvészet rendkívüli tanára a pesti egyetemen) csak helyeselni tudja, leszögezve: „[A] jiddis különös összetételénél fogva éppúgy nem tartozik a Grundriszbe, mint pl. a román nyelvek. A jiddis, mely majdnem országok szerint más és más, talán inkább a sémi vagy egy egészen új nyelvészet tanulmánytárgya lehetne?”

Azonban a jiddis önállósága mellett az egyik döntő érv számottevő irodalma, jóllehet – mint I. B. Singer megfogalmazta a Nobel-díj átvételekor mondott beszédében, 1978. december 8-án – אָן אַ שפּראַך פון גלויט, אָן אַ לאַנד, אָן גרענעצן [a sprakh fun goles, on a land, on grenetsn] ’a száműzetés nyelve, ország nélkül, határok nélkül’. (1937-ben Délkelet-Szibéria és Mandzsúria határán alakult meg a birobidzsani Zsidó Autonóm Terület – יידישע אויטאָנאָמע געגנט [yidishe oytonome gegnt] –, ahol az orosz mellett a másik hivatalos nyelv a jiddis.)

A könyvnyomtatás elterjedésével felvirágzott a jiddis nyelvű vallásos irodalom, és szép számban jelentek meg világi alkotások is. A héber és a jiddis művek gyakran egyazon szerzők tollából születtek. A 19. századi kiadványok gyakran még héber címet viseltek, ám a művek már jiddis nyelven készültek. A budai Egyetemi Nyomda (1777–) héber részlege az 1860-as évektől számos romantikus regényt adott ki jiddisül vagy németül (de héber betűkkel). Közülük az Országos Széchényi Könyvtár ma csak mintegy hetvenet őriz, mivel a nyomda termékeinek teljes gyűjteménye elkallódott a történelem viharaiban.

A jiddis nyelvtörténet korszakolásában homlokegyenest ellenkező vélemények fogalmazódnak meg (vö. 3. és 4. táblázat, KERLER 1999 és WEINREICH 2010 alapján). Mindegyik kutató más-más nyelvi ténytet sarkalatosnak, ezért minden határ kijelölése önkényes, hiszen a nyelv folyton változik, így bármely állapota átmenetinek mondható.

3. táblázat

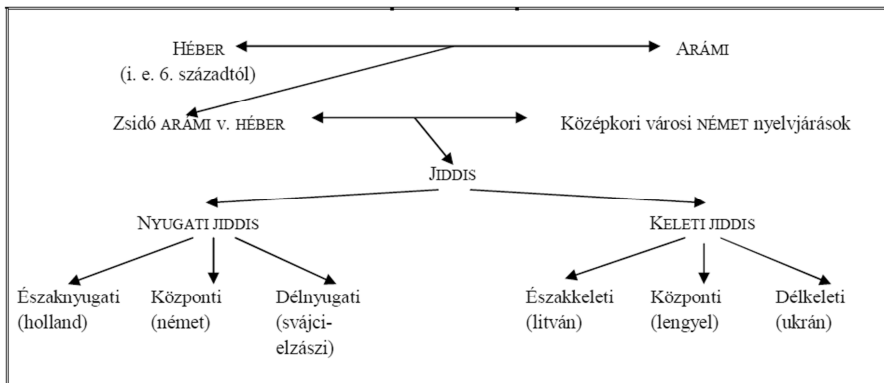
<i>M. Weinreich 1940</i>		<i>Katz 1988</i>	
1. Korai jiddis	±1250-ig	Ójiddis	±1350-ig
2. Ójiddis	±1250 – ±1500	Középjiddis	±1350 – ±1650
3. Középjiddis	±1500 – ±1700	Korai újjiddis	±1650 – ±1800
4. Újjiddis	±1700 – napjainkig	Újjiddis	±1800 – napjainkig

4. táblázat

<i>Kerler 1999</i>			
<i>Korszakolás</i>	<i>Kronológia</i>	<i>Nyelvi hatások</i>	<i>Eredményük</i>
1. Korai jiddis	±1000 – ±1250	sémi–germán jiddis–germán	jiddis
2. Ójiddis	±1250 – ±1500		nyugati jiddis
3. Középjiddis	±1500 – ±1650		
		jiddis–szláv	keleti jiddis
4. Újjiddis	±1650 – ±1800		
5. Mai jiddis	±1800 – napjainkig		

WEINREICH a nyelvtörténeti korszakokat így jellemzi: 1. Korai jiddis (±1250-ig): három fő alkotórésze a héber-arámi, a germán és az újlatin; írott emlékei nem maradtak fenn; 2. Ójiddis (±1250 – ±1500): megjelenik a negyedik, a szláv komponens; irodalom kizárólag a nyugati nyelvjáráson létezik; 3. Középjiddis (±1500 – ±1700): a nyugati és a keleti nyelvváltozat eltérései hangsúlyosabbá válnak, a keleti nyelvjárás elemei beépülnek az irodalmi nyelvbe; 4. Újjiddis (±1700 – napjainkig): a társadalmi mozgalmak, a szépirodalom és az oktatás jótékonyan hatnak a nyelvre – a keleti dialektuson gazdag irodalom jön létre, megszületik a sztenderd jiddis. WEINREICH és KATZ kronológiájában az egyes időszakok között 100–150 év a különbség, ami a rendelkezésre álló nyelvemlékek jellegének eltérő megítéléséből származik.

5. táblázat

KATZ felosztása (5. táblázat, 2004: 23) nemcsak a nyelvtörténeti korokat, hanem az idegen nyelvi hatásokat és a nyelvjáráásokat is szemlélteti. A nyílak a nyelvek közötti kapcsolatokat jelzik: a héber és az arámi (a régebbi szakirodalomban kaldeus) kölcsönösen hatott egymásra, akárcsak a zsidó arámi (vagy héber) és a középkori városi német dialektusok. A zsidóságra már kezdettől fogva jellemző volt a két- (héber, arámi), sőt háromnyelvűség (héber, arámi, görög), ugyanis e nyelveket gyakran ugyanaz a személy használta hol liturgikus, hol világi célra. Megjegyzendő, hogy bár a későbbi szakirodalomban a hébert (a jiddissel vagy a némettel szembeállítva) az arámiival együtt tárgyalják, valójában alkalmazásukat mindvégig a komplementáris disztribúció jellemezte: héber nyelven készültek a bibliai és a középkori irodalomhoz, arámiul pedig a Talmudhoz és a kabbalához fűzött kommentárok. A rabbik nemcsak az irodalmi hébert művelték, hanem egészen az első századig beszélték is a nyelvet.

Az etnolektustól az önálló nyelvvé váláshoz vezető úton az első lépést a jiddis a 13. században tette meg, amikor az askenázi (< héb. אַשְׁכְּנַזִּים ['aškəṇāzīm] 'askenázik' < héb. אַשְׁכְּנַז ['aškənaz] 'Askenáz [a mai Németország]') zsidók tömegesen kezdtek Közép- és Kelet-Európába vándorolni. A jiddis germán nyelv, szókincsét nagyobbrészt középfelnémet (*appel* > jidd. עפל [epl] 'alma', *derhalten* > jidd. דערהאַלטן [derhaltɪn] 'kap', *tin/c/te* > טינטער [tinter] 'tintatartó') vagy német nyelvjárási elemek (bajor-osztrák *enk* > jidd. ענק [enk] 'titeket'), kisebbrészt máshonnan átvett jövevényszavak alkotják:

- a) sémi: héb. גָּנָב [gannābh] 'tolvaj' > jidd. גאַנעו [ganev] 'tolvaj', héb. סֵפֶר [sēfer] 'könyv' > jidd. ספר [seyfer] '〈szent〉 könyv', héb. בָּהוּר [bāhur] 'legény' > jidd. באַכער [bokher] 'legény, fiatalember';
- b) szláv: ócseh *nebohý* > jidd. נעבעך [nebekh] 'szerencsétlen', le. *czy* > jidd. צי [tsi] 'vajon', le. *brama* > jidd. בראַם [brom] 'kapu', ukr. *мучути це*, le. *męczyć się* > jidd. מוטשין זיך [mutshin zikh] 'kinlódik', or. *донци* > jidd. דונציט [duntsis] 'doni kozákok';
- c) újlatin: lat. *commentarius* 'magyarázat' > jidd. קונטרעס [kuntres] 'brosúra, röplap', lat. *legere* > jidd. ליינענען [leyenén] 'olvas' (> m. *lejnol* 'fennhangon, dallam szerint olvas (Tóra-szöveget)'), lat. *benedicere* > jidd. בענטשן [bentshn] 'megáld' (a germán eredetű זעגנען [zegnen] jóval ritkább), lat. (*dies*) *natalis* > jidd. נישטל [nisl] 'karácsony';
- d) egyéb: gör. *παράξενος* 'furcsa, különös' > פאַראַקשנטקייט [paraksntkeyt] 'makacs-ság', tör. *bastırma* > פאַסטירמע [pastrame] 'füstölt hús (étel)', m. *deres* > דערעש [deresh] 'almásszürke (lő)', *gulyás* > גוליאַש [gulyash], גולאַש [gulash] 'pörkölt'; a lágy ejtés keleti szláv hatás, vö. bel., or., ukr. *гуляш*.

A lágy mássalhangzók rohamos elterjedése a jiddisben a szláv nyelvekhez fűződő szoros kapcsolat eredménye; a palatalizálódást felhasználhatjuk érzelm kifejezésre is. A lágyan, [nyebekh]-nek ejtett נעבעך [nebekh] ironikusan cseng: 'szerencsétlen flótás (mégsem tudom sajnálni, mert rászolgált balsorsára)'. A lágyulást a helyesírás következetlenül jelöli – פלוס [plus] (bár lágyan ejtik), de אָסיען [osyen] 'ősz'.

Különös bája a jiddisnek, hogy a sémi alkotóelemek gyakran tökéletesen beilleszkedtek produktív szóképzési mintákba: בתולה שאַפּט [psuleshaft] 'szüzesség' (< héb. בְּתוּלָה [bəthūlā]

‘szűz’ + germán שפּאַט - ‘-ség’), געגאַנוועט [geganvet] ‘ellopott’ (< germán גע- [pref.] + גאַנווענען [ganvenen] ‘ellop’ + עט- [et] ‘-tt’ [suff.]). Nyelvük sokszínűségét beszélői mindig is érezték, erre utal a mókás *Güt sabesz, madame Szabó!* ‘Jó szombatot, Szabóné!’ üdvözlés, melynek germán, sémi, újlatin és ugor eredetű szavai együtt alkotják – a jiddist. Makaróni (például szlovák–jiddis) mondatokat másutt is gyakran hallhattunk a Monarchiában a zsidók szájából: *Tajre ŋeznás, peñiaz ŋemás, ai chüczpe prečo más?* ‘A Tórát nem ismered, pénzed nincs, akkor meg mire föl vagy szemtelen?’. BEREGOVSKIJ közli az alábbi orosz–jiddis versikét, amelynek évődő hangulatát a két nyelv összevegyítése mellett a Róza megszólításában használt birtokos névmás és melléknév hímnemű formája is erősíti: „Ой, мой милый Поза [sic!], / Vos štejstu ba der tir? / Ах, позвольте, Хаим Лейб, / Пойдёмте на špacir” ‘Ó, kedves Rózám, / Mit állsz az ajtóban? / Ah, bocsánat, Chajim Lejb, / Menjünk egyet sétálni’ (ROTHSTEIN az egész szöveget latin átírásban adja meg).

A német nyelv jiddis jövevényszavai, melyeket már a 15. században lejegyeztek, szinte mindenkor a nyugati dialektusból származnak. Azonban ez megszűnt létezni, mivel a 18. században a jiddis nyelvű zsidóság nyugati ága részben asszimilálódott, részben a holokausztnak esett áldozatul. Napjainkban, ha a jiddisről esik szó, kizárólag kelet-európai változatára gondolunk.

A 19. századi magyar tolvajnyelv angol, francia, héber, német, romani, szláv és török elemekből állt, és a századfordulón a nemzetközi kapcsolatokban egyre inkább „a német szavak kezdenek hatalomra vergődni” (BÉLDY 1897). A jiddis forrásra visszavezethetőket (mintegy 12%-ot) a korabeli szakmunkák nem mindig választották el a német eredetűektől. A rotwelsch – a dél-német, illetve svájci tolvajnyelv, a vándorkereskedők, ószeresek, köszörűsök, tolvajok, csavargók és koldusok zsargonja – számos jiddis, héber és romani elemet tartalmaz. Ezek a szavak nem új fogalmak kifejezésére szolgálnak, használóik a leghétköznapibbak helyett találtak ki újakat beszédük titkosítása érdekében.³

A magyar zsvánnyelv egyik legkorábbi emlékét, a hajdúvárosokban elfogott vásári tolvajok bandájában használt szavak jegyzékét 1782-ben Jablonczai János, Hajdúböszörmény főjegyzője vetette papírra. Ez az értékes kútfő a továbbképzéseket és az összetételeket is figyelembe véve 74 lexémát tartalmaz. Már feltűnnek benne héber és jiddis szavak is: (< héb. זָהָב [zāhābh] ‘arany’ >) *czaff* (később *zóf*) ‘egyforintos’; *plede* ‘szaladj’. Későbbi forrásokban ez utóbbi számos változata megtalálható: (héb. פְּלִיטָה, פְּלִיטָה [pələtā] ‘menekül’ > jidd. פֿליטע, פֿליטע [pleyte] ‘menekülés’, פֿלייטע מאַכן [pleyte makhn] ‘elmenekül’ >) *pléde(z)* ‘szalaggy meg fognak’, *Pléd(l)i!* ‘Szaladj!’, *pléte* ‘menekült’, *plétiz(ik)* ‘fut’, *Pléti!* ‘Gyere!’, *plédlizik* ‘menekül’, *elprédlizik* ‘megszökik’. Más európai nyelvekből származó párhuzamai: ném. *pleite machen* ‘elszökik’, *Geh pleite!* ‘Kopj le!’, *Pleite* ‘szökés (hitelezők elől)’, rotw. (Münster) *plete gehen* ‘elmegy’, holl. *pleite gaan* ‘1. elvész, eltűnik, 2. befuccsol, csődbe megy’, or. *пле(ү)товать, плеүму выдавать* ‘elfut’ > (szóelvonással) *плеть* ‘menekülés’, *кинуть плеть* ‘megszökik, megugrik (letartóztatott)’, le. tolv. *plejtować, plitować, machać plejtę* ‘elmenekül’. Valószínűleg a m. *pléhre megy* ‘megszökik’ kialakulásában is része van a hasonló hangalakú és jelentésű jiddis kifejezésnek.

³ Ehelyütt fejezem ki szívből jövő köszönetemet ELISABETH PIIRAINENNEK a német nyelvjárási adatokért.

A jiddisizmusok fontos szerepet játszottak és játszanak számos amerikai író – Saul Bellow, Joseph Heller, Bernard Malamud és Philip Roth – munkásságában, jóllehet mind eltérően viszonyulnak gyökereikhez.

Irodalom: BALASSA 1924a, 1933; BÁRCZI 1931: 236; 1956; BATÓ 1902: 165; BÉLDY 1897: 212–213; BEST 1973: 31–41; BIHARI 1983, 1987; BÍRÓ 2004; BLAU–LÁNG 1941: 52; БСРЖ. 440; CEDH. 104.1–2, 37.2, 69.2; CZÖNDÖR 2008: 83; CSEFKÓ 1898: 132; CSERESNYÉSI 2004b: 67–69, 74–75; DÁN 2010: 62–63; DWJH.² 162; EPC 201; GEL.⁹ 1319; GWB. 67; GYÖRFFY 1910; HALL–HALL 1969: 252; HARSHAW 1990: 40–51; HCL. 676; HEINLEIN 1908: 269; HMKsz. 735; HMM. 88; HOFFMANN 1956; HUTTERER 1963: 151; 1990: 347–361; ILDU. 6: 2182; IMPLOM 1957; JELISZTRATOV 1998: 94; JL. 3: 269–278, 4/1: 966–967; KATZ 1985, 1996, 2008; KERLER 1999; KING 2001; KISS 1958; KROGH 2001: 6–19; LÖTZSCH 1997: 1951–1953; MBSz. 72; MEYD. xxiii–xxiv, 123, 492, 680; MSz. 44; MTolvSz. 7–9, 29, 41, 44, 47, 49; MTSz. 92; NÁDASDY 2003; NYÍRKOS 1993: 64; OMSz. 321; ÖWB.³⁹ 450; PIIRAINEN 1999: 29; PJSz. 36; ROTHSTEIN 1994: 297; SCHRAM 1962; SCHWARTZ 1931: 41; SIMAI 1903; SIMON 1993²: 37–38; SOMOGYI 1990: 25, 31, 38, 57, 92; SPOLSKY 1983; Syo.; SzegSz. 2: 314; TESz. 1: 705, 1068, 2: 45, 75–76, 117, 258–259, 275, 314, 586–587, 805, 866, 884, 1021, 3: 59, 198, 477, 481, 562, 568–569, 593, 601, 648, 987; Tolv. 51, 56; TSz. 52, 53, 57, 62, 66, 74; TURNANSKY 2003; ÚMTSz. 4: 934; WALLET 2006: 338–339; WBJL. 75–77, 161–163, 188; WEINREICH 1959, 1975, 2008 (1): A20, A183–184, (2): 384, 450–451, 636, 711, 719–733, A440–441, A590; WEXLER 2006b: 231, 251–252; WR.² 249–250; YEHD.² 175, 235, 458; ZsBp. (1): 263, (2): 645–649; ЖИРМУНСКИЙ 1938: 124, 157.

Rövidítések

akk. = akkád	holl. = holland	m. = magyar	tolv. = tolvajnyelvi
ang. = angol	hett. = hettita	nyug. = nyugati	tör. = török
ar. = arab	ieu. = indoeurópai	ófr. = ófrancia	tréf. = tréfás
bel. = belorusz	jidd. = jiddis	óhéb. = óhéber	ugar. = ugariti
csuv. = csuvas	kel. = keleti	ol. = olasz	újhéb. = újhéber
fr. = francia	kfn. = középelnémet	or. = orosz	ukr. = ukrán
germ. = germán	lat. = latin	rom. = román	votj. = votják
gör. = görög	le. = lengyel	rotw. = rotwelsch	
héb. = héber	lit. = litván	tat. = tatár	

4.1. goj [1829] ’nem zsidó’. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *goj* ’nem zsidó’. A jiddis szó héber eredetire vezethető vissza, vö. héber *goj*, *goyim*^a (többes szám) ’nép; pogányok’. Megfelelői számos nyelvben^b megtalálhatók, többnyire azok argó rétegében^c. Elavulóban van^d (ESz. 254–5).

a) Keveredik a magyar (*goj*) és az angolos (*goyim*) átírás.

b) A TESz. nyomán megfogalmazott sommás kijelentés – „elavulóban van” – túlságosan leegyszerűsíti a kérdést. A szót az ÉKsz.² bizalmasnak tartja, viszont a MSzkt. a *keresztény* címszó alatt (*pej*) megjegyzéssel közli, akárcsak az *ebhitű*-t. Ámde miként a *zsidó*, *Jude*, *Jew* szavak lexikálisan nem pejoratívak, úgy a *goj* sem az: a zsidók soha nem használták bántólag keresztényekkel szemben. Kétségtelen, hogy nemcsak az előítéletek, hanem

a keserű történelmi tapasztalatok is gyakran a frazeológiában csapódnak le: a bolgárok számára a *византиец* 'bizánci' etnonima a jellemtelenség, kétkulacsosság hordozója, míg az oroszok szemében a *татарин* 'tatár' a kegyetlenség, vadsággal egyenlő. A német elfogultság a csehet lopós hírbe hozza (*böhmisch einkaufen* 'lop', tkp. 'csehül vásárol'), a svédet pedig iszákosnak titulálja (*getrunken, wie sieben Schweden* 'olyan részeg, mint hét svéd'). De mint tudjuk, a pirézellenesség föltámadásához nincs szükség pirézekre sem...

c) Az ISzKSz.² és az Éksz.² szerint a *goj* a bizalmas nyelvhasználat szava. ZOLNAI BÉLA irodalomtörténész, nyelvész (1890–1969) a tulajdonában lévő, s halála óta az Akadémiai Könyvtárban őrzött Pesti jassz-szótár *gaj* szócikke mellé ceruzával jegyezte be az odaillő stilisztikai minősítést: *régi*.

d) Az ISzSz. megadja korábbi helyesírási változatát is, a *gój*-t, s ezenkívül az elavult *gaj* formát is, amely az utóbbi 50 évben kiadott szótárainkban már nem szerepel.

Kiegészítés:

גוי *goy, goj* 'nem zsidó'

I. A bibliai héb. גוי [gōy] '1. emberek, 2. nép, nemzet' < sémi **gaw*- > beduin *gaw* '1. törzs, 2. család' ~ akk. *ga'um, gāwum* 'nép'; talán úgy függ össze a גאה [gāa] 'test' főnévvel, miként a lat. *corpus populi* 'a nép[i testület]' a *corpus* 'test'-tel. Jelentése egykor vonatkozhatott akár zsidókra (1Móz 35,11; Zsolt 33,12), akár nem zsidókra. Az idegeneket, főleg keresztényeket és arabokat többes számú, jórészt névelős יִגְוִיִּם [(ha)gōyīm] '(a) népek, (a) pogányok' alakja jelölte (vö. Neh 5,8; Zsolt 2,1); görög megfelelője: (τὰ) ἔθνη '(a) pogány népek' (< ἔθνος 'idegen' nép'). A jiddis Újszövetség ezt a fogalmat a פֿאָלק [folk] szóval adja vissza. A גוי már a kumráni szövegekben (i. e. 2. – i. sz. 1. század) előfordul 'idegen' jelentésben. Az Ibériai-félszigeten élő, majd onnét elűzött, Franciaországban, Németalföldön és az Oszmán Birodalom területén letelepült szefárd zsidók (< héb. סְפָרְדִּי [səfārad] 'szefárd' < סְפָרַד [səfārad] 'Szefárd [Hispania]') kiejtésében a hangsúly az utolsó szótagra esik, ez az askenázipan (ójiddisben) átkerül a penultimára. A jidd. גוי [goy], (többes) גוים [goyim] – nyug. jidd. [gauyim, goyim, goen] – mellett létezik nőnemű alakja is: גויע [goye], majd jóval későbbi fejleményként גויעטע [goyte], melynek kiejtése a két nyelvjáráshoz azonos; a belőle képzett melléknév: גויעיש [goyish] 'gojos, gojra jellemző'.

II. A 19–20. század fordulóján összeállított argószótáraink a főnév hím- és nőnemű formáját (*gaj, gajte*) egyaránt megadják. A szó az irodalmi nyelvben is felbukkan: „Úgy volt, hogy megyek, de aztán eszembe jutott, ott csak *gajnak* van helye. És nem főznek kósert” (Gollub Mária: Budapest VII. Szövetség u. 17B), „Egész nap nem csinál semmit, csak regényeket olvas... Azért egy *gojte* mégiscsak egy *gojte*...” (Kardos G. György: Avraham Bogatir hét napja). Egy 1843-as adatban a héber többes számú alak magyar többesjellel szerepel: „a' *goyimok* vagyonát áldozatul gyűjteni csak kedves lehet Jehova előtt” (Életképek).

III. A szó több nyelvbe átkerült, sokszínű jelentésmódosulással. Mindenekelőtt pontosítandó a félrevezető 'nem zsidó' értelmezés. Ugyanis a hagyományos (izraeli, közéleti és európai) zsidó számára a szó jelentése 'keresztény európai' – tehát nem mondható arabra, kínaira vagy afroamerikaira. Tudniillik e szó jelentéstartalmának kialakulásakor Európa etnikai térképe a mainál sokkal fakóbb volt. Összefüggő angol szövegben a *goy* szó először 1835-ben fordul elő. Kontinensünkön és Izraelben az elnevezés megmaradt a keresztények megjelölésének. Dél-Angliából egy példa: *that young goyisher fellow* 'az a fiatal goj

fickó' (a jelző himnemben). Az Újvilágban a szó hatóköre kitágult: az amerikai angol *goy*, *goi* (nőnemben *goya*) bárkit jelenthet, akár az indiánokat is.

A jiddis a 18. században kölcsönözte a *Goi*-t a németnek, amelynek sváb dialektusában a jelentése lehet 'zsidó' is. A német és az angol vagy megőrzi a héber többes számot, vagy hozzáilleszti a főnévhez saját toldalékát: ném. *Gojim* (két hangsúllyal: '—, —'), *Gois*, ang. *goyim*, *goys*. A jiddis héber eredetű töveire jellemző a hangsúlyeltolódás: német nyelvterületen a héber többnyire véghangsúlyos szavai átvették a németes hangsúlyozást.

Az amerikai angol is használja a *goyish*, *goyisher*, *goyisheh* szavakat; a *goyish(er)* *kop* (קאפ [ער] גויישי) kifejezés jelentése 'goj észjárás (zsidó jellemzőként)' [tkp. 'goj fej'], s a *goyishness* 'utcai részegeskedés' [tkp. 'gojos viselkedés']. Amerikában a *goy* szó gyakran hallható olyanok szájából, akik lenézik felebarátaikat, s ezért több ízben történt kísérlet a negatív töltetű, előítéletet sugárzó *goy* helyett a *nit-yeed* (נייט-ייד) 'nem zsidó' neologizmus meghonosítására, azonban mindeddig sikertelenül (a germán eredetű szó általában semleges). Ugyanakkor a *goy*-t alkalmazzák másod- vagy harmadgenerációs zsidókra, akiknek mindennemű kapcsolatuk megszűnt gyökereikkel. Izrael Messiás-váró ultraortodox köreiből mindenki mást így titulálnak: „Mit gondol, miért Amerikába hoztam a családomat, és nem Izraelbe? Mert jobb a valódi gojok országában lakni, semmint a zsidó gojokéban” (Ch. Potok: A kiválasztott). Az újhéber és a keleti jiddis szintén ismeri a szó 'hagyományokkal nem törődő zsidó' jelentését. Nálunk így mondták: *nagy gaj* 'nem ragaszkodik a hittörvényekhez'.

Irodalom: AHWB. 284; AY. 45–47; BLAU–LÁNG 1941: 24; CEDH. 94.1; CSERESNYÉSI 2004a: 70, 2004b: 69; DAS. 226, 706; DELG.² 301; DSUE.⁸ 493; DWB. 574; DWJH.² 86–87; EDG. 1: 377–378; ÉKsz.² 445; EWUng. 1: 465; FAZAKAS 1991: 118; FISHMAN–MAYERFELD–FISHMAN 1985; GWB. 31; HCL. 162–163; HSED. 205; ILDU. 3: 1088; ISzSz. 398; JL. 2: 1180; JWB. 82; KRIWACZEK 2006: 11; L.² 79; LANDMANN 1992⁴: 166–167; LICHTENBERG 1995: 92–93; MEYD. 206, 264; MSzkt. 2001: 429; PJSz. 21; PWB. 3: 375; RAJ 1999: 169; ROSTEN 1983: 143–144; 2006: 212; SE. 171; SIMON 1993²: 39; SOED.³ 2632; SPITZER 1968²; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 49; TESz. 1: 1068; Tolv. 31; TSz. 28; ÚGMSz. 256; WACHAL 2002: 199; WBJL. 92–93; WEINREICH 2008 (1): 151, 193, A185, (2): 601, A643; WEX 2006: 66–67; WR.² 119; YEHD.² 143; YOFFIE 1920: 139; ZsBp. (1): 258; ZsL. 316.

4.2. Handlé [1845] 'őszeres'. Jiddis jövevényszó, vö. *hanglā*^a 'zsidó' házaló; a házaló kiáltása a házak udvarában'. Ez a szó a jiddis *handlen* 'kereskedik' alakból származik^b (ESz. 284).

a) A *hanglā* alak a *handlé* szónak ugyanolyan nyelvjárási változata, mint a *hanglés* (Földéak), *hanglér* 'őszeres, házaló' (Diósjenő) vagy *hanglérozás* 'különféle árukkal való házalás, kereskedés'. Valószínűleg népetimológiával jött létre a *hang* főnévből, vö. a *hanglér* további jelentéseivel és származékaival: *hanglér* '1. sokat beszélő, nagyhangú ember (Hajdúnánás), 2. szájhős', *hangléroz* 'nagy hangon sokat beszél' (Csenger), *hanglérozó* (Sümeg) = *hanglér*.

b) A szó az EWUng. szerint a (kfn. *handeln* 'kereskedik' > jidd. *handlen* 'ua.' >) *hanglā* főnévből alakult ki, ami némileg meglepő. Ugyanis a *handlé* 1845-ben jelenik meg nyomtatott szövegben, míg a *hanglér* alakot HORVÁTH SÁNDOR a Magyar Nyelv 1914-es évfolyamában közli. A jiddis igéből sem származhatott, mert a házaló nem azt kiabálja,

hogy *Házalok!* (*Handle!*) hanem azt, hogy *Házaló!* Vö. „– *Handlé! Handlé!* Mindenféle ócska vasak, üvegek!...” (Babits Mihály: Kárvavár). Debrecenben a hatvanas években még lépten-nyomon hallható volt magyar megfelelője, az *Ószeres!*. A német nyelvjárások közül a *Handler* a bajorban és a tiroliban van meg (ez utóbbiban él a *handlerig*, *handlerisch* ’kereskedői’ melléknév is), másutt mindenhol *Händler*; egy szóláshasonlat: *schreien wie ein welscher Lemônighandler* ’ordít, mint egy tiroli citromkereskedő’. Azonban a bécsi dialektusban él a *Handlé* ’ószeres’ jelentésben: kiáltáskor a hangsúly a második szótagra kerül át, hogy hangosan, hosszan lehessen kurjantani. Innen minden további nélkül átvethette a magyar is.

Régen a házalóval ijesztgették a rossz gyerekeket: *da Handlé nimd di mid* ’(ha nem viselkedsz jól,) elvisz az ószeres’.

Kiegészítés:

הענדלער **hendler** ’kereskedő’, הענדלען **handlen** ’kereskedik’

I. A férfi kereskedő הענדלער [hendler], a nő הענדלערקע [hendlerke] ’kereskedőnő’ (< הענדלען [handlen]). A szláv eredetű jidd. קע [-ke] szuffixum a keleti nyelvjárásban nőnemű főneveket és kicsinyítő képzős formákat képez. Később igen produktívá lett, olyannyira, hogy az újhéber is átvette.

Egy közismert dal részlete: „ikh hob *gehandelt* in gefurn / in ikh hob mir fardint mayn kusher gelt” ’kereskedtem és utaztam, és becsületes pénzemért megdolgoztam’ (Egy példát, egy példát mondok, emberek). (Bármily szép Kányádi Sándor műfordítása, nekünk itt most a szöveg filológiai pontossága a célunk.)

II. A feudális kor kereskedője a batyus zsidó vagy *handlé*, aki a gazdag zsidók nyugatról hozatott portékáját a falvakba, uradalmakba szállította, cserébe gyapjút, tollat, nyersbőrt, hízott libát vitt megbízóinak. Alakját megörökíti a szépirodalom is: „Akik emlékeznek valaha a Két szerezsen és a Könyök utca tájékára, hol reggeltől estig szólt a dob, a réztányér, ordított a *handlé* s harsogott a verkli, s akik azt remélték, hogy amint arra épül a fényes paloták végtelen sora, egyszerre beköltözik oda a méltóságos hallgatagság és az arisztokratikus csend, azok ugyan nagyon csalódtak, mert az már egészen a helyhez van kötve, hogy a verklis, a komédiás, a *handlé* hol érezze magát a legjobban” (Mikszáth Kálmán: A sugárúton).

III. A *handlé*-val etimológiailag összefüggő szavak, kifejezések a tolvajnyelvben első sorban bűncselekményekkel kapcsolatban fordultak elő: *handel* ’lopás’, *handeln* ’lop (vásárban)’, *handeln-bajom* ’nappali lopások’ (< héb. בַּיּוֹם [bayyōm] ’nappal’), *handeln-belaile* ’éjjeli lopások’ (< héb. בַּלַּיְלָה [balaylā] ’éjjel’); vö. rotw. *handel* ’szélhámosság’, *handeln* ’lop’. Honatyáink stílusát is színesítik néha jiddis szavak: „[I]gen tisztelt miniszter úr, és ön úgy viselkedik, mintha nem privatizációs, hanem *handléügyi* miniszter lenne” (Torgyán József: ON. 1995. december 12.).

A *handlé* igei származéka a *handlérozik*, *handlírozik* ’egyezkedik’: „Kimentünk a vásártérre, estig alkudoztunk, *handléroztunk* a kereskedők között, végre is tizenöt frankért túladtunk a galléron” (Kassák Lajos: Egy ember élete).

Az ószeresség kihalásával a *handlé* szóra is hasonló sors vár: az ÉrtSz. elavultnak tartja, az ÉKsz.² pedig kiveszőfélben lévőnek.

IV. Jiddis eredetű az amerikai ang. *handl* ’üzlet, kereskedelem’, *handling* ’üzletelés’, *handln* ’alkudozik, üzletel’. További megfelelői: cseh tolv. *handl* ’kedvező alkalom lopásra’, *handla*

'lop', *handlovat* '1. kereskedik, üzletel, 2. zsebmetszősködik', *handlir* 'kupec', *handrkovat se jako kořskí handlir* 'alkudozik, mint a lókupec'. Itt említendő a bel. *зандляр* 'kereskedő' is.

Az 'üzlet' ~ 'lopás' kapcsolat más nyelvekben: cseh *kšeft* '1. üzlet, 2. lopás' [< ném. *Geschäft* 'üzlet'], *udělát kšeft* 'lopást művel', *dát kšeft do péra* 'lopást beismer [tkp. 'tollba ad']', *kšeftar* 'spekuláns', *kšeftovat* 'üzletel, spekulál', szlk. *urobit' kšeft* 'üzletet köt' (vö. m. *seft* 'üzlet', *seftel* 'üzletel').

Irodalom: AY. 49; BD. 148; ČRFS. 155, 372; CSERESNYÉSI 2004b: 68; DSY. 61–62; ÉKsz.² 487; ÉrtSz. 3: 85; EWUng. 1: 523, 547; FAZAKAS 1991: 120; FKT. 82; GOLD 1981b: 208–209; GWB. 34; HANGB. 98, 150; HCL. 341, 438; HORVÁTH S. 1914; EPC. 253, 264; JiddWB.² 121; JWB. 86; MEYD. 149, 159; MTSz. 74; MÜLLER-OTT 1965: 61; PEC. 582; SAFS. 236; STEINMETZ 1986: 124; SW. 326; TESz. 1970 2: 45; TL. 241; Tolv. 32–33; TSz. 31; ÚMTSz. 2: 843; VČAS. 205; WBWM. 450; WR.² 130; YEHD.² 183, 196.

(Folytatjuk.)

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

A. Molnár Ferenc írja. A Magyar Nyelv 2014/3. számában (110: 305–321) jelent meg A Königsbergi Töredék és Szalagjai (és más korai szövegemlékeink) datálásához című tanulmányom. Ennek először beküldött kéziratát a szerkesztőség kérésére lerövidítettem, s így egyszeri közléssel tudták publikálni. Épp a már lerövidített kézirat beküldése előtt jelent meg HOLLER LÁSZLÓnak „Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának”. Kronológia és rekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről című tanulmánya, amelyre már csak utólag, lényegében csak lábjegyzetekben tudtam reagálni, és erősen korlátozott terjedelemben. Utóbb cikkem korrektúrájába még tettem egy-két kisebb módosítást, a 7., utolsó lábjegyzetet pedig eléggé megtoldottam. Jeleztem azonban a szerkesztőségnek, hogy ha ezt már nem tudják figyelembe venni, vagy csak részben, megértem és elfogadom. Ennek a lábjegyzetnek nagy része – amely főleg a cikkemben már korábban is közölt, több, a KT. és Sz. kronologizálásával kapcsolatos tény együttes említése – aztán valóban el is maradt, a vonatkozó lapra már nem fért több szöveg. – Ha utólag is, hasznosnak látom azonban ennek a lábjegyzetnek a teljes közlését, tanulmányomban ebből csak az első két mondat jelent meg. Sőt, mivel a terjedelmi korlátok már kevésbé kötnek, a lábjegyzethez kissé még hozzá is írok. S HOLLERnek pedig a cikkemben, a lábjegyzetemben is használt, idézett címadás-rövidítéseit az ő nyomán itt is szükséges feloldani, valamint egy, a cikkem fentebbi szövegrészét, amire utalok, ismét leírni. (Az utólagos kiegészítéseimet szögletes zárójelbe teszem.) Tanulmányom 7. lábjegyzetének a „teljes” szövege tehát kisebb pótlással a következő:

„A KT. és Sz. kronologizálását némileg módosíthatja HOLLERnek a 3. lábjegyzetben említett feltevése, miszerint a KT. és Sz. két része eredetijének a kora úgy negyedszázadnyit eltér. Az ÓAÜ. [Ómagyar Angyali Üdvözet] eredetije (A oldal) így vagy 25 évvel későbbi lenne a fentebb [a tanulmányomban én általam] megadott időpontnál [KT. és Sz. 1300 k. (vagy pár évtizeddel később, az eredeti néhány, akár öt évtizeddel korábbról)], amely az SzMCs. [Szűz Mária Csodája] eredetijére vonatkozik (B és C oldal). Való igaz, hogy a -ság/-ség egybe- vagy különírásán kívül (l. 3. lábjegyzet) különbség még, hogy csak a B-n és/vagy a C-n akadnak az -at/-et képzőnek véghangzós alakjai is, s a (tárgyrag előtt) véghangzót tartalmazó egy-két, már szintén látott, régies szóalak és egyetlen, nem illeszkedő

-ben ragos szó. Csak a B–C-n található az *y*-nak vesszővel ellátott alakja is. S a KT. régies *lelhetneýnc* adatát szintén itt találjuk (de vö. *uolna*; igaz, föltehető, hogy rag előtt a diftongus jobban kitart). Persze azt nem tudhatjuk, ha egyes, csak a B–C-n fellelhető szóalakok az A-n is előfordultak volna, milyenek lennének. – Az is elképzelhető, hogy a Mária-történetek másolója az őrzőkódex mariológiai anyagának hatására (vö. TÓTH 2009: 117) kompilálta össze a két különböző korú Mária-szöveget, és írta be vagy csatol(tat)ta a kódexhez. A KT. és Sz. szövegkonstrukciója további vizsgálatot igényel. (Mivel a kronologizációkor figyelembe veendő szempontok keverednek és/vagy bizonytalanok, a KT. és Sz. két része közti eredeti időbeli különbség akár több, akár úgy ötven év is lehet [igaz, éppenséggel az sem zárható ki, hogy egy negyedszázadnál is kevesebb]. Egyébként HOLLERnek azt a gondolatát, miszerint erőteljesebben veti fel a KT. és Sz. két részének eredeti időbeli különbségét, elfogadhatónak, meggondolandónak tartom. Annak ellenére, hogy az ő ezt támogató érveit kritikával kezelem, mint ahogy tanulmányának több más megállapítását sem tudom elfogadni [pl. a régi magyar nyelvtörténet általa való kronologizálását].)”)

Számunk szerzői

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA, bajoat@gmail.com – DR. BÉKÉSI IMRE, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, 6701 Szeged, Pf. 396., bekesii@jgytk.u-szeged.hu – DR. BENŐ ATTILA, Babeş-Bolyai Egyetem, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, 400202 Kolozsvár, Horea út 31., attilabe@yahoo.com – DR. BUKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., buky@hung.u-szeged.hu – DR. CSEPREGI MÁRTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Finnugor Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/i, csepregi.[-]marta@btk.elte.hu – DR. DÉR CSILLA ILONA, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest 1146, Dózsa György út 25., csillader@gmail.com – DR. FEHÉR KRISZTINA, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., feher.krisztina@arts.unideb.hu – DR. GYÖRFFY ERZSÉBET, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., gyorffy.erzsebet@arts.unideb.hu – DR. HOSSZÚ GÁBOR, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Elektronikus Eszközök Tanszéke, 1117 Budapest, Magyar tudósok körútja 2., hosszu@eet.bme.hu – DR. KEMÉNY GÁBOR, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., kemeny.gabor2@yahoo.com – KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicisi@freemail.hu – DR. KONTRA MIKLÓS, Szegedi Tudományegyetem, Angol–Amerikai Intézet, Angoltanár-képző és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., kontra@lit.u-szeged.hu – DR. A. MOLNÁR FERENC, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros, amolnarf@t-online.hu – MOLNÁR MÁRIA, Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, molnar0430@gmail.com – DR. PÉNTÉK JÁNOS, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár, Facultatea de Litere, RO-400202 Cluj-Napoca, str. Horea nr. 31., pentekj@gmail.com – DR. PÉTER MIHÁLY, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 1088, Budapest, Múzeum krt. 4/D, peter28@mail.[-]datanet.hu – DR. PETHŐ GERGELY, Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézet, 4010 Debrecen, Pf. 47., petho.gergely@inf.unideb.hu – TEPERICS JÓZSEF, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., teperics.jozsef.istvan@gmail.com – TÖLGYESI BEATRIX, tolgyesi@gmail.com – DR. VARGHA FRUzsINA SÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, frufru@caesar.elte.hu – VERÉCZE VIKTÓRIA, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., verecze.viktoria@gmail.com – DR. ZELLIGER ERZSÉBET, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, zelliger.erzsebet@btk.elte.hu.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

160. **Bene Annamária:** Medialitás jelenségek a magyar nyelvben. 2011.
161. **Kádár Edit:** A kopula és a nominális mondatok a magyarban. 2011.
162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnségi igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
- 228/1. **Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai.** Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. **Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet.** Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. **A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai.** Szerk. **Vörös Ferenc.** 2010. (Elfogyott.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. **Emlékkülés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.).** Szerk. **Ördög Ferenc.** 2012. 1500 Ft.
238. **Benkő Loránd emlékezete.** Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő.** 2012. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Wespérmi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.